tarih ve toplum

6000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / NİSAN 1991

Enver Paşa ve Doğu Hakları Kurultayı
NERMİN MENEMENCİOĞLU STREATER

İslâm Hukuku
TURGUT AKPINAR

Beyoğlu'nda Geçit ve Pasajlar
BEHZAT ÜSDİKEN

Prof.Bülent Tarcan ve Türk Tababeti
ARSLAN TERZİOLU

DP ve Tedbirler Komisyonu Raporu
OSMAN DOĞRU

88

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

tarih ve toplum

Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay	*Meliha Yetkin*	4
Alman Kültür Tarihinde Türk İmajı II	*Onur Bilge Kula*	6
Tekinler "Yanıtlaşıyorlar"	*Şinasi Tekin*	9
Bunalımdan Çıkış Yolu	*Ayaz Melikov*	13
Tedbirler Komisyonu Raporu	*Osman Doğru*	16
Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar I	*Behzat Üsdiken*	21
Bülent Tarcan ve Türk Tababeti İçindeki Yeri	*Arslan Terzioğlu*	27
İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması	*Ahmet Mehmetefendioğlu*	32
18. Yüzyılda Patrik Basmacıyan'a Verilen Cülus Fermanı	*Kevork Pamukciyan*	37
Tarihimizde İslâmiyet VI İslâm Hukuku	*Turgut Akpınar*	41
Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı	*Nermin Menemencioğlu-Streater*	46
Sadi Irmak'ın "Hümanist"liği Üzerine	*Levent Boyacıoğlu*	51
Kitabiyat		57
Geçiş Sürecinde Türkiye	*Atila Eralp*	
Spassibo "Şükran"	*Behzat Üsdiken*	
Türk Soylu Halklar ve Macar Kültürü	*Cemil Öztürk*	
Geçmişin Sesi-Sözlü Tarih	*Neşe Erdilek-Tunçay*	

Kapak: Kanunî Sultan Süleyman Nahcivan Seferi'nde (Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki *Süleymanname*'den)

NİSAN 1991 • CİLT 15 • SAYI 88

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Nuray Özbal

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Düzeltî:** Fatih M.Öztan, Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Kerem Serbest / **Renk Ayrımı:** Çağdaş Yayıncılık ve Basın San. A.Ş. / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hür Basın Dağıtım A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1991

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 72.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 6.000 TL.

Beyaz Ruslar ve Behzat Üsdiken

Tarih ve Toplum dergisinin Şubat 1991 tarihli sayısında "Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar" başlıklı kitabım konusunda bir yazı yayımlandı. Behzat Üsdiken imzalı bu yazıya yanıt vermek zorunluluğu duyuyorum:

1. Behzat Üsdiken "Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar" kitabımın tek kaynağının "Spassibo" adlı derleme olduğunu, bu nedenle kitabın "Spassibo"nun çevirisine dönüştüğünü yazıyor. Kitabın önsözünü okumuş olsaydı, diğer kaynakların İstanbul'da 1927 yılında Rusça ve Fransızca olarak yayımlanan "Boğaziçi'nde Rüslar" adlı kitap, Türkçe, İngilizce ve Fransızca gazete ve dergi arşivleri (1920-1950), İstanbul Aya Pandeleimon-Aya Andrea-Aya Elia Ortodoks Kiliseleri Cemaati Fukaraperver Cemiyeti'nin (1954-1973) ve P.A.E. Fukaraperver Derneği'nin (1973'ten günümüze) kayıt defterleri, dosyaları ve tutanakları, 1920'deki Beyaz Rus göçüyle 1930'ların ve 1940'ların Beyoğlu gerçeğini yaşayanların kişisel tanıklıkları ve İstanbul'a ilk gelen Beyaz Rus'lardan büyük yengem Natasha'nın anıları olduğunu görürdü...

2. "Rus Zencisi" Feodor Feodoroviç Tomas'ın aslında Amerikalı olduğunu iddia ediyor Behzat Üsdiken. Ve "bir zenciyi veya başka birini Rus yapmak çok kolay; isminin sonuna doğru bir 'viç' eki yeter de artar bile" diyecek kadar ileri götürüyor işi. Hadi "viç" bizden olsun, Feodor'u kim "uydurdu" peki?. Okuru fazla yormayalım: Kitapta yer alan bu bilgi, aristokrat ünvanı Kont Tchitchagoff de la Berezina olan Beyaz Rus soylu Alexander Vassilev'den alınmıştır. Ve Vassiliev'in Tomas konusundaki bilgileri Paris'te yayımlanan "Ruskaya Mısl" (Rus Düşüncesi) gazetesinin 18 Ağustos 1989 tarihli sayısında çıkan "Ruski Konstantinopl" (Rus İstanbul'u) adli incelemesinde yer almaktadır. Bu bilgiler ve kaynaklar kitapta da vardır...

3. Şöyle yazıyor Üsdiken: "Breh breh, gelen Beyaz Ruslar yemek bulamıyorlar ama fötr'lere ilgileri korkunç." Yani demek istiyor ki, bu sersefil güruh yiyecek ekmek bulamazken şapkaya nasıl para versin? Ama bilmiyor ki İstanbul'a üç dalga halinde gelmişlerdi Beyaz Ruslar: 1919 yılında canlarıyla birlikte mallarını kurtarmak için Türkiye'ye sığınan "bourgeoisie" (kentsoylular), 1920 ilkbaharında Kırım üzerinden kaçan ve çoğunluğunu Beyaz Ordu subaylarının oluşturduğu grup, aynı yılın sonbaharında İstanbul kıyılarına ayak basan onbinlerce insan. Yani bir kısım Beyaz Rus son derece varlıklıydı, hatta İstanbul'da büyük yatırımlara girerek iş kurmuşlardı. Grigorian mağazası(Alhambra Sineması'nın yakınlarında) ve Doğu Ulaşım ve Sigorta Limited Şirketi bu yatırımlardan yalnızca ikisidir. Üsdiken izin versin de sahipleri fötr giyebilsin!

4. Gelelim Rejans'a: Rejans 1930'larda Tevfik Manars, Veronica Protoppova ve Vera Chirik tarafından kurulmuştur. Üsdiken'in iddia ettiği gibi 1924 yılında Mikhail Mikhailoviç tarafından değil. Tevfik Manars ve Veronica Protoppova çok sonra yerlerini Abdurrahman Şirin ve Mikhail Mikhailoviç'e bırakmışlardır. Kanıt mı arıyor Üsdiken? Abdurrahman Şirin 1948 yılında ölür, hissesi kızkardesi Meryem Taygan'a kalır, Meryem Taygan da ölünce (1970) aynı hisse oğlu Selim Taygan'a geçer. Vera Chirik ve Mikhail Mikhailoviç'in varisleri ortaklıktan ayrılınca da Taygan ailesi (Selim ve eşi Zinnur) ortakları Nevit ve Zişan Sezener'le yönetmeye başlarlar bu "tarihi" lokantayı. Selim Bey ve Zinnur Hanım bugün de Rejans'ın canlı tarihi sayılır.

5. Üsdiken, Von Papen ve Knatchbull-Hugessen'in hiçbir zaman İstanbul'a gelmediğini iddia edecek kadar cüretkâr. Üsdiken'e bu noktada kısa ve kesin bir önerim olacak: "Franz von Papen: Memoirs" (Londra 1952), "Franz von Papen: 1934-1938 Ambassador to Turkey" (William Joseph Leavey, Michigan 1968), "Diplomat in Peace and War: Sir Hughe Knatchbull-Hugessen" (Londra 1949) adlı kitapları okusun.

6. Behzat Üsdiken yine büyük bir cüretle ailemi de sorguluyor, el yazması anılara da dil uzatıyor. Üsdiken'e bu noktada verilecek cevap "centilmenlik" sınırlarını aşacağından yorum yapmamayı tercih ediyorum. Şu kadarını söylemek yeterli sanırım: Deleon ailesinin tarihini sorgulamak Behzat Üsdiken'e düşmez!

7. Bu tür "mektuplaşma"ların tümüyle yararsız olduğuna inanıyorum; dahası zaman ve enerji kaybı olarak görüyorum. Bu yüzden (yazmayı sürdürse bile) Behzat Üsdiken'e bundan sonra yanıt vermeyeceğim...

JAK DELEON/İSTANBUL

Bu sayıda, Beyoğlu'nu en iyi tanıyan hemşerilerimizden biri olan Behzat Üsdiken'in oradaki pasaj ve geçitleri anlatan yazısının ilk bölümünü sunuyoruz. Yazarın eski yayınlardan seçtiği ilânlar, tarif ettiği adresleri doğrulamakta. İngiltere'de yaşayan Bayan Nermin Menemencioğlu, bir süredir üstünde çalıştığı Enver Paşa biyografisinin Bakû Kurultayı ile ilgili bir bölümünü geçen Türk Tarih Kongresi'nde İngilizce bir tebliğ olarak okumuştu. Kendisinin izniyle, bu bildirinin Türkçe çevirisini yayımlıyoruz.

Sinasi Tekin'in günaha girmeyi sürdürmesi, bize sevap kazandırıyor! Onun Talât Tekin'e "Yazmak" konusunda verdiği cevap kadar, bu yazısına eklediği Ayaz Melikov'un Türklük-bilinçli makalesinin de ilginizi çekeceğini sanıyorum. (Bu bağlamda, Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın geçen ay yaptığı Bakû-Alma Ata seferini anmak için Kanunî Sultan Süleyman'ın Nahcivan seferini gösteren bir minyatürü kapağımıza bastık. Devir değişti, eskiden böyle gidilirmiş!)

Ahmet Mehmetefendioğlu, 72 yıl önceki bir olaya, Çerkez Ethem'in İzmir eski valisi Rahmi Beyin oğlunu kaçırıp kurtulmalık (fidye) alması olayına, belgeler vererek ışık tutuyor. Dergimizin tiryaki okuyucuları, ilk Koleksiyoncunun Dağarcığı köşesinde bastığımız Malta'dan gönderilmiş bir kartı belki anımsayacaklardır ("Cesur Bir Hapishane Mektubu," Sayı 10 - Ekim 1984 - s.29).

Kevork Pamukciyan dostumuz, son Ermeni Patriğinin geçen yılki cülûsu vesilesiyle, Padişah tarafından eski bir patriğe verilmiş cülûs fermanını yayınlıyor. Osman Doğru arkadaşımızın DP tarihinden bu ay sunduğu belge ise, Bahadır Dülger imzalı Tedbirler Komisyonu raporu. Doç.Dr. Kula, Alman Kültür Tarihinde Türk İmajı yazı dizisini, bu ay ikinci incelemesiyle sürdürüyor. Dr. Turgut Akpınar'ın Türkler ve İslâmiyet ilişkisi konulu araştırmasının bu sayımızdaki bölümü Hukuk'la ilgili.

1991 kışı, kültür adamlarımız arasında hazin bir yaprak-dökümüyle geçti. Adnan Saygun'dan sonra, müzik dünyasının büyük kaybı Bülent Tarcan için, Prof.Dr. Arslan Terzioğlu bir nekroloji hazırladı. (Taha Toros üstadımızın, yine yakınlarda yitirdiğimiz değerli fotoğraf sanatçısı Sami Güner hakkında kaleme aldığı anma yazısını ise, gelecek ay yayımlayacağız.) Öte yandan Bedi Yazıcı'nın makalesiyle başlayan ve A.Terzioğlu'nun yazdığı nekrolojiyle devam eden (merhum) Sadi Irmak hakkındaki değerlendirmelere, bu kere de Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nden Levent Boyacıoğlu katılıyor.

Kitabiyat sayfalarımızda, dört kitap tanıtılmakta. Bunlardan yalnız bir tanesi Türkçe (o da birkaç yıl önce, ilkin İngilizce olarak yayımlanmıştı): *Geçici Sürecinde Türkiye*. Cemil Öztürk'ün üstünde durduğu Macarca kaynak, eski akrabalarımızla ilgili: *Peçenekler, Kurmanlar, Yaslar*. Sözlü Tarih hakkındaki İngilizce kitabı söz konusu etmemizin amacı ise, -geç bile kalındı, ama- ülkemizin yakın geçmişindeki çok hareketli olaylara tanık olan kuşakları büsbütün yitirmeden, bu teknikten yararlanma gereğini vurgulamak. Son olarak, bize bu ay Beyoğlu pasajlarını anlatmaya başlayan Behzat Üsdiken'in betimlediği Rusça-İngilizce-Fransızca *Spasibo* geliyor. Aslında, 1920 dolaylarında işgal altındaki Türk topraklarına sığınan Beyaz Ruslar konusunda, bu ilginç kitaptan (ve Kemal Tahir'in elbette çok sonraları yazılmış romanlarından) başka da kaynaklar bulunduğunu öğreniyoruz. Bunlardan biri, Rusça olarak 1923'te Berlin'de basılan *Gelibolu'da Ruslar*'dır. Bu yapıtın Aydın Süer tarafından yapılmış geniş bir özeti, *Bakış* dergisinin Ocak ve Şubat 1991 sayılarından çıktı (s.43-45 ve 38-39). Bu sayıda, daha önce yayımladığımız bir eleştiriye cevap veren Jak Deleon da, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar* kitabını yazarken, *Spasibo*'nun yanısıra, (Rusça ve Fransızca olarak İstanbul'da 1927'de yayımlanan ?) *Boğaziçi'nde Ruslar* diye bir kaynaktan yararlandığını ileri sürmektedir.

İlk sayımızdan beri (şeytan kulağına kurşun!) hiç aksatadığımız, geleneksel, yüz yıl önce bu ayın Osmanlı Basınından seçmeler bölümümüzde, yine ilginizi çekecek havadisler var. Nisanın ortasında (hele arkadaki Cuma ve Pazartesi çalışılmayıp Ulusal Egemenlik'le birleştirilebilirse onbir güne çıkacak) uzun bir Bayram tatili var. Hepinizin sağlık ve mutluluk içinde daha nice bayramlar idrak etmenizi dileyerek arz-ı tazimat ediyorum. İşçi Bayramı'nda buluşmak ümidiyle.

METE TUNÇAY

Geçen sayı bağlanırken, 57. ve 60. sayfalar yanlışlıkla birbirlerinin yerine geçmiş, affola.

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten Seçmeler (Nisan 1891)

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

ABD'nde İtalyan Kıyımı

Bugün Vaşington'dan alınan bir telgrafnâmede İtalya Sefirinin memleketine avdet etmek üzere pasaportlarını talep etmiş olduğu beyan olunmuştur.

İtalya ve Amerika Cumhuriyeti miyânında kat'-ı münasebât-ı siyasiyyeye mukaddime [siyasî ilişkileri kesmeye başlangıç] olan böyle bir hâl begayet-i mühim [son derecede önemli] olduğundan Vaşington telgrafnâmesinin doğru olduğu halde mühim bir mes'ele-i siyasiyye tahaddüs etmek [ortaya çıkmak] üzere bulunuyor demek olur.

İtalya Sefirini pasaportlarını talep etmek mecburiyetine düşüren madde Amerika şehirlerinden birisinde ahalinin İtalyan tebaasından olan adamları katl etmiş olmaları üzerine ba'd-ez-in [bundan sonra] bu gibi tecavüzâtın men'-i vukûu ve İtalya tebaasının dahi düvel-i sâire tebaası gibi temin-i Siyanet ve himayeti hakkında Vaşington Hükûmetine icra kılınan tebligâtın hükümet-i müşarünileyha nezdinde mazhar-ı hüsn-i telâkki olamamış olmasından ileri gelmiş olduğunda şüphe yoktur. Lâkin buna dair malûmât-ı mufassala alınamamış olduğundan işin bu derece azdırılmış bulunmasının mes'uliyeti hangi tarafa atf edilmek lâzım geleceği kesdirilememektedir...(2 Nisan 1891)

ABD - İtalyan İlişkileri

İtalya'nın Vaşington Sefiri Baron dö Fava tarafından pasaportu talep edilmiş olduğuna dâir Avrupa telgrafnâmelerinin verdiği haber bugün Londra'dan alınan telgrafnâmede tashih edilmiş ve Baron dö Fava'nın pasaportunu talep etmeyip yalnız vedânâmesini takdim eylemiş olduğu beyan olunmuştur... (3 Nisan 1891)

DAHİLİYE

İstanbul Yangınları

Dersaadet'te sık sık vukû bulan harîklerin [yangınların] önü alınmak üzere hânelerin kârgir olarak inşa edilmesi için iktizâ eden tedâbire ve sokak ve caddelerin suret-i mutazamada tesviyesi hususuna ve teferruâtına dair şerefsânih olup Bâbıâlîye tebliğ buyrulan irade-i seniyye ve hariklerin men'-i zuhur ve tevsîi hakkında lâzım el-ittihaz olan tedâbiri mutazammın Mâbeyin-i Hümâyun-ı Mülâkâne mütercimlerinden saadetlu Hakkı ve Sait beyefendiler tarafından arz-ı atebe-i ulyâ kılınan [padişah katına arz olunan] lâhiya üzerine teftiş-i askerî komisyon-i âliyyesince kaleme alınan mazbata Şûrây-ı Devlet Tanzîmât Dairesinde tedkik olunduktan sonra pazar günü in'ikâd eden encümen-i mahsus-i vükelâda bu işin müzakeresiyle iştigal buyurulmuş ise de kararının i'tâsı meclis-i âtîye ta'lik kılınmıştır...(1 Nisan 1891)

A. Vefik Paşa'nın Gömülmesi

Vukû'-i irtihali evvelki günkü nüshamızda derc-i sahife-i teessür edilmiş olan Ahmet Vefik paşa'nın cenazesi dünkü gün kaldırılacağı yazılmış ise de Perşembe günü saat dokuz raddelerinde cenazenin kaldırılması ve masârif-i techiziyye ve tekfîniyye [kefenlenme]sinin ceyb-i Hümâyun-i Mülûkâneden itâ buyurulması hakkında emr ü ferman-ı lutf-i beyan-ı Padişahî şeref-sâdır olmuş bulunduğundan ol vechile cenaze ihtifâlât-ı mahsusa [özel törenler] ile kaldırılıp dünkü nüshamızda yazdığımız vechile Rumeli Hisarıyla Bebek arasında kâin Şehitlik Mezaristanında defîn-i hâk-i gufrân edilmiştir [merhametli toprağa gömülmüştür...] (4 Nisan 1891)

Galata vb. Rıhtımları

Dersaadet rıhtımlarının plânlarını almak için Fransa'dan gelen mühendisler tarafından icrâsına ibtidar olunan keşfiyât sür'atle ilerlemekte olup bu ay nihayetinde hitama resîde olacak ve alınan plânlar akdemce teşekkül etmiş olan şirketin Nizamnâme-i dahiliyyesi ile beraber hemen Nezaret-i celîle-i Nâfiaya takdim oluna-

caktır.

Şimdiye kadar icra olunan keşfiyâta nazaran rıhtımların inşâsı evvel emirde zannolunduğu kadar müşkilâta tesadüf etmeyecektir... (9 Nisan 1891)

HARİCİYE

İtalyan Tüfekleri

Roma'dan yazıldığına göre İtalya Harbiye Nâzırı küçük çapta tüfengler imâlâtının tatil edilmesi hakkında emir vermiştir. Şimdiye kadar imâl edilmiş olan küçük çaplı tüfengler Alp dağlarına mahsus olan asâkir ile silahendazlara tevzî olunacaktır... (9 Nisan 1891)

"Bir Âşıkın Cinayeti"

İngiltere'de (Turner) nâm kimesne sevdiği bir kızı öldürmekle itham olunduğundan izdivac teklifini kabul etmemesinden nâşî merkumeyi öldürdüğünü polis dairesinde ikrar etmiş olmakla icrâ-yı muhakemesi mahkeme-i cinayete havale olunmuştur... (9 Nisan 1891)

Amerika ve İtalya İhtilâfı ve Afrika Çobanları

Amerika sahralarında hayvan beslemekle meşgul bulunup (kovboy) denilen çoban taifesinin serâmedânı Novel Orlean [New Orleans] vak'asından dolayı İtalya devletinin elçisini geri çağırıp Amerika'ya ilân-ı harp efkârında bulunduğu şâyî'olması üzerine Bahriye Nâzırı (Mösyö Tracy) ye bir mektup gönderip reisi olduğu çobanlara Amerika Hükûmeti tarafından mikdar-ı kâfi sefâin verilecek olursa Avrupa'ya gelerek İtalya ile koz paylaşabileceklerini beyan etmişlerdir.

İtalya Başvekili (Marki dö Radini)nin son tahrirâtı Amerika kabinesinde mevkî-i müzakereye konulup muharrerât-ı sabıkaya nisbetle itidal-perverâne olmakla Reis-i Cumhur (Mösyö Harison) İtalya ile tahaddüs eden müşkilâtın tesviyesi ümid olunduğunu beyan etmiştir.

Diğer taraftan (Mösyö Harison) dahi (New Orleans) ahalîsinin bazı İtalyan mahbusları hakkında hareket-i hunharâneleri gerek nizamât-ı dahiliyye ve gerek muahedât-ı düveliyye hilâfında olduğu efkârında olmakla bu işin bir hüsn-i suretle tesviyesine gayret etmekte imiş... (10 Nisan 1891)

Çocuğa İşkence

Bir dostundan kazanmış olduğu dört buçuk yaşında Jorj nâmında küçük çocuğuna bed-muâmele etmekle itham olunan (Selestin Vilar) nâmında bir kadın Paris ceza mahkemesinde muhakeme olunup iki sene mahbusiyet ile on altı Frank ceza-yı nakdîye mahkum olmuştur.

Çocuk, tabibler marifetiyle muâyene olundukta vücudunda tırnak yerleri ve yanmış yerler görülmüş olmakla Şubat'ın onbeşinde hastahâneye gönderilip validesi dahi tevkif altına alınmış idi.

Çocuk muhâkeme hengâmında isticvâb olundukta "anam bana pek fena muâmele eder idi. Bir defa bacağımı kızarmış demir ile yaktı, ekseriya beni süpürge sapı ile dahi döverdi" demiştir. Kadın tebriye-i zimmet [kendisini temize çıkarmak] için çocuğun yaramaz olduğunu iddia etmiş ise de özrü kabul olunmayıp mahkûmiyeti kendisine tebliğ olundukta bayılıp düşmüştür... (12 Nisan 1891)

MÜTENEVVİA

"Mühim Bir İhtirâ"

Amerika'da gayet mühim bir ihtirâ'[icat] vücûda getirildiği haber veriliyor.

Havada seyahat etmek meselesi hallolunarak Amerika ile Avrupa miyânındaki muhâberât beş altı saat zarfında icrâ olunabilecektir.

Şikago'da mösyö Pinkton ve mösyö Bolter nâmında iki zât havada seyahat edebilir bir sefîne ihtirâ' eylemişlerdir.

Bu ihtirâ'ın sahih ve mühim olduğuna bir delil olmak üzere Amerika'nın en büyük bankaları muhterî'lerle akd-i şirket ederek işi kuvveden fiile çıkarmak için mebâliğ-i lâzımanın i'tâsına hazır bulundukları hususu gösteriliyor.

Muhterî'ler tarafından inşâ olunacak olan hava sefînesiyle elli nefer yolcu nakl olunabilecektir.

Sefîne-i mezkûrenin sıkleti bin üç yüz elli İngiliz lirasından [pound, yani libre kastediliyor olmalı] ibaret olup tûlü yüz yetmiş ve kutru yirmi sekiz kademden ibaret olacaktır. Makinesinin kuvveti dahî yüz bargir kuvvetinden ve sür'ati beher saatte iki yüz milden ibaret olacaktır.

Sefîne yerden yüz elli metro yükseğe çıkarak sağa sola ileri geri gidebilmek için elektrikle tahrîk olunur âlâtı hâvî olup biri dümencî ve diğeri makineci olmak üzere yalnız iki tâife [tayfa] tarafından idare olunabilecektir... (1 Nisan 1891)

Resimli Gazete

Mevâdd-ı fenniyye ve edebiyyeden bâhis olmak üzere her hafta Perşembe günleri muntazaman neşr edilmekte bulunan Resimli Gazete'nin ikinci adedi çıkmıştır... (4 Nisan 1891)

Servet-i Fünun

Muharrirînden Ahmet İhsan Bey Tarafından tesîs kılınıp gayet mükemmel resimler ile neşr edilmekte ve nefaset-i münderecâtına dahi itinâ kılınmakta olan bu eser-i lâtifin bu kere ikinci nüshası zîver-bahşâ-yı matbuat olmuştur... (4 Nisan 1891)

Alman Kültür Tarihi'nde Türk İmajı II

"Her şeye Kadir Tanrı, Böyle Bir Felâkete Nasıl İzin Verdin? Niçin Türklerin Maskarası Oldun?"

ONUR BİLGE KULA

İlk yazıda incelediğim mektubun dışında birkaç önemli mektup daha var. Tarihsel belge niteliki ve Türkleri dolaysız ilgilendiren bu mektuplar Latince. Latince metinlerin güvenilir çevirisi tamamlanınca bunları da bir başka yazıda konulaştıracağım.

Alman Kültür Tarihinde Türk İmajı konusunu irdeleyen ikinci yazıyı Robertus Monachus'un *Historia Hierosolymitana* adlı yapıtına ayırdım. Adıgeçen Yapıt I. Haçlı Seferi'ne ilişkin bir kronik. *Historia Hierosolymitana*, I. Haçlı Seferi'ne katılan adı belirsiz (anonim) bir yazarın *Gesta Francorum et aliorum Hierosolmitanorum* adlı, ilk kez 1101 yılında yayımlanmış tarihsel bir güncesine dayanıyor.

Robertus Monachus Reims kentindeki St. Remigius Kilisesi'nde rahiptir ve başpapazın buyruğu üzerine *Historia Hierosolymitana*'yı kaleme alır. Fransa'nın Clermont kentinde 1095 yılında toplanan ve "Haçlı Seferi" düşüncesinin çerçevesini belirleyen "Konsil'e (Ruhaniler Meclisi'ne) katılmış olan Robertus Monachus, gelişmeleri yakından izlemiş bir din adamı.

Latince yazılmış olan ve I. Haçlı Seferi sırasındaki olayları ve öznel izlenimleri içeren bu yapıt pek çok dile, birkaç kez çevrilmiş ve basılmıştır.

Adı geçen yapıtın beş Almanca çevirisi saptanmıştır. Benim bu yazıya temel aldığım çeviri Erken Yüksek Almancadır. (1502'de *Hertzog Gottfrid II wie er wider die Türgen und hayden gestritten und dz heylig Grab gewunnen hat* adı altında yayımlanmıştır.) Yapıtın yeniden basımını, Barbara Haupt 1972'de gerçekleştirmiştir.

Yapıtın ele aldığım bölümlerini Almancaya ve Türkçeye ben çevirdim. 27-30.9.90 tarihleri arasında Almanya'nın Hamburg kentinde düzenlenen "Migration und Rassismus in Europa" (Avrupa'da işgöçü ve Rasizm) adlı kongrede sunduğum bildiride yapıtı kapsamlı inceledim.

Historia Hierosolymitana'nın yaklaşık bütünü Haçlı Ordusu ve onun içerisinde yer alan Almanlarla Türklerin karşılaşmalarının öyküsü niteliğinde.

Türklerin Almanlarla kitlesel boyutta ilk karşılaşma ve tanışmalarına ilişkin izlenim, gözlem veya yaşantıları içeren bu kronik önemli bir tanık. O nedenle çok sayıda alıntıya yervermek istiyorum.

Eserin giriş bölümünde Anadolu ve kutsal topraklar (Filistin) üzerindeki Hıristiyanların yaşadığı olayların korkunçluğu anlatılıyor. Yörede yaşayan ve Hıristiyan olmayan bütün halklar kasdediliyor ve şu sözlere yer veriliyor. "İnançsızlar ve lânetlenmişler Kudüs'de oturan Hıristiyanlara saldırdılar; büyük hasarlar verdiler. Onlar, Hıristiyanların büyük bir bölümünü öldürdüler, tutsak ettiler veya İslamlaştırdılar; tutsakları zorla sünnet ettiler."

Dinlerinden vazgeçmeyen Hıristiyanların nasıl öldürüldüğü şu sözlerle betimleniyor: "...Hıristiyanların karınlarını yarıp, bağırsaklarını dışarı döküyorlar. Yaşayanları bir direğe bağlayıp kırbaçlıyorlar ve bir kılıç sallayısında başlarını koparma denemeleri yapıyorlar." (s.4)

Alman Haçlıların İstanbul'a gelişi şöyle anlatılıyor. "...Alman ordusunun başında olan keşiş Peter İstan-

bul'a gelen ilk kişi idi. Bizans İmparatoru, Alman ordusunun kente girmesini ilkin istemedi: fakat daha sonra kente alış-veriş yapmalarına izin verdi. Alman ordusu tek başına Türklerle savaşacak durumda değildi. Bu nedenle imparator, Fransız ordusu gelene değin onların Anadolu'ya geçişlerini yasakladı." (s.9) Aynı yerde Türklere ilişkin şu görüşlere yer veriliyor: "...Türklerin sayısı çok fazla idi. Almanlar, Fransızlar olmaksızın Türklerin eline düşselerdi, daha sonra bazılarının yaşadığı ölümden kurtulamayacaklardı." İznik yakınlarında gerçekleşen ilk karşılaşma şöyle betimleniyor: "Bir süre sonra Almanlar Nycea (İznik) kentine geldiler ve Exerogorgo adlı kaleye yerleştiler. Kalede bol miktarda yiyecek vardı, gelenlerin istediği kadar tahıl, et ve şarap depolanmıştı. Fransızlarla savaşan Türkler yöreyi terketmişler, fakat casuslarını bırakmayı unutmamışlardı...

Türkler bir süre sonra geri geldiler; kaleyi kuşattılar. Almanları teslim olmaya zorlamak için, kaleye giden suları kestiler... Kaledekiler, susuzluktan atların, eşeklerin, sığırların ve öbür hayvanların damarlarını kesip, kanlarını içtiler. Bazıları sidiklerini avuçlarında veya testilerde biriktirip içti." (s.11)

Haçlı ordusu içerisinde büyük saygınlığı olan Prens Raynordus'un Türklere teslim oluşu üzüntü ile karşılanır. Bu konuya ilişkin şu saptamalar yapılır: "Prens Raynardus Türklerle gizlice ve alçakça anlaştı. İsa adına işkencede ölümü seçmek yerine, yaşamak istedi... Prens, Türklerle savaşmak istiyormuşçasına ayağa kalktı; fakat kaleden çıkar çıkmaz yanındakilerle birlikte ortalıktan kayboldu. Maalesef! O onursuz bir şövalye idi. O, Güney rüzgârlarından değil, Kuzey rüzgârından meydana geldiği için, daha önceleri Tanrı ve imparatorluk adına yılmadan savaşmıştı. İşkenceden korktu. Hıristiyan inancının adına ve ilkelerine ihanet etmeyenler öldürüldüler. Türkler canlarının istediğini öldürdüler, canlarının istediğini tutsak ettiler. Öldürmekten zevk alıyorlardı sanki..." (s.12). Aralarında Alman Haçlıların da bulunduğu bir başka kümenin yaşantıları şöyle aktarılıyor. "...Türkler, Keşiş Peter'in bulunduğu kaleye yöneldiklerinde Walterus ile karşılaştılar. Walterus, şövalyelerine erdemlerini göstermiş, soylu bir şövalye olduğunu kanıtlamıştı. Fakat Türklere karşı koyamadı. Ölmeden önce aç bir ayı gibi Türklerin üzerine atıldı. Eline düşen Türklerin vay haline! Tuttuğunu yere serdi ve hepsini öldürdü. Onunla birlikte savaşan şövalyeler belki de daha sonra başlarına gelecek ölümü duyumsuyorlardı... Türkler onların silahlarını yok ettiler; fakat savaş arzularını yok edemediler. Bizimkiler savaşarak öldüler ve Tanrının arzusu ile amaçlarından vazgeçtiler. Melekler onları gökyüzüne çıkardı...

Bütün bunlar olup bittikten sonra Türklerin bir bölümü çadırlara koştular ve orada ayin yapan papazlarla karşılaştılar. Sunağın önünde papazın başını kopardılar. Orada bulunanları tutsak aldılar. Kurtulanlar kaleye saklandı. Şövalyelerimizi yakmak için Türkler kalenin etrafına odun yığdılar.

Bizimkiler yaşamlarından endişeye düştüler ve odun yığınını dağıtmaya çalıştılar. Fakat Tanrı güçlü bir rüzgâr estirdi ve düşmanların çoğu yandı." (s.12)

İznik yakınlarındaki çarpışma kısa sürede bitmez. "...Hıristiyanlar kente karşı yiğitçe savaştılar; yaşamları sözkonusu olduğundan, Türkler bütün güçleri ile karşı koydular. Türkler zehirli oklar attılar; bu oklar raslantı sonucu birine isabet etse, o çok kötü bir biçimde ölürdü. Savaşçılarımız ebedi yaşam uğruna ölümden çekinmiyorlardı... Pücz bişofu ve kont Raymundus'un adamları koşarak Türklerin üzerine atıldılar ve onları yendiler. Türkler cesur savaşçılar gibi davranmadılar. Köpekten duyduğu korkudan kaçan bir tavşan gibi kaçtılar...

Bin kadar soylu şövalye Türklere karşı sefere çıktılar. Aç bir insanın şölen sofrasına saldırması gibi Türklere saldırıp, onların ruhlarını bedenlerinden söküp atmaya hazırdılar. Türkler, güneşin altında parlayan silahları, hızla üzerlerine gelen atları ve kendilerine yöneltilmiş mızrakları gördüler; geri dönüp dağlara kaçtılar. Fakat geldikleri yere dönecek durumda ve yetenekte değillerdi. Tanrı yardım etti ve ordumuz çatışmayı kazandı. Bizimkiler, öldürdükleri Türklerin cesetlerini kentin sokaklarına attılar" (s.30).

Yazar Bizans İmparatorunun yenik Türklerin öldürülmemelerini ve İstanbul'daki Fransızlara karşı kullanılmalarını istediğini ve imparatorun, Hıristiyan savaşçıları armağana boğduğunu belirtiliyor ve şunu ekliyor: "...İmparator nankör değildi; ordudaki yoksullara sadaka dağıttı. İznik kenti yedi hafta üç gün sonra ele geçirildi" (s.32).

Yazar tarihçiler için ilginç olabilecek saptamalara yer verir: "...Flandre ve Normandili Prensler, Bizans İmparatorluğu içerisinde sanki imparatorluk kendilerine aitmiş gibi dolaşıyorlardı. Dördüncü günün üçüncü saatinde Boemundus ile birlikte savaşanlar, 300.000 Türk'ün kendilerine doğru geldiklerini gördüler" (s.33).

Bir başka yerde şu açaklama yapılıyor: "...Çatışma yeniden başladı ve yine bir kaç bin Türk yere serildi. Türkler, bu kötü halk, kaçmaktan başka ne yapar?" (s.37).

Haçlı Seferleri sırasında kutsal amaçlara ters işlerin yapıldığı da görülüyor. Aşağıdaki alıntı bu durumu kanıtlıyor: "...Hıristiyanlar düşmanların cesetlerini soymaya başladılar. Buldukları giysinin, altın ve gümüşün miktarını anlatmaya sözcükler yetmez. Sayısız at, katır, deve eşek ele geçirdiler. Daha önce yoksul olan kişiler. Tanrının yardımı ile zenginleştiler. Daha önce yarı çıplak dolaşanlar, ipek giysilere büründüler" (s. 39).

Haçlı Ordusu, Savaş eylemleri ve Anadolu'ya yerleşme süreci içerisinde bulunan Türkler, anlatının başlıca öğesi.

Anlatı büyük ölçüde tek-yanlı. Fakat öyle bölümler var ki, Türkler övülüyor mu, yeriliyor mu belirlemek zor. Bu durumu gösterir bir alıntı; "...Hangi göz onların (Türklerin, O.K.) korkunç silahlarının görüntüsüne dayanabilirdi! Mızrakları gökyüzünde kayıp giden yıldızlara benziyordu. Mihverleri ve zırhları şafak güneşi gibi parlıyordu. Silahlarının çıkardığı gürültü, şimşek sesinden daha korkunçtu. Bir muharebeye hazırladıklarında mızraklarını gökyüzüne çeviriyorlardı... Çok düzenliydiler. Sesleri yokmuş, konuşma yetileri yokmuş gibi susuyorlardı. Bu tutum içerisinde düşmanlarına yaklaşıyor, engelleri aşıyorlardı. Büyük bir gözükaralıkla, aç ve susuz kaplanların, kanlarını içmek üzere hayvanların üzerine atıldıkları gibi, düşmanlarına saldırıyorlardı ve sonra ortalığı çığlığa boğuyor; hiç kimseye acımıyor, hiç kimseyi bağışlamıyor, hepsini öldü-

rüyorladı. Böyle korkunç ve vicdansız bir halka ilişkin daha başka ne anlatabilirim!

Hiçbir halk, bu halka karşı koyamaz. İnsanlar onlardan kaçsa bile hiçbir yerde güvenli değildir. Zira ya Tanrı ya da şeytan onlara yardım ediyor. Bütün halklar oklarımızdan ve silahlarımızdan korkar... Savaşçı sayımız 340.000 idi ve savaşçılarımızın büyük çoğunluğu ya öldürüldü ya da kaçtı" (s.41).

11. yüzyıl sonu Anadolu'suna ilişkin bir fikir vermesi bakımından Konya yöresini betimleyen şu sözler ilginç olabilir: "...Yöre harap ve tenha idi. İyi şeyler yoktu. Adamlarımız başakları elleri ile ovdular; çıkan taneler ile açlıklarını giderdiler. Atların çoğu bu yörede öldü. Daha önce atla yol alanlar, yaya kaldı. İneklere, sığırlara, koçlara ve köpeklere binerek yol aldılar.

...Iconium'a (Konya'ya) geldiler. Konya dönemin olanakları ölçüsünde zengin bir şehir. Orada iki gün kaldılar... Daha sonra Herachea (Ereğli olabilir!) adlı bir kente ulaştılar. Burada çok sayıda Türk vardı. Türkler, ta uzaktan Fransızların geldiğini farkedince, bir avcı tarafından dövülen vahşi bir keçi veya yaralı bir geyik gibi kaçtılar" (s.42/43).

Hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden biri Tarsus. Tarsus'a ilişkin söylenenlerden kısa bir alıntı: "...Kont Baldewin, Dük Gottfried'in kardeşi ve Tanckardus şövalyeleri ile birlikte Tharsis'e (Tarsus'a) geldiler. Tarsus'da çok sayıda Türk vardı. Savaştılar ve Türkleri kentten dışarı attılar. Türkler ağır darbelere ve atılganlığa karşı duramadılar" (s.48)

Antakya'daki cenklere ve olaylara çok geniş biçimde yer veriliyor. Antakya ve yöresinin Hıristiyanlık açısından anlamı çok büyük. Yapıtta Antakya'ya duyulan özel ilginin başlıca nedeni bu. Çok kısa alıntılıyorum: "...Savaşçılarımızın tek vücut halinde Türklere saldırdılar. Hiçbirini bağışlamadılar. Türklerin büyük bir bölümünü kılıçtan geçirdiler. Geriye kalanlar korkup kaçtılar ve canlarını kurtardılar. Türkleri yenen Hıristiyanlar büyük ganimet, tahıl, şarap ve daha bir çok çeşit şeyle yüklü eşek ve deve elde ettiler" (s.48).

"...Antakya, tepesi gökyüzüne ulaşan bir dağın eteğinde kurulmuş. Bu dağdan bakıldığında bütün yöre görülebilir. Türkler bu dağa kaçtılar... Kentin yakınında Boemundus ve savaşçılarının ele geçirdiği bir kule vardı. Boemundus bu kule sayesinde kaleyi alabileceği fikrindeydi. Türkler yeniden güçlerini toparladılar; kuleden daha yüksekteydiler. Attıkları taşlar ve oklar dolu gibi yağıyordu. Bizimkiler onlarla savaşmak istemediği için kalkanları ve silahları ile kendilerini korudular. Kent dardı ve yukardan saldırıyorlardı. Bu nedenle savaşmak olanaksızdı. Türkler kuleye saldırdılar ve Avrupalıları kovaladılar... Bu çatışmada Boemundus kasığından ağır biçimde yaralandı; topallıyarak yürüyebiliyordu. Yarası sürekli kanıyor, gücü kalmıyordu. Bir başka kuleye kaçtı. Fakat kaçarak ölmek istemediğinden sonuna dek savaştı. Onun yaralanması öbür savaşçıların da gücünü azalttı. Prens Boeamundus'un başına gelen felaket öbür savaşçıları üzüyordu. Savaşmaktan vazgeçtiler ve kuleyi Türklere bıraktılar.." (s. 84)

Bir başka yerde Wido adında bir şövalyenin Boemundus'un ölümünden dolayı duyduğu üzüntüyü anlatan sözlerine yer veriliyor. Wido Türklere sövgüler düzmek yerine, Tanrı'ya kahreder. Sözlerinin bir tümcesini yazının başlığı olarak kullandım. Alıntılıyorum: "Wido kendini yere attı ve bayıldı. Kendine geldiğinde şunları söyledi: Her şeye kadir Tanrı, senin gücün nerede? Her şeye kadirsen, niçin bu tür olayların olmasına seyirci kaldın? Onlar senin şövalyelerin ve hacıların değil miydi? Hangi kral veya imparator uyruğundaki insanların böyle öldürülmesine göz yumar? Onlara yardım etmez miydi? Kim şimdi senin şövalyen ve hacın olur? Vah Boemundus, vah! Her şeye kadir Tanrı böyle bir felakete nasıl izin verdin? Niçin Türklerin maskarası oldun?" (s. 99)

Yukarıdaki sözlerin kilisenin, Tanrı'nın salt Hıristiyanların Tanrı'sı olduğu yolundaki koşullama ve güdülemesinin mi, yoksa olayları bu dünyadaki yaşam anlayışı ile değerlendirme eğiliminin mi sonucu olduğunu, okuyucunun yorum gücüne bırakıyorum.

Alman yazılı ve yazınsal belgelerinde Türkler ve Araplar çoğu kez bir tutulur veya birbirine karıştırılır. Bu tutum *Historia Hierosolyitana*'da da görülüyor. Örnek olsun diye, bir bölümü aktarıyorum; "...Halep'te çok sayıda Türk ve Sarasen Birleşip büyük bir ordu oluşturmuştu. Bizimkiler Halep yöresindeki kentlere yaklaştığında barbarlarla karşılaştılar".

Robertus Monachus yapıtını şu tümce ile bitirir: "...Savaşta Türkler öldürüldüler ve bizim Hıristiyan savaşçılarımız Tanrı'nın övgüsü ile gömüldüler. Amin."

Yukarıdaki alıntıları, irdelediğim yapıtın konu, yapı, içerik ve amacına ilişkin bir görüş oluşturmaya elverişli olacak şekilde seçmeye özen gösterdim. Yapıtın bütününe yakın bölümü Türklerle Haçlı ordusunun karşılaşmalarının koşullarını, ortamını ve sonuçlarını anlatıyor. *Historia Hierosolymitana* I. Haçlı Seferi sırasında Avrupalıların izlediği yol üzerindeki kentlere, örneğin İstanbul, İznik, Konya ve civarı Tarsus, Adana, Mersin, Hatay ve daha birçok kente ilişkin bilgiler içeriyor.

Alıntılarda Türlere ilişkin imajı oluşturmaya ve pekiştirmeye yarayacak çok sayıda niteleme olduğu görülüyor. Bu nitelemelerin çoğu "kötü", "acımasız", "arkadan vuran", "vahşi", "korkak", "kaçan", "barbar" vs. gibi olumsuz yargılamalar. Ancak birçok yerde olumsuz anlatımın altında "olumlu" görme eğilimi olduğu seziliyor.

Bu durum şunu kanıtlıyor: İnsan eylemi sürekli salt olumlu veya salt olumsuz biçimlenmiyor, Bir yan, baskın duruma gelebiliyor: ancak öbür yan en uygunsuz ortamda bile yok sayılamıyor.

Ancak bu bağlamda yanlış yorumları önlemek için, "şövalye" savaş anlayışı ve yöntemleri ile Türklerin "çıplak at, yalın kılıç" serbest savaş biçimi birarada düşünülmeli. Şövalyelerin savaş giysi ve donanımları bedensel çeviklik ve devingenlik yeteneğini azaltıyor. Türkler, şövalyeler gibi kendilerini cendereye sokmamış. Rahat giyimli ve donanımlılar. Bu rahat donanım, savaş yeteneğini artırıyor kıvraklığa olanak sağlıyor. Bu durumu şövalyelerin algılaması ve böyle bir savaş biçimini "şövalyeliğe" yakışır bulması zor. O nedenle olumsuz nitelemelerin bazıları bu olgudan kaynaklanmış olabilir.

Yapıtın son tümcesi ilginç. Türkler de, Avrupalılar da ölüyor: Tek farklı yönleri ise şu: Yazara göre birinciler Tanrı'nın övgüsünden yoksun, ikinciler ise Tanrı'nın övgüsüne sahip.

Tekinler "Yanıtlaşıyorlar"

ŞİNASİ TEKİN

Muhterem adaşım Tâlat Tekin, "Yazı Yazmak 'Günah İşlemek' Değildir" adlı yazısında (*Tarih ve Toplum*, Ocak 1991, sayı 85) aynı derginin 78. sayısında çıkmış olan "Bilin Bakalım Yazı Yazmak Nereden Geliyor?" başlıklı yazımı ele alıyor ve ileri sürdüğüm iştikak tekliflerinin bilimsel yönden kabul edilemeyeceğini söylüyor. İlkin 'nazarî lisaniyyat' ustası muhterem adaşımın bu ilgisine sevindiğimi ve ayrıca bu ilgiyle de şereflendiğimi belirtmek isterim. Tabiatım icâbı 'kalem dürtücülüğü'nü (yani polemik) hiç sevmem, nefret ederim. Ama aziz dostum mâdemki zahmet buyurup yazımı okumuş, üzerinde kafa yormuş; ben de dedim ki kendi kendime "Ayıptır! Otur iki çift kelâm *yaz*! Her ne kadar *yazı yazmak* gerçekden 'günah işlemek' ile ilgili ise dahi eski bir meslekdaşın hâtırı için 'günah işlenir!' " İşte böyle dedim ve başladım 'günah işlemeye':

T. Tekin itirazlarını umumî olarak iki noktada toplamış:

1- 'Yanılmak, günah işlemek' manâsındaki *yaz-* fiilinin ünlüsü uzundur, halbuki yazı *yaz-*'dakininki ise kısadır. Böyle olunca bu iki ayrı fiildir, bir fiil değildir!

T. Tekin Türkçedeki aslî uzun ünlülerin varlığından bahsediyor ve Türk dilinin daha çok bugünkü lehçe ve şivelerinden (evet aziz adaşım *Türk şiveleri*, Türk dilleri değil! Aş.bknz.) itirâzı gayr-i kâbil-i mümkün bir çok misâl getiriyor ki bunların hepsi doğrudur! Ancak 23. sahifenin orta sütununda "...Bunu Ş. Tekin için değil, konuya yabancı genel okuyucular için örneklerle açıklayalım" cümlesindeki zâtıma savurduğu iltifâtın altından kalkamayacağım; çünkü bu izahlardan ben hiçbir şey anlayamadım! Hamâkatımız bağışlana! (*Üzengi* yazımızdaki 'hamâkat' başka bir 'hamâkat' idi!) Bu misâller, tarihî dönemlerde de uzun ünlülerin var olduğunu isbata ne dereceye kadar yeter, bilemem.

2. Mahmûd el-Kâşgarî'nin XI. asırda *yazı yaz-* fiilini "Oğuzcadır" diye tarif etmesinden hareket etmiş ve bu fiilin Uygurcada da bulunmadığına işâret ederek eski bir fiile yani Uygurcada var olan 'günah işlemek' manâsındaki *yaz-* fiiline yeni bir mânâ yani 'yazı yazmak' mânâsının yüklendiğini ileri sürmüştüm yukarıda adı geçen yazımda.

T. Tekin bu hususta şöyle diyor: (yazısının 23. sahifesinin 3. sütununun son paragrafı) "...Bu eylemin Eski Türkçede bulunmadığı ancak XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud [özür dilerim Mahmûd el Kâşgarî senin adını bir türlü adamakıllı belleyemedik!] tarafından "Oğuzca" olarak kaydedilmiş olduğu doğrudur. Ama bu neyi kanıtlar?..."

Arkadan devam ediyor: "...Uygurca metinlerde Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan bir çok kelime bulunmaktadır. Örneğin *bak-* ve *ek-* eylemleri de bildiğim kadariyle Eski Türkçede yoktur... ilk olarak Mahmûd'un sözlüğünde geçiyor. Ama buna bakarak "bu eylemler Oğuzcadır, başka Türk dillerinde bulunmaz" diyebilir miyiz? Diyemeyiz, çünkü arkaik özellikler gösteren Çuvaşcada bile bu eylemleri *pıh* ve *ak-* "ekmek" biçimlerinde buluyoruz."

T. Tekin'in son sözleri doğrudur, katılıyorum, böyle bir şey olamaz! *Ve ben de zâten böyle bir şey söylemedim! Ben sadece iki husûsiyet üzerinde durmuştum: 1. yazı yaz-* fiilinin Uygurcada bulunmayışı ile 2. bunun Mahmûd el Kâşgarî tarafından "Oğuzca" olarak tarif edilmesi, o kadar!

Burada arkadaşımızın sorduğu soruyu tekrarlayalım: ..."Kâşgarlı Mahmud tarafından 'Oğuzca' olarak kaydedilmiş olduğu doğrudur. Ama bu neyi kanıtlar?" Çok şeyi 'kanıtlar!' Bir kere bir Karahanlı şehzâdesi olan Mahmûd el-Kâşgarî'nin ânadili Türkçedir (yani Karahanlıca), kendisi âlimdir ve bütün o zamânın Türk illerini dolaşmış, muhtelif yerlerde konuşulan Türkçeleri yakından incelemiş, bunlar arasındaki ses, şekil ve kelime ayrılıklarını tesbit edip birer birer misalleriyle göstermiştir. Yani eğer Mahmûd el-Kâşgarî 'bu kelime Oğuzcadır' diyorsa bu doğrudur! Bu durumda çıkaracağımız şu netice de Hatice değildir herhalde: Mahmûd *yazı yaz-* fiiline Oğuzcadır dedi, öyleyse XI. asırdan sonraki metinlerde görülen her *yazı yaz-* fiili büyük bir ihtimâlle Oğuzcadan ithâl edilmiş olmalıdır[1]

bak- fiili Mahmûd'da var ama

yanında "Oğuzcadır" diye bir tanım yok. *ek-* için de durum aynı; sadece iştikakı olan *ekin* kelimesinin karşısında "Oğuzcadır" denmiş o kadar! Böyle olunca elbette *"bak-* ve *ek-* fiilleri yalnız M. el-Kâşgarî'de geçiyor, öyleyse bunlar Oğuzcadır!" denemez. Ben de böyle bir şey demedim. O zaman niçin söylenmemiş bir lâkırdı insanın ağzına tıkılıyor, anlayamadım!

Türkçenin tarihî devrelerindeki uzun ünlü meselesi yukarıda da kısaca temas edildiği gibi henüz tamâmiyle halledilmiş bir mesele değildir. En azından bazı hatırı sayılır ulemânın kafasında bu konuda bir sürü soru işâreti hâlâ yerli yerinde durmaktadır.

Buna rağmen, bir an için bu uzun ünlü meselesinin halledilmiş olduğunu kabûl edelim. O zaman şöyle düşünebilir miyiz? 'hata etmek, günah işlemek' mânâsındaki fiil **yāz-* biçiminde Türkçenin eski devresinden beri uzun ünlülü olarak var olmuştur. 'yazı yazmak' kavramı *yaz-* diye bir fiille ilk defa Oğuzcada ifâde edilmiştir. Ve biz bu bilgiyi Mahmûd el-Kâşgarî'den öğreniyoruz[2] Dil belki de bu noktada **yaz-* fiiline yüklenen ikinci mânâyı yani 'yazı yazmak' kavramını aslındaki yani uzun ünlülüsündeki 'hata etmek, günah işlemek' mânâsından ayırt edebilmek için ünlüyü kısaltmıştır. Böylece ortaya bir *yaz-* 'yazı yazmak' fiili çıkmıştır.

Birçok dilde olduğu gibi Türkçede de kültür kelimeleri, teknik kelimeler, dilin umûmî kâidelerine her zaman ayak uydurmayabilirler. Bu konuda, bildiğim kadariyle hünüz ciddî araştırmalar yapılmamıştır; onun için bir iki misâl vermekle yetineceğim:

1. Kazan Tatarcasında iki kelime vardır: *iyi* ve *izgi*. Bunların her ikisi de *ET*'deki *edgü* kelimesinden gelmektedir; ilki normal bir inkişaf yolu takip edip günlük dilde 'iyi' manâsında kullanıldığı halde, *izgi* şekli ise teknik bir dinî terim olarak 'aziz ve mukaddes' manâsında az veya çok ET'deki şekli aksettirmektedir. Yani *izgi* kelimesi teknik terim olduğu için dilin gerektirdiği inkişâfa ayak uydurmamıştır (bk. R. Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık* İstanbul 1951, s.126).

2. Diğer misâl, modern dilcilerin son zamanlarda üzerinde durdukları bir dil hâdisesi ile ilgili. Öteden beri öğrendiğimiz bir kâide var "Vurgusuz hecenin dar ünlüsü düşer": *oğul* sonuna ek gelince *oğlu* şekline girer. *şehir* kelimesi *şehri* olur vs. vs. Fakat niye *çekiç* kelimesi **çekci* olmaz da *çekici* şeklinde sırıtır durur? Burda vurgusuz hece yok mu? Var. Dar ünlü yok mu? Var! O zaman niye bu ünlü düşmez ötekilerinde olduğu gibi? Son olarak *beyit* kelimesini misâl olarak göstereceğim. Benim neslim ve benden önceki hürmetlilerim hep bu kelimeyi tabii olarak *filân beyti oku* veya *bu beytin manâsı nedir?* şeklinde kullanırlardı. Yeni nesiller ise (belki de 1960'lardan sonrakiler) bu kelimeyi hep *beyiti, beyitin* vs. şeklinde kullanıyorlar. Durup sordum ve kaç kişiye 'niye *beyti, beytin* şeklinde kullanmıyorsunuz?' diye. 'Olmaz' dediler. O zaman dedim ki 'niye *oğulu* demiyorsunuz?' 'Ama o başka' diye cevap verdiler. Bu ne demek? Bu şu demek, eski nesil için *beyit* kelimesi dilin günlük kelimelerindendi; dilin, adıgeçen kâidesine uyarak *beyti* şeklini alıyordu. Zamanla unutuldu, artık yeni nesiller için bu kelime sonradan kitaplardan öğrenilen bir kelime, teknik bir kelime hâline geldi, tıpkı belli bir mesleğin kelime hazinesine âit, kullanım alanı dar olan *çekiç* gibi. Onun için de dilin umûmî kâidesine ayak uydurmadan *beyitin, çekicin* şeklinde boy gösteriyorlar. Ama dilin günlük kelimelerinden olduğu için kâide bütün gücüyle *oğul* kelimesinin, *şehir* kelimesinin ve benzerlerinin üzerine yükleniyor ve bunları *oğlu, şehri* vs. şekillerine zorluyor.

Aynı şekilde 'yazı yazmak' da, cemiyetin dar bir kesiminde belli bir kültür seviyesinin gerektirdiği mühim kültür kelimelerinden biridir. Hele yazı dilinden mahrum bulundukları bir devirde Oğuzların ağzında 'yazı yazmak' mânâsını üstlenmiş bir kelimenin ne kadar dar muhite inhisar edip son derece teknik bir kelime muâmelesi görmüş olduğunu tasavvur etmek pek güç olmasa gerektir. 'hata etmek' mânâsına gelen uzun ünlülü **yāz-* fiili, teknik bir kavram olan 'yazı yazmak' mânâsını üstlenince uzun ünlülü olma kâidesine direnmiş ve kısa ünlü ile *yaz-* şeklinde alıp başını çekip gitmiş olamaz mı? *çekiç* ve *beyit* kelimeleri, tâbi olmaları gereken kâidelere baş kaldırıyorlar da 'yazı yazmak' mânâsını bir süre önce kazanmış olan eski **yāz* fiili niye kısa ünlü ile baş kaldırmamış olsun? Ayrıca yeni kazanılmış olan mânâ da kendisini eskisinden tefrik etmek zorunda değil mi?

Son olarak bir şeyi bir defa daha hatırlatalım: "...'yazı yazmak'... Türklerin İslâm dinini kabullerinden sonra kazanmış olduğu..." diyor T. Tekin 22. sahifenin 3. sütununda, Soralım "Türkler İslâmiyeti ne zaman kabûl ettiler?" Herhâlde artık bayatlamış Satuk Buğra Han hikâyesinin... Karahanîlerin... 966 yılında 70 bin çadırlı Türk olarak Müslüman oluşlarının bugün bir değeri olmasa gerek.[3] Herhalde İslâmiyeti ilk kabul edenler Oğuzlar olmuştur. Ne zaman? Ben diyeyim 8. asır, sen de de ki, 9. asır! Ama kesinlikle bu yüzyıllardan sonra değil, aksi takdirde Oğuzların Türkçesinde *oruç* kelimesi bulunamazdı böyle olunca! Buna göre 'yazı yazmak" kavramını Oğuzlar, Mahmûd el-Kâşgarî'nin XI. asırdaki tesbitinden çok önce 'günahların kaydedilmesi olarak' tanımış ve bu mânâyı 'hata etmek' mânâsındaki **yāz-* fiiline çok eskiden yüklenmiş olabilirler.[4] Öyleyse T. Tekin'in "Çuvaşçadaki biçim eyleminin çok eski olduğunu gösteriyor" (s. 24, 1. sütun) şeklinde verdiği hüküm, aşağı yukarı Oğuzların Müslüman oldukları tarihe rastlamaktadır. Bu

takdirde ben de aynı şekilde pek alâ bu *yaz-* fiilinin diğer Türklere Oğuzlardan geçmiş olabileceğini söyleyebilirim. Herhalde hiç bir kimse, gerek nüfus kesâfeti gerekse kültür etkinliği bakımından Oğuzların Çuvaşlardan ve hatta onların ecdâdı Bolgarlardan aşağı ve geride olduğunu söyleyemez[5]

T. Tekin şimdi soracak "Bütün bunlar neyi kanıtlar?" Cevâbımız şudur: "Bunlar hiç bir şeyi kanıtlamaz, aziz dostum, hiç bir şeyi! Sadece çok yazı yazmakla çok hataya düştüğümüzü kanıtlar!"[6]

"Türk Dilleri" mi?
"Türk Şiveleri" mi?

T. Tekin yazısının bir yerinde (s. 23, 1. sütun, alttan 7 str) şöyle diyor: "...Ana Türkçedeki birincil uzun ünlüler bugün üç Türk dilinde (şivesinde değil!), Türkmencede, Yakutçada, Halaççada yaşamaktadır..."

Dil mi diyelim, *şive* mi diyelim? Bu soru akademik çevrelerde tartışılır durur. 1917 Sovyet ihtilâlin sonra Orta Asya'da yaşayan Türk boylarının her birine yeni alfabeler düzülüp giydirildi, ders kitapları yazıldı: *Uzbek tili ve grammatikası. Tatar tili süzdigi* vs. vs. dendi. Özbekceden Türkmenceye, Karakalpakcaya, Kazakcaya tercümeler yapıldı. Bütün bu faaliyetlerin neticesinde vaktiyle bir tek yazı dilinin (Çağatayca) ve bir tek alfabenin (Arap alfabesi) birleştirdiği Türk boyları, 20. asırda değişik alfabelerle değişik yazı dilleri oluşturulmak sûretiyle birbirlerini anlamaz hâle getirildiler. Coğrafî uzaklık dolayısiyle biz Türkiyelilerin, Orta Asya Türkleriyle dil bağları da büsbütün koptu. Meselâ Türkler arasında (Türkiye Türkçesi ile Özbekçe, Kazakça vs. arasında) dil bakımından anlaşılabilirlik derecelerini ölçen cedveller, istatistikler hazırladılar. Ve bunlardan çıkan neticelere göre, Azerbaycan'da, Özbekistan'da, Kazakistan'da konuşulan Türkçenin ayrı ayrı diller olduğu gerçekten anlaşılmıştır. Yani Sovyetlerin takip ettiği kültür siyâseti başarıya ulaşmıştır.

Bundaki başarının ana sebebi, konuşma dili ile yazı dili arasındaki evrensel farkın, Sovyetler tarafından çok iyi bir şekilde değerlendirilmiş olmasıdır. Bu durumu daha iyi anlamak için kendimize bakalım. Bir resmî yazı dilimiz var. Her yerde ve her zaman olduğu gibi bu resmî yazı dilimiz Türkiye'nin belli bir bölgesinin konuşma tarzına, yani belli bir bölgenin ağzına dayanmaktadır, bu da İstanbul'da aydınların konuştuğu ağızdır. Yani bugünkü Türk yazı dilimiz, aşağı yukarı İstanbul'da konuşulan Türkçeyi aksettirir. Çıkın İstanbul'dan dışarıya, gidin Ege'ye veya benim bağlı bulunduğum Araplı yörüklerinin yaşadığı Alaçam dağlarına, acayip kelimeler, işidilmedik sesler duyarsınız: *"ebeeng divciin", "ana gu! gaarlaadan mattap müdürü olumu?"* Bu konuşmaların yazıya geçtiğini ve resmîleştiğini düşünün! Sonra dahası var: Orta Anadolu'da, Güney Anadolu'da, Doğu Anadolu'da insanlarımız tabiî olarak değişik konuşuyorlar. Bu bölgelerin her birine birer alfabe düz, al sana en azından 4-5 tane değişik Türkçe: Ege Türk dili, Konya Türk dili, Adana Türk dili, Erzurum Türk dili! İşte Sovyetlerin 70 yıldır Orta Asya'da yaptıkları ve başarıya ulaştıkları keyfiyet budur. Şimdi bu duruma bilimsel açıdan yaklaşıldığında varılan neticeler, yapılan tesbitler doğrudur; yani bir Özbek dili vardır, bir Kazak dili vardır vs. vs.

Fakat Sovyetler Birliğinde siyâset, bilindiği gibi tamâmiyle değişmektedir. Ve oralarda yaşayan Türklerden bazı sesler gelmektedir bu konuda: değişik ağızlara dayalı alfabeler düzülerek yaratılan değişik yazı dillerinin, bu bölgelerdeki insanları kültür bakımından nasıl birbirinden ayırdığını, ne büyük kayıplara ve zararlara uğrattığını açık ve seçik olarak söylemektedirler. Yani durumu tersine çevirmek için vakit hiç bir zaman geç değildir - bir dilin tarihinde 70 yıl nedir ki; bu kısa zamanın getirdiği tahribâtı düzeltmek işden bile değildir. Ve bu tankla, tüfenkle, fetihle yapılmayacak tabiî; bu, şimdi Orta Asya Türklerinde uyanan 'ortak yazı dili' şuurunun tatbîkata geçirilmesiyle gerçekleştirilebilecektir.

Bildiğim kadariyle bu konuda ilk ses bir Tatar gencinden gelmektedir. Fizik ve Matematik tahsili görmekte olan bu gençin adı Ayaz Melikov'dur. Yazısının özetini, Amerika'da çıkmakta olan AACAR BULLETIN'in (Association for the Advancement of Central Asian Research) 3. cildinin 2. sayısı neşretmiştir. Ama Ayaz Malikov'un yazısı bundan önce Bakû'da çıkan AZERBAYCAN gazetesinin 24 Mart 1990 tarihli sayısında tekrar basılmıştır.

Bu yazıyı, bir fikir verir düşüncesiyle AACAR Bulletin'den aktarıyorum.

İmdi aziz dostum T. Tekin, ictimâî bir hâdise olarak Orta Asya'da Türk dilleri vardır, bunlar son 70 yılda siyasî baskılarla yaratılmışlardır. Ama baskılar altında kalarak istemeye istemeye bu dilleri yaratanların bizzat kendileri bu durumu değiştirmek istemektedirler: Tek bir alfabe, tek bir yazı dili istemektedirler. Bu masum istekler karşısında bizim katkımız, en azından "bilimselcilik" oyunumuzu bir süre için askıya alıp, kendilerinin değiştirmek istedikleri bu ictimâî hâdiseye set çekmemek olmalıdır!

Yani aziz dostum, "ORTA ASYA'NIN TEK ALFABELİ TEK YAZI DİLİNE" GİDEN YOLDA BİZİM *Türk dilleri vardır* diye değil, *Türk şiveleri, Türk lehçeleri vardır!* DİYE BAĞIRMAMIZ GEREKMEKTEDİR!

AÇIKLAMA

Tarih ve Toplum'un 81. sayısında *üzengi* ile ilgili bir yazım çıkmıştı. Bu yazının sonunda şöyle bir cümle kullanmıştım: "Hayâtımın 'hamâkat' dönemine âit olan bir yazımı 'üzengi' ile ilgili olması dolayisiyle, okuyuculardan özür dileyerek zikretmek istiyo-

rum" Beni gerçekden tanıyan ve seven dostlarım, eski öğrencilerim samîmî olarak telâşa kapılmışlar; '...aman efendim, estağfurullah.. nasıl olur.. hamâkat nere siz nere..' ibâreleriyle dolu mektuplar yağmaya başladı. Ben de yazdığımı tekrar okuyunca felâketin nerede olduğunu anladığım; şimdi alenen ve resmen durumu açıklıyorum:

Bu cümledeki *'hamâkat dönemi'*, benim vaktiyle anadilimi terkedip hep lisân-ı kefere-i fecere (yani 'günahkâr kâfirlerin dili') üzere yazılar düzdüğüm devreye işâret etmektedir. Ve burada kastedilen yazım da maalesef İngilizce idi! Fakat cümleyi ben öyle tertiplemişim ki söylemek istediğimin anlaşılmasına imkân yok! Bu sefer ifâde zaafından dolayı gerçek bir *"hamâkat örneği"* vermişim. Özür dilerim. Amma bu vesîle-i haseneyle kısaca şunu şuracıkta belirtmek istiyorum:

EY ELİ KALEM TUTAN TÜRK ULEMÂSI, YAZILARINI SEN TÜRKÇE OLARAK KALEME ALMAZSAN, ANA DİLİN SOKAK DİLİ OLMAYA MAHKÛMDUR! BUNU BÖYLE BİLESİN VE ONA GÖRE HAREKET EDESİN!

[1] Bknz. 24. sahifenin birinci sütunu. Bu kısımda adaşım Çuvaşcadan misâl getiriyor: *şir-* fiilinin çok eski olduğunu ve bunun VIII. yüzyıldan önce Eski Macarca'ya da geçip burada *ir-* biçimini aldığını söylüyor. Benim dağarcımın Macar filolojisi gözü bomboş, kontrol edecek durumda değilim. Ancak şunu biliyorum ki *şir-* ve Macarca *ir-* ilişkisine hemen hemen bütün cihan ulemâları dudak büküyorlar. Hatta Macar filologları arasında fikir ayrılığı var; yani mesele T. Tekin'in ileri sürdüğü gibi kesin değil imiş. Bu fikir edinilsin diye bu konudaki son çalışmaları aksettiren bir kaynak zikretmek istiyorum: Andras Rona-Tas, *Chuvash Studies* BOH XXVIII (Budapeşte, 1982, 306 s.) Muhtelif makalelerden meydana gelmiş olan bu kitapda muhtelif vesilelerle Türkçeden Macarca'ya geçen veya geçtiği düşünülen kelimeler üzerinde enine boyuna durulmuştur. Konumuzla ilgili olarak okuyucuya 134-135. sahifelerin dikkatle okunmasını tavsiye ederim. Ayrıca meraklı okuyucu G. Doerfer'in *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* adlı eserine de bakabilir (C. IV, s. 67-71). Dediğim gibi benim bu konuda fazla söyleyecek bir şeyim olmadığı gibi gücüm de yok.

Aynı yerde (s. 24. birinci sütun vd.) T. Tekin şöyle diyor: [...Ş.T.'in eylemin... Çuvaşçadaki şekli üzerine düştüğü notta söylediklerine de değinmek isterim. Şöyle diyor Ş.T.: "Bizdeki *z*'ler Çuvaşçada *r* olur" Ş. Tekin'in değindiği sorun, hem Türk dilbiliminin hem de Altay dilbiliminin en büyük ve en önemli sorunlarından biridir. Bu konu üzerinde durmuş bir araştırıcı olarak şunu belirtmek isterim ki, bence Ş. Tekin'in söylediğinin tam tersi doğrudur, yani Türk dillerindeki *z* Çuvaşcada *r* olmamış, tam tersine ilk Türkçede bulunan bir tür *r* sesi Ana Türkçede z'ye değişmiş.. vs. vs].

Atıf yaptığı notta (*TT*, sayı 78, s.333, not 11) ben öyle bir ses değişiminden bahsetmedim, çünkü "bizdeki z'ler Çuvaşcada r olur" cümlesi burada "bizim z dediğimize Çuvaşlar r derler" mânâsına kullanılmıştır! Çünkü notun tamamı okunduğunda bunun başka türlü anlaşılmasına imkân yoktur: [s. 333, 11. not: "Bizdeki z'ler Çuvaşçada r olur, ş'ler de l olur. Bu bir ses değişmesi olarak telâkki edilmektedir. Ama verilen bütün misâllerde z,r, ve ş,l unsurlarının yapım eki olduğu görülüyor. Acaba başlangıcda ses değişmesi yerine *morfem tercihi mi* söz konusu idi?"...vs.vs] Nitekim ben bunun ilkin bir ses değişmesi değil de *şekil bilgisi meselesi* (yani dilcilerin argosuyla *morfo-fonolojik* bir hâdise) olarak telâkki edilebileceği ve sebeplerini henüz tesbit edemediğimiz bir *morfem tercihi* olayının cereyan etmiş olabileceği fikrini burada ve başka yerlerde kısaca ileri sürmüştüm. Bu konuda T. Tekin'in derin incelemeleri vardır. İşte bir ikisi: T. Tekin *"Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic" Acta Orientalia H.*, XXII, 1, (Budapeşte 1969) s. 51-80; T.Tekin, *"Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory", Central Asiatic Journal*, 30 (Wiesbaden 1986), s.141-160. Bu arada bu konuda 'ulemâ' beyninde ihtilâf çıkup kefere ulemâlarından birileri adaşıma hançer üşüreyazmışlar': Gerhard Doerfer, *"Zetacism/Sigmatism Plays No Rôle"*, *Central Asiatich Journal* 32 (Wiesbaden 1988) s.61-63 Evet 'ulemâ bevninde ihtilâf' vardır! Yani bu konudaki nazariyelerin sayısı, Türkiyyat ulemâsının sayısına hemen hemen eşittir.

[2] Hemen hatırlatalım ki Mahmûd el-Kâşgarî'nin bu tesbiti sözlü geleneğe dayanmaktadır ve bir başka münâsebetle izah ettiğimiz gibi, Oğuzlar, Türk boyları içinde 9. asırdan çok evvel Müslüman olmuş ilk Türklerdir. *Oruç* kelimesinin hikâyesi!

[3] Turgut Akpınar'ın bu konuda ibret ve hayranlıkla okunacak yazıları var: *"Tarihimizde İslâmiyet"*, *Tarih ve Toplum*, sayı 79, 80, 81 (1991)

[4] *Tarih ve Toplum*'un 78. sayısındaki yazıda (s.332, 3. sütun) bu husûsu belirtmemişim, özür dilerim.

[5] Oğuzlar yazı dilini çok sonra kurdukları halde 'harizmaları' sâyesinde Orta Asya'nın ve bilhassa Doğu Akdeniz bölgesinin asırlarca kaderini tayin etmişlerdir; yazı dillerini kurduktan sonraki faaliyetlerini hepimiz teferruatı ile biliyoruz.

[6] Hepimizin bildiği gibi dil hâdisleri, cemiyetin içinde bulunduğu medeniyet dâiresiyle, o dili konuşan tek tek fertlerle ve nihâyet dilin bizzat kendi yapısiyle de yakından ilgilidir; yani hâdiselerin çoğu zaman birden fazla sebebi olabilir. Bu sebeplerin hepsini bir anda yakalayamayabiliriz, eksik, hatta yanlış izah etmiş olabiliriz. Onun için iştikakçı, dil hâdiselerini izah ederken her zaman bir tek izah tarzına saplanıp kalamaz. Yani iştikakçı dediğin geniş karınlı olacak!

Bununla ilgili olarak T. Tekin, adı geçen yazımdaki son cümleme takılıyor: "Bunca dolambaçlı lâflardan sonra insanın aklına bir de şu geliyor: Acaba biz Oğuz Türkleri, az okuyup çok yazdığımız için mi 'hatâ etmek' ile 'yazı yazmak' bir fiilde birleşmiş? Kim bilir?!" ve diyor ki "Ş. Tekin'in bu nükteli son cümlesi, kendi etimolojisine kesinkes inandığını gösteriyor..." (s. 22, 3. sütun).

Bu ne biçim yorumdur? Bilakis ben kendi iştikakımın kesin olamayacağını belirtmek için bu nükteyi yapmıştım. Ve bu nükte daha çok iştikakın birinci kısmına yani yazı yazmak kavramının 'günahların kaydedilmesi' keyfiyeti ile ilgili olan kısmına aittir, bütününe değil! Kaldı ki iştikakçılıkta 'inanmak' diye bir şey olamaz! Hele inadın, ısrârın ve zorlamanın hiç bir yeri yoktur bu işde! Ama öte yandan bir itirâza karşı koyma, savunma, başka izah tarzları arama olabilir tabiî, nitekim yukarıdaki cevâbımızda bunu yaptık. Amma velâkin dâima bir hoşgörü, bir sevecenlikle açık bir kapı bırakacaksın ki boş bıraktığın, tereddüt ettiğin hususları birileri, bilhassa arkadan gelen genç nesiller heveslenip içeri cesâretle girip düzeltsinler! Yoksa yaptığımız iş gülünç olur, değil mi aziz adaşım?

İletişim Yayınları • *PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE*

CEP ÜNİVERSİTESİ

Her hafta Bir kitap

Kendini yetiştirmek isteyen herkese öğrenmek istediği her konuda

Eşsiz bir genel kültür kitaplığına sahip olun

İletişim Yayınları Klodfarer Cad. İletişim Han No: 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul Tel: 516 22 60-61-62

Türk Sorunu
Bunalımdan Çıkış Yolu*

AYAZ MELİKOV

Biz hepimiz, bu ülkedeki 30'dan fazla Türk milliyetinden insanlar, tarihimizin bu kritik yolağzında, geleceğimize bir geçit bulmak için geçmişe ve şimdiye bakmak durumundayız. Elbette, bunu bizim için başkalarının yapmayacağını anlamalıyız. Yok eğer yaparlarsa, yaptıkları, geçmişte gördüğümüz gibi, şimdi ürünlerini biçtiğimiz türden olacaktır.

Biz Türkler, Ordu'lar, Altay ve Sayan Hanlarının devletlerinden bugüne değin uzun bir tarih yolundan geçtik. Arkamızda başarılar, kayıplar ve trajedilerle dolu 2.000 yıllık bir siyasal tarih var. Bu yol boyunca birçok kereler yeryüzünden silinmek tehdidiyle karşılaştık; fakat atalarımız her zaman kendilerinde güç, özgüven ve evrensel uluslar topluluğunun etkin üyeleri olarak dünya arenasına yeni bir canlılıkla dönme umudu buldular. Kendi yüzleriyle ve kendi amaçlarıyla. Şimdi de, tarihimizin böyle kritik bir anında olduğumuzun bilincine varmalıyız.

Yakın tarihsel geçmişte, 20'nci yüzyılın başlarında, Tatarlar Azerbaycan'da basılan kitapları, dergileri ve gazeteleri özgürce okuyorlar, Tatar gazete ve kitapları Orta Asya'da, Kafkaslar'da ve Sibirya'da dağılıyordu. Şimdiyse, Fransızca konuşan halklar Fransa, Fransız Kanada'sı ve dünyanın geri kalanına televizyon programları eriştirmek için uzaya bir uydu atar, Türkiye Cumhuriyeti de 1992'de yurtdışındaki üç milyon yurttaşını özdillerinde telekomünikasyon yapabilmek için bir uydu göndermeyi planlarken, biz kesinlikle dünyanın her yerinden daha geri kalıyoruz.

Gelecekteki gelişme yolumuzu tasarlamakta, varolan dünyanın ve kendi konumumuzun gerçekliliğinden hareket etmeliyiz. Bu ülkede (SSCB'nde) yaşayan Türk grup ve milliyetlerine üye insanların toplamı 50 milyondur, yani Fransa'nın nüfusuna eşittir ve ortalama her Türk ulusunda 2.5 milyon kişi vardır. Hakas, Nogay, Balkar gibi en küçük grupların nüfusu yaklaşık 70'er bindir, Kazaklar, Azerbaycanlılar ve Tatarlar gibi büyükleri 7 ilâ 9 milyon arasıdır. Özbekler 20 milyona yakındır. Ayrıca, Çin'de, Moğolistan'da, Afganistan'da, İran'da, Suriye'de, Irak'ta ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Türkler yaşamaktadır.

Kendi gelişme stratejimizi hazırlamalıyız. Atacağımız ilk adım, bütün temel dünya klâsiklerinin kendi dillerimizde yayımlanması olmalıdır. Fakat Birlik Cumhuriyeti [federe devlet] statüsünde olmayan, özellikle de az nüfuslu bazı ulusların bu sorunu çözecek olanakları yoktur ve bunu saptamak gerekir. Öyleyse ne yapılabilir? Bence, *dünya yazını için Türk dillerinde tek bir çeviri bankası* yaratılmalıdır. Dünyanın herhangi bir dilinden Türk dillerinden birine yapılmış bütün çeviriler bu bankaya getirilmelidir; ondan sonra, bunları herhangi bir başka Türk lehçesine uyarlamak kolay olmayacaktır. Bunun yanısıra, eski Türkler tarafından herhangi bir zamanda Runik harflerle, Brahmin ve başka bütün alfabelerle yazılmış eski Türk yapıtlarının tamamını, olabildiğince çabuk yayınlamak gerekir. Bizim çocuklarımız, Arap alfabesinden önce kendi yazımız olduğunu bile bilmiyorlar. *Halklarımızın eski Türk kalıtı olabildiğince hızla yayımlanmalıdır.* Bu etkinliklerin eşgüdümünü yapacak kültürel örgüt, *Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi'nin Doğubilim* (Şarkiyat) *Enstitüsü* olabilir. Bu kurum, sorunun en hızlı bir biçimde çözülmesi için halklarımızın ve aydınların bütün güçlerini birleştirebilir. Yayınlar elbirliğiyle yapılabilir. Bu işbirliği yapma yeteneğini güvenceler ve bürokratik kırtasiyeciliği azaltır. Küçük Türk Halkları için eski Türk kalıtının yayımlanmasını, daha büyükleri üstlenebilirler: Azerbaycanlılar Balkar ve Karaçaylar için yapılacak yayınların maddî temelini sağlayacak güçtedir; Kazaklar Altay ve Hakasların, Tatarlar Nogayların yayınlarını yapabilirler. Öteki halkların bu yazını yayımlayacak kendi olanakları vardır. Azerbaycan ya da Türkmenistan Gagavuzlara yardım edebilir, çünkü Gagavuzca Oğuzcadır.

Halklarımız kendi tarihlerini bilmiyor. Okullarda Rusların tarihi eski Slavlarla başlatılıyor, Almanlarınki eski Cermenlerle, Fransızlarınki eski Kelt ve Gollerle. Aynı şekilde, bizim çocuklarımız da çalışmalarına, eski Türlerin tarihini inceleyerek başlamalılar. Mevcut *SSCB Tarihi* ders kitabı esas itibarıyla Rusya Tarihidir; öteki halkların tarihiyse, ancak Rusya Tarihinin üstünde geliştiği ardalanı belirtmektedir.

Türklerin Tarihi konusunda bir ders kitabı yayımlanması, Bakû'deki Doğubilim Enstitüsünce üstlenilmelidir. Bu iş, ülkedeki Türkoloji alanında çalışan bütün uzmanların seferber edilmesini gerektirir. Bu ders kitabı hemen yayımlanmalı ve ülkedeki bütün Türk bölgelerinin okul programlarına konulmalıdır.

Sovyetskaya Tiyurkologiya, bütün ülkede Türk halkının incelenmesine ayrılan tek dergi olduğunun ve bütün Türk halklarına karşı sorumluluk taşıdığının bilincine varmalıdır. Şimdiki haliyle bu dergi, yalnız akademisyenler içindir. Bazen öyle bir izlenim yaratılıyor ki, sanki dilimiz ölmüş olsaydı, bu dergi için daha iyi olurdu -dikkati, insan yaşamının

dalgalanmalarıyla "sanat için sanat" çizgisinden çelinmezdi. *Sovyetskaya Tiyurkologiya* yalnızca salt akademik nitelikteki sorunlarla değil, ülkenin çeşitli bölgelerinde dillerimizin öğretilmesi sorunlarıyla da uğraşmalıdır. Kendi dilini bilmeyen çocuklarımız hakkında istatistik verileri yayımlamalı ve bu durumun sebeplerini çözümlemelidir. *Sovyetskaya Tiyurkologiya* dergisi kendisi ile *Sumerologiya* ya da *Assirologiya* dergileri arasındaki farkı kavramalıdır. Bu derginin ödevi, sorunlarıyla yaşayan halkların yaşayan dilleriyle ilgilenmektir.

Alfabenin birleştirilmesi zorunludur ve buna hemen girişilmelidir. Bu iş öyle yapılmalıdır ki, çeşitli Türk dillerinde aynı sözcüğün yazımındaki ayrılıklar tümüyle yok edilsin, başka durumlarda da en azda tutulsun. Hepimizin Latin alfabesini benimsememiz daha da iyi olur. Ülke dışında pek çok Türkün yaşadığı düşünülünce, bu özellikle önem kazanmaktadır. Hedefimiz, Devrimden (1917'den) önce olduğu gibi, Bakû, Taşkent ya da Kazan'da yayımlanan kitap ve gazetelerin Tatarlar ve diğer Türk okuyucular tarafından anlaşılmasını sağlamak olmalıdır. Garip değil mi? Bu yüzyılın başında halklarımızın aydınları, öteki Türk halklarının yaşamlarını ve yazınlarını özgün metinlerinden okuyarak etkin bir biçimde kavramaya çalışıyorlardı. Şimdilerde ise, aydınlardan böyle yapan tek bir temsilci bulamazsınız. Alimcan İbrahimov'un, Üzeyir Hacıbeyov'un, Boraganskiy'nin, Sakin Seyfullin'in, Şeyhzade Babiç'in geleneği tamamıyla kaybolmuştur.

Herhangi bir Türk dilini bilmenin, tek bir yerel dili bilmekten ibaret olduğu hakkındaki yanlış iddiayı kesinlikle çürütmek gerekir. Herhangi bir Türk dili, öteki Türk dillerine kapıyı açar; yani her Türk dili hem yerel bir dildir, hem de yakın Türk halkları arasında uluslararası bir iletişim dilidir ve bu, doğru olarak öğrenilmelidir. Onyıllardır sürdürülen zayıflatma ve yıkma politikasının izlerini silebilmek için, bu olgunun bilgisi toplumumuzda yayılmalıdır. [Geçmişteki yanlış politikalardan kaynaklanan] Bu baskının bir sonucu olarak kendi halkımızdan yeterli sayıda Türkoloğumuz yok. Genç kuşaklardan tek bir Tatar ya da Başkurt Türkoloğu bulamazsınız. Başka uluslardan Türkologlar var, ama Tatarlardan ya da Başkurtlardan değil. Gençler kendi dillerine saygısızlıkla aşılanmışlardır.

Eşgüdümlü ve birleşik bir kültür politikası yapmak ve "Pan-Türkizm" suçlamalarından korkmamak gerekir! Bu suçlamaları yapanlara bakarak, şimdiki acıklı durumumuzdan suçlu olanların kalıtçılarını göreceğiz.

Bir başka Türkçe yazında metin okumaya başlayınca, terminolojideki koordinasyon yokluğuna şaşarsınız. *Bütün etkinlik alanlarında yeni terminoloji yaratmak amacına yönelik bir Terimler Kurulu oluşturulması zorunludur.* Türk diliyle film yapan stüdyolarda üretilen bütün filmler, Cumhuriyet (SSCB) içinde dağıtımlarının güvencelenmesi için hemen [öteki şivelere] dublaja sokulmalıdır. Kültür ürünleri, aynı zamanda birer maldır ve satış koşullarının, üretimin kârlılığını güvencelemesi gerekir. Bir yanda "Azerbaycan film" stüdyoları için 7 milyon Azerbaycanlıdan oluşan bir pazar vardır, öte yanda da ülkede toplam 50 milyon Türk. İster güzel sanatlar, ister öteki etkinlik alanlarıyla ilgili olsun, kitap piyasası için de durum aynıdır. *Başarılı her kitap, ülkenin bütün Türk alanlarında hemen satışa sunulmalıdır.* Cengiz Aytmatov'un ve Cengiz Hüseyinov'un kitapları, Rusça olarak yayımlanmalarıyla aynı zamanda niçin hemen bizim dillerimizde de çıkmıyor?

Ülkedeki 50 milyon Türk nüfusundan 12 milyonu "özerklik" statüsü olan Cumhuriyet ve bölgelerde (*oblast*) yaşıyorlar. Besbelli ki, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Kırgızistan, öteki Türk halklarının çıkarlarını savunmak için ülkenin yüksek iktidar organlarındaki yetke ve etkilerini kullanmalıdırlar. Yasalar, ülkenin Anayasası, görenek ve ahlâk kuralları çerçevesinde, birbirimizi desteklemeliyiz.

Şu fikirden hareket etmeliyiz ki, ülkedeki Türk halkları yaşamın bütün alanlarında öteki halklarla eşit haklara sahiptir ve bu haklardan yoksun bırakılmaları veya kısıtlanmaları, hem yasa-dışıdır hem de ahlâka ve doğaya aykırıdır. Son kertede, biz Birleşmiş Milletler örgütünde de temsil edilmeliyiz, ama bu, daha çok bütünleşmiş ve dünyadaki konumumuz açısından daha büyümüş olacağımız uzak geleceğin bir sorunudur. Şimdiki başlıca sorunumuz, dünyanın gözünde ve etkinliklerinde taşralı olmaktan kurtulmamızdır. Sonunda şunu anlamamız gerekir ki, dünyada Tanrısal olarak kutsanmış merkezler ve lânetlenmiş bölgeler yoktur, bütün bunlar insan elinin işidir. Şu ya da bu ulusun taşralı olduğu duygusunu sürdürmek, onun gelişmesini engellemenin yollarından biridir, ona karşı bir savaş yöntemidir.

AIF gazetesine göre, haftada 2257 ya da günde 322 saat 80 dille Sovyet iç propagandası yapılmaktadır. Oysa ülkemizin Türk halkı, uluslararası ve birlik-içi elektronik iletişim antlaşmalarıyla kendisine ayrılmış kısa dalga yayın boylarından ve radyo istasyonlarından yoksundur. Bu radyo istasyonları ve saatleri, yurtdışında propagandaya tahsis edilmiştir. Birçok Türk halkları ülkeye yayılmış durumdadır, fakat cumhuriyetlerinin orta ve uzun dalga radyo istasyonları o Cumhuriyet arazisinin bile tamamını kapsamamaktadır. Bu, maskaralık değil midir? Bu, halklarımızın olanaklarını boşa harcamak ve haklarını çiğnemektir. Bizim kaynaklarımız ve zamanımızla radyo istasyonları kurarlar ve yurtdışına Swahili, Yunan vb. dilleriyle yayın yaparlarken, biz Türkler ulusal ve kültürel azgelişmişlik içindeyiz. *Bundan besbelli şu sonuç çıkıyor ki, yurtdışına propaganda yapmak için ayrılan radyo*

istasyonlarının ve yayın saatlerinin onlardan alınıp, bütün ülkede iletişim olanaklarından yoksun bulunan Türk halkına verilmesi, zorunlu bir asgarî karardır. Sibirya'nın petrol alanlarına ve başka yerlere gitmiş olan Tatarların, Azerbaycanlıların, Başkurtların ve diğerlerinin sadece Amerika'nın Sesi'ni, Özgürlük Radyosu'nu ve BBC'yi değil, kendi dillerinde de (kendi) radyolarını dinlemek haklarını korumak gereklidir.

Bu dar, fakat çok önemli bir sorundur. SSCB'nin tüm arazisi için -elbette Türkçe dahil olmak üzere- ülkenin belli başlı bütün dillerinde yayın yapan federal bir televizyon yaratılmalıdır. Bu da, ulusumuzun kültürel gelişmesini güvencelemek için zorunludur. Fakat, şimdi bu güvence sadece Rus ulusu için vardır.

Ulusların ülke-ötesi kültürel özerkliği için federal bir yasa yapılmalıdır. Bir örnek verelim. Diyelim ki, yarın Kazakistan'da, Sibirya'da ya da Özbekistan'da büyük bir inşaat projesi başlayacak; bunun için de, Rusya'dan binlerce -Rus- işçi geliyor ama binlerce Azerbaycanlı, binlerce Özbek de geliyor. Kazakistan'da bu ulusun çocukları için kendi dillerinde öğrenim görmek bakımından karşılaştırılabilir güvenceler olacak mıdır? Cevap basittir. Sadece Rus okulları yapılacak, Azeri ve Özbek okulları açılmayacaktır. Belki, proje Kazakistan'da ise, Kazak okulları da olacaktır. Anayasamızdaki ve propagandamızdaki ulusların eşitliği nerede kaldı? Bundan şu zorunluluk çıkıyor: *Ülkenin bütün milliyetlerinin çocuklarına, ülke arazisinin her neresinde otururlarsa otursunlar, ondan bağımsız olarak kendi dillerinde öğrenip görme hakkını güvenceleyen federal bir yasa yapılması zorunludur.* Bunu yapamazsa, hükûmet, çocuklarının eğitimi için ana-babaların bütçeye verdikleri parayı onlara iade etmelidir.

Naberejniye Çelni'de yaşayan Ruslarla, Moskova'da oturan Tatarların sayısı aşağı yukarı eşittir, fakat Moskova'daki Tatarca okullarla Çelni'deki Rusça okulların sayısını karşılaştırabilir misiniz? Çelyabinsk oblast'ı nüfusunun yüzde 15'ini, her türlü ulusal gelişme olanağından yoksun bırakılmış, yarım milyonu aşkın Tatar ve Başkurt oluşturur. Bunların anadillerindeki tek bir okul, tek bir çocuk sağlığı merkezi, tek bir meslekî eğitim kurumu yoktur. Bu halk, kendi dillinde radyodan, televizyondan ve basından mahrumdur. Ulusal bir tiyatro da yoktur. Fakat yüz yılı aşkın bir süre önce, Çelyabinsk büyük bir Tatar-Başkurt ticaret avul'uydu (şehir). Sorun, Rus çocuklarının aşırı hakları olması değildir. Onların daha da geliştirilmek ve gerçekleştirilmek gereken doğal hakları vardır. Fakat öteki milliyetlerin çocuklarının da tastamam aynı hakları olmalıdır.

Şimdiye değin, Tatar ve Başkurtların kendi haklarını gerçekleştirmek isteyince bütün gördükleri, muhalefet ve milliyetçilik suçlamaları olmuştur -öteki uluslara karşı terörü (bu durumda manevî terörü) haklı göstermek için böyle yapılmasının zorunlu sayıldığı 1930'lardan kalma bir deneyim! *Ülkedeki bütün ulusal toplulukların haklarının, uluslararası normlarla Helsinki ve Viyana kararlarına yakın bir standartta olması için federe bir yasa yapılmalıdır.* Bu hedeflere erişmeye çalışırken, bize federal ve enternasyonal yasaların, Rusya halklarının haklarıyla ilgili bildirgelerin, SSCB'nde yürürlükte olan Sömürgeciliğe- karşı yasaların ve başka belgelerin güçlendirdiği ulusların hakları kılavuzluk etmelidir.

Kendi halkı ve onun geleceği için kaygılanan bir kimse, ulusunun dünyanın öteki halklarından niye ayrıldığını anlamak amacıyla tarihine de isteristemez ilgi duyacaktır. Tatarların, Azerbaycanlıların ya da Özbeklerin hakları, niçin İsveçlilerin, Çeklerin ve (T.C. yurttaşı) Türklerin haklarıyla bir değildir? Niçin onun halkı "ikinci sınıf" kalmakta, uluslararası yaşamda bağımlı bir özne olmakta ve bu gezegenin öteki halkları arasına katılamamaktadır? Sonra, aynı nedenin bütün öteki Türk halkları için de geçerli olduğunu görecektir! SSCB'nin, Çin'in, Afganistan'ın ve İran'ın Türk halklarının hep benzer sorunları vardır. Bunalımdan bir çıkış yolu bulmak, herşeyden önce bunalımın bilinçle kavranmasını gerektirir. Önce varolduğunu anlamadan bir hastalığı tedavi etmek olanaksızdır. Birleşirsek, o zaman, yaratılmış durumdan kurtulmanın bir yolunu bulacağımıza kuşku yoktur. Birliğe ve özgüvene gereksinim duyuyoruz.

Kendimizden başka hiç kimsenin bu sorunu bizim için çözmeyeceğini kavramalıyız. Fakat bu da, enerji ve çaba, kendine güven ve başarı gerektirir. Bütün bunları, Türklerin ikibin yılı aşan tarihlerinde bulmalıyız. Atalarımız da bunalıma düşmüş ve çıkış yolu bulmuşlardı.

"Harekette bereket" vardır.

* [Bu yazı, 24 Mart 1990 tarihli Azerbaycan gazetesinden çevrildi. Özetle Başyazar: Sabri Rüstemhanlı, Yazı Kurulu: Ziya Bunyatov, Bahtiyar Vahapzade, Bayram Bayramov, Kasım Kasımzade, Ahmet Elbrus (Başyazar yardımcısı), Aliyar Seferli, İsmail Şihli, Yaşar Aliev, Nadir Cabbarov, Rüstem Behrudî, Cumsut Nuriyev, Feride Mehmedova, Feridun Celilov, Feridun Abbasov, Elmira Ahundova, Şerif Kerimli. 1989 Ekiminden beri yayımlanan gazetenin tirajı 200.000. İtalikle yazılan sözler, özgün metinde vurgulanmıştır.

Yazar Ayaz Melikov, Sovyet devleti tarafından 1917'den beri milliyetlere yapılan vaadlerin tutulmasını ve gerçekleştirilmesini istiyor. Bu yapılmazsa, o zaman da milliyetlerin kendi amaçlarını izlemelerine engel olunmamalıdır. Geçmişteki gibi, şimdi de kimileri bu kültürel talepte, hemen siyasal bir tehdit olarak eski "Pan-Türkizm" heyulasını görmektedirler. Ayrıca iyice bilindiği üzere, Pan-Türkizm ya da Pan-Turanizm Türk ülkelerinde değil, 19 ve 20'nci yüzyılların Avrupa Kuvvet Dengesi'ne yardımcı olmak için Avrupa'da, Avrupalılar tarafından yaratılmıştır. Bu konuda yazın yeni doğmaktadır; fakat kavramın "yaratıcısı"nın yapıtlarını ve dürtülerini ve bunu Türk diyarlarına yayma yöntemlerini kapsayacak biçimde belgelenmiştir.

Azerbaycanlı bir Türk bilgini diyor ki, "İngilizce konuşan tüm dünya bir kültürel bütünlük oluşturmakta ve sadece bu kültür birliği nedeniyle dünyanın geri kalanı için bir tehdit sayılmamaktadır. Azerbaycan'daki Türkler Dede Korkut'a ya da Orhun Anıtlarına baktıklarında, bu, Amerikalıların Shakespeare okumalarından farksızdır."

Son bir uyarı: hiçbir Türk lehçesinde "Türkik" ile "Türk" ayırımı yoktur. Bu, Rusçaya ve Batı dillerine salt siyasal nedenlerle sokulmuştur.]

** (Fizik ve Matematik Bilimleri Büyük Doktora Adayı; Tatar Toplum Merkezi Yönetim Üyesi).

DP ve Muhalefet Hakkının Sınırları: Tedbirler Komisyonu Raporu (1959)

OSMAN DOĞRU

Demokrat Parti Meclis grubu tarafından 1959 yılı başında kurulan *"Tedbirler Komisyonu"* ile 18 Nisan 1960 tarihinde kurulan *"Meclis Tahkikat Komisyonu"*nun sorunsalı, *"muhalefet hakkının* sınırları'-'dır.

Ancak her iki komisyon arasında, kuruluş ve yetki bakımından fark vardır: D.P. içinde kurulan Tedbirler Komisyonu'nun yetkisi, gerekli yasal değişiklikleri D.P. Meclis Grubuna öneren bir rapor hazırlamaktır. Meclis Tahkikat Komisyonu ise, T.B.M.M. içinde (ama D.P. milletvekillerinin oylarıyla) Meclis İçtüzük hükümlerine göre kurulmuştur. Ancak bu komisyonun yetkisi sadece gerekli yasal önlemlerî öneren bir raporu T.B.M.M.'ne sunmak ile sınırlı değildir. 2247 sayılı kuruluş kararı ve 7468 sayılı yasa gereğince, raporu hazırlayıncaya dek kullanabileceği siyasî, idarî ve yargısal nitelikte icraî yetkileri de vardır.

Meclis Tahkikat Komisyonu kendisine tanınan bu icraî yetkilerle ünlenmiş, bu yetkilerin verilişi dolayısıyla D.P. milletvekilleri Yassıada'da 'Anayasayı İhlâl Davası'nda yargılanmışlardır. C.H.P. ile ilgili bölümü yazıldığı halde, 27 Mayıs müdahalesi dolayısıyla basın ile ilgili bölümü yazılamayan Komisyonun raporu üzerinde ise yeterince durulmamıştır.

İşte bu incelemenin konusunu oluşturan ve ekte sunulan Tedbirler Komisyonu raporu, sözü edilen Meclis Tahkikat Komisyon raporunun yazılan bölümünün çekirdeği, yazılamayan bölümünün de, bir bakıma, müsveddesi niteliğindedir.

Tedbirler Komisyonu raporu, Demokrat Parti Meclis grubunun 6 Mayıs 1959 tarihli genel kurul toplantısında okunmuştur. Başbakan Adnan Menderes, İçişleri Bakanı Namık Gedik ve bazı milletvekilleri, rapor ve alınması gereken önlemler hakkında konuşmuşlardır. Ancak D.P. Meclis Grubu, *"...raporun tanziminden sonra geçen zaman zarfında hadiselerin çok daha ilerlemiş olması sebebiyle; tedbirlerin yeni duruma göre ayarlanması ve bunların kanun layihası şeklinde tanzim edilerek 14 Mayıs 1959 Perşembe günü yapılacak toplantıya getirilmek üzere..."* bu komisyonu yeniden görevlendirmiştir. Böylece raporun öngördüğü önlemler somutlaşmadan, konu askıya alınmıştır.

Rapor D.P.'nin *"muhalefet hakkının sınırları"* konusundaki görüşünü ne oranda yansıtabilir? Bir başka deyişle, raporda öngörülen önlemler, yasa teklifi biçiminde getirilmiş olsaydı, D.P. Meclis Grubunda kabul edilip Mecliste yasalaşabilir miydi? Bu soruya kesin yanıt verme olanağı yoktur. Ancak, ilkin, yukarıda belirtildiği gibi, rapordaki önlemler D.P. grubu tarafından red edilmemiş, gerekli ve fakat yetersiz bulunmuştur. İkincisi, Tedbirler Komisyonu'nun raporunu yazan D.P. milletvekili Bahadır Dülger, bir yıl sonra kurulan Meclis Tahkikat Komisyonuna yeniden seçilmiş, ve bu komisyonun basın ile ilgili tâli komisyonun başkanlığını yapmıştır. Bu iki gerekçeye dayanarak, Tedbirler Komisyon raporunun D.P. grubunda genel olarak başarılı bulunduğu söylenebilir.

Tedbirler Komisyonu raporunun içeriğinin analizde, iki noktada ileri sürülen görüşler altı çizilebilir niteliktedir; Raporun siyasal özgürlük anlayışı nedir? Muhalefetin iktidar olabilmesinde belirleyici unsur nedir?

Raporun, Cemiyetler, Bayrak, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü yasalarında yapılmasını öngördüğü değişiklik, siyasî partilerin örgütlenme ve siyasal faaliyette bulunma özgürlüklerinin sınırlanmasına ilişkindir. Basın yasasında ve Meclis İçtüzüğünde yapılması önerilen değişiklikler basın özgürlüğünün sınırlanmasına ilişkindir. Önerilen bu sınırlamaların pratikteki anlamı, muhalefetin (muhalefetteki siyasal partinin ve onunla beraber hareket eden basının) yasalardaki boşluklardan yararlanarak gayrimeşru mücadele yoluyla yıkıcı davranışlarda bulunmalarına karşı önlem oluşlarıdır.

Burada vurgulanacak nokta, yasanın ayrıntılı bir biçimde düzenlemediği, boşluk bıraktığı alanda faaliyet göstermenin gayrimeşru ve özgürlüklerin kötüye kullanılması olarak tanımlanmasıdır Bu yaklaşıma göre siyasal özgürlük, yasanın açıkça yasaklamadığı bir alanda faaliyet gösterme serbestisi değil, yasanın nasıl faaliyette bulunabileceğini gösterdiği bir alanda yasaya uygun faaliyette bulunmaktır. Muhalefet de, yasal sınırlar içerisinde faaliyet gösterdiği oranda meşru muhalefettir.

Rapora göre, muhalefeti bir gün iktidara dönüştürecek olan şey, şimdiki iktidarın uyguladığı ekonomik politikaların reddedilmesi değildir; muhalefetin ne pahasına olursa olsun iktidara gelme hevesidir. Çünkü ekonomideki dalgalanmalar ve bunların bireylere yansıması geçicidir. Ama, bunlardan yararlanarak iktidar olma hevesi kalıcıdır.

O halde, muhalefetin, haksız ve özgürlüklerin kötüye kullanımından ibaret olan ve siyasî yaşamı istikrarsız kılan yıkıcı davranışlarını engellemek için mevzuattaki boşluklar kapanmalıdır.

Rapor muhalefet hakkının sınırlarını koyarken, siyasal mücadeleyi istikrara kavuşturmak gibi bir kaygısı ya da gerekliliği vardır, ama sınırları saptarken *"demokratik anlayışlarla bağdaşmak"* ölçüsünü açıklığa kavuşturmamıştır.

İşte raporun ve içeriğinin yerindelik denetimi, bu "demokratik anlayışlar"-la ne oranda uyuştuğu düşünülerek yapılabilir.

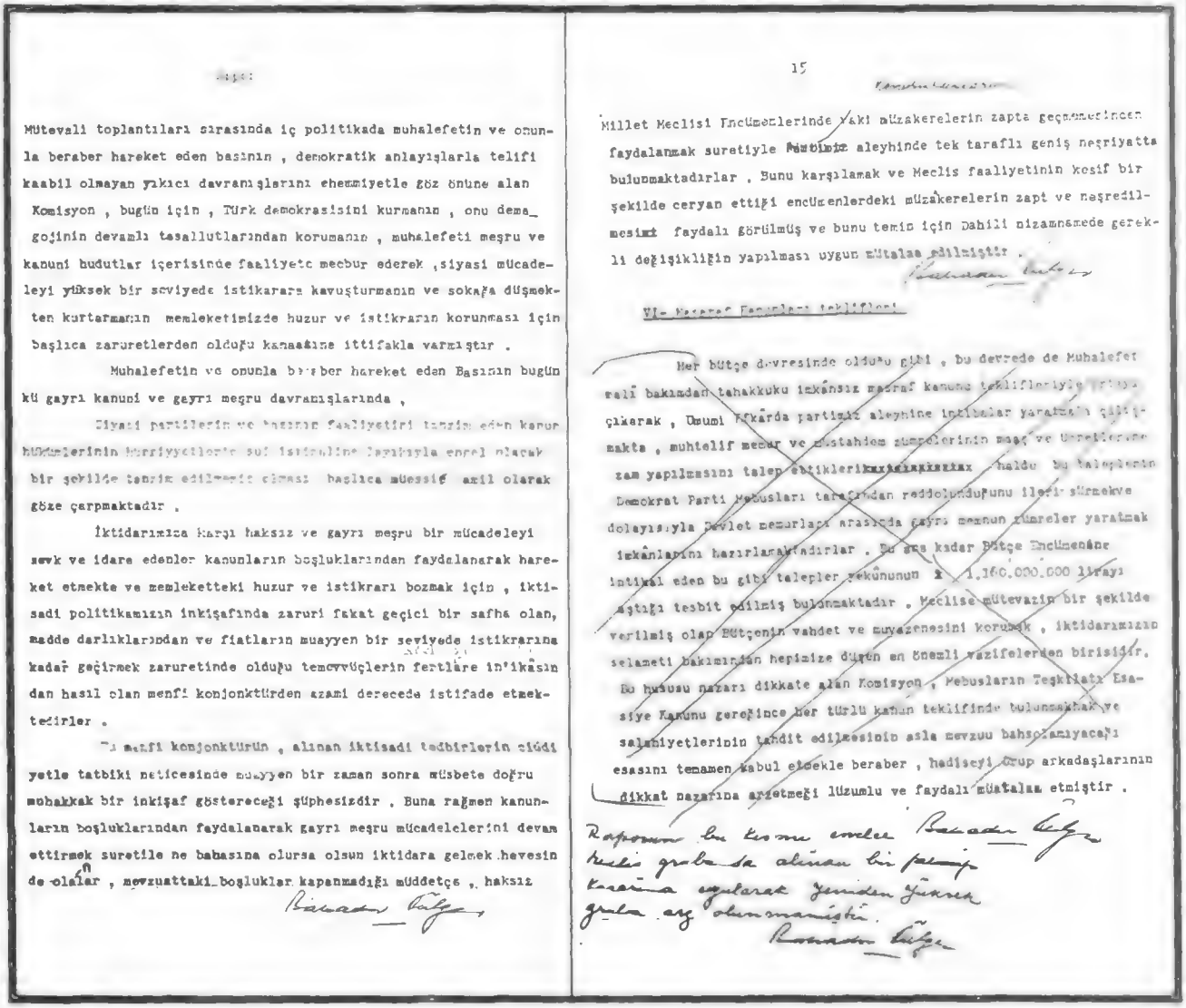

Müteval toplantıları sırasında iç politikada muhalefetin ve onunla beraber hareket eden basının , demokratik anlayışlarla telifi kaabil olmayan yıkıcı davranışlarını ehemmiyetle göz önüne alan Komisyon , bugün için , Türk demokrasisini kurmanın , onu demagojinin devamlı tasallutlarından korumanın , muhalefeti meşru ve kanuni hudutlar içerisinde faaliyete mecbur ederek ,siyasi mücadeleyi yüksek bir seviyede istikarara kavuşturmanın ve sokağa düşmekten kurtarmanın memleketimizde huzur ve istikrarın korunması için başlıca zaruretlerden olduğu kanaatine ittifakla varmıştır .

Muhalefetin ve onunla beraber hareket eden Basının bugünkü gayrı kanuni ve gayrı meşru davranışlarında ,

Siyasi partilerin ve basının faaliyetini tanzim eden kanun hükümlerinin hürriyetlerin sui istimaline layıkıyla engel olacak bir şekilde tanzim edilmemiş olması başlıca müessif amil olarak göze çarpmaktadır .

İktidarımıza karşı haksız ve gayrı meşru bir mücadeleyi sevk ve idare edenler kanunların boşluklarından faydalanarak hareket etmekte ve memleketteki huzur ve istikrarı bozmak için , iktisadi politikamızın inkişafında zaruri fakat geçici bir safha olan, madde darlıklarından ve fiatların muayyen bir seviyede istikrarına kadar geçirmek zaruretinde olduğu temevvüçlerin fertlere in'ikâsından hasıl olan menfi konjonktürden azami derecede istifade etmektedirler .

Bu menfi konjonktürün , alınan iktisadi tedbirlerin ciddi yetle tatbiki neticesinde muayyen bir zaman sonra müsbete doğru muhakkak bir inkişaf göstereceği şüphesizdir . Buna rağmen kanunların boşluklarından faydalanarak gayrı meşru mücadelelerini devam ettirmek suretile ne bahasına olursa olsun iktidara gelmek hevesinde olanlar , mevzuattaki boşluklar kapanmadığı müddetçe , haksız

Millet Meclisi Encümenlerinde yakı müzakerelerin zapta geçmemesinden faydalanmak suretiyle Partimiz aleyhinde tek taraflı geniş neşriyatta bulunmaktadırlar . Bunu karşılamak ve Meclis faaliyetinin kesif bir şekilde ceryan ettiği encümenlerdeki müzakerelerin zapt ve neşredilmesini faydalı görülmüş ve bunu temin için Dahili nizamnamede gerekli değişikliğin yapılması uygun mütalaa edilmiştir .

VI- Masraf Kanunları teklifleri

Her bütçe devresinde olduğu gibi , bu devrede de Muhalefet mali bakımdan tahakkuku imkânsız masraf kanunu teklifleriyle ortaya çıkarak , Umumi Efkârda partimiz aleyhine intibalar yaratmağa çalışmakta , muhtelif memur ve müstahdem zümrelerinin maaş ve ücretlerine zam yapılmasını talep ettiklerini ve haklı bu taleplerin Demokrat Parti Mebusları tarafından reddolunduğunu ileri sürmekve dolayısıyla Devlet memurları arasında gayrı memnun zümreler yaratmak imkânlarını hazırlamaktadırlar . Bu güne kadar Bütçe Encümenine intikal eden bu gibi talepler yekûnunun 1.160.000.000 lirayı aştığı tesbit edilmiş bulunmaktadır . Meclise mütevazin bir şekilde verilmiş olan Bütçenin vahdet ve muvazenesini korumak , iktidarımızın selameti bakımından hepimize düşen en önemli vazifelerden birisidir. Bu hususu nazarı dikkate alan Komisyon , Mebusların Teşkilatı Esasiye Kanunu gereğince her türlü kanun teklifinde bulunmakhak ve salahiyetlerinin tahdit edilmesinin asla mevzuu bahsolamıyacağı esasını tamamen kabul etmekle beraber , hadiseyi Grup arkadaşlarının dikkat nazarına arzetmeği lüzumlu ve faydalı mütalaa etmiştir .

Raporun bu kısmı emekli Başbakan Celal Bayar tarafından Meclis grubunda alınan bir karara uygulanarak yeniden yazılmış grubuna arz olunmuştu.

Rapor

Mütevali toplantıları sırasında iç politikada muhalefetin ve onunla beraber hareket eden basının, demokratik anlayışlarla telifi kaabil olmayan yıkıcı davranışlarını ehemmiyetle göz önüne alan Komisyon, bugün için, Türk demokrasisini kurmanın, onu demagojinin devamlı tasallutlarından korumanın, muhalefeti meşru ve kanuni hudutlar içersinde faaliyete mecbur ederek, siyasi mücadeleyi yüksek bir seviyede istikrara kavuşturmanın ve sokağa düşmekten kurtarmanın memleketimizde huzur ve istikrarın korunması için başlıca zaruretlerden olduğu kanaatına ittifakla varmıştır.

Muhalefetin ve onunla beraber hareket eden Basının bugünkü gayrı kanuni ve gayrı meşru davranışlarında,

Siyasi partilerin ve basının faaliyetini tanzim eden kanun hükümlerinin hürriyetlerin sui istimaline layıkıyla engel olacak bir şekilde tanzim edilmemiş olması başlıca müessir amir olarak göze çarpmaktadır.

İktidarımıza karşı haksız ve gayrı meşru bir mücadeleyi sevk ve idare edenler kanunların boşluklarından faydalanarak hareket etmekte ve memleketteki huzur ve istikrarı bozmak için, iktisadi politikamızın inkişafında zaruri fakat geçici bir safha olan, madde darlıklarından ve fiyatların muayyen bir seviyede istikrarına kadar geçirmek zaruretinde olduğu temevvüçlerin (dalgalanmaların) fertlere in'ikâsından hasıl olan menfi konjonktürden azami derecede istifade etmektedirler.

Bu menfi konjonktürün, alınan iktisadi tedbirlerin ciddiyetle takibi neticesinde muayyen bir zaman sonra müsbete doğru muhakkak bir inkişaf göstereceği şüphesizdir. Buna rağmen kanunların boşluklarından faydalanarak gayrı meşru mücadelelerini devam ettirmek suretile ne bahasına olursa olsun iktidara gelmek hevesinde olanlar, mevzuattaki boşluklar kapanmadığı müddetçe, haksız ve hürriyetlerin suiistimalinden ibaret olan faaliyetlerini devam ettirmek imkânını bulacak ve bunun için her çareye başvurmaktan çekinmiyeceklerdir.

Bu hususları nazarı itibara alan hususi Komisyon gerek siyasi partilerin faaliyetlerinde, gerek Basında bugüne kadar tesadüf edilen gayrı meşru mücadele usullerine son vermek üzere bazı kanunları dikkatle gözden geçirmeğe karar vermiştir, bu münasebetle ele alınan kanunlar şunlardır:

I- Cemiyetler Kanunu

Bugün meri bulunan Cemiyetler Kanunu, cemiyetlerin çalışmalarını demokratik anlayışlara göre uygun bir şekilde nizama sokacak hükümleri ihtiva etmemektedir. Bu sebepledir ki, siyasi partiler vatandaşları biribirine düşman edebilecek bir faaliyet zemini bulabilmekte ve Milleti ikiye bölecek şekildeki yıkıcı faaliyetlerine devam etmektedirler. Bu bakımdan:

Cemiyetlerin çalışmalarını demokratik anlayışlara uygun bir şekle getirmek üzere Cemiyetler Kanununda gerekli değişikliklerin yapılması için tedkiklere başlanması lüzumlu ve zaruri görülmüştür.

Cemiyetlerin bünyelerini ıslahi istihdaf eden yukarıki tedbir uzun vadeli bir tedbirdir. Bu tedbire tevessül olunurken, ona muvazi olarak âcil ihtiyaçları önleyecek ve memlekette muhtel olmuş bulunan siyasi huzur ve sükûnu iade edecek başka tedbirlere de başvurulması zaruridir. Netekim, memlekete her gün bir seçim devresi manzarası yaşatan âmiller arasında, siyasi partiler kademe kongrelerinin kendi nizamnamelerindeki hükümlere göre yapılmakta olması ve sık tekerrür etmesi gelmektedir. Öyle ki yılın hemen her günü siyasi partilerden birinin veya bir kaçının kademe kongreleri yapılmakta ve bu kongreler memlekette huzur ve sükûnu bozan siyasi tahrikler için bir vesile olarak kullanılmaktadır. Partilerin normal faaliyetlerini muhafaza etmekle beraber, memleketin huzurunu ihlal eden bu hali ortadan kaldırmak üzere, Komisyonumuz aşağıdaki prensiplerin müeyyedelere bağlı hükümler halinde mevzuata süratle ilave edilmesini uygun görmüştür:

1- Siyasi partiler kademe kongrelerini umumi mebus seçimlerini takip eden sene içinde icra ve intaç etmeğe mecburdurlar

2- Müteşebbis hey'etler kurulması halinde dahi, kademe kongreleri bu müddetler içinde yapılır.

3- Siyasi partilerin kademe kongreleri, ocak, bucak, ilçe, il ve umumi kongreleridir.

4- Kademe kongrelerini bugüne kadar bitirmemiş olan siyasi partiler altı ay içinde kongrelerini ikmal etmeğe mecburdurlar.

Siyasi partilerin cinsiyet, yaş, sanat vesair bahaneleri kullanarak memleket içindeki teşkilatlarını kollar halinde alabildiğine yaymak suretiyle siyasi mücadelenin sahasını ve şiddetini arttırmak yolundaki son gayretleri Komisyonun dikkatinden kaçmış değildir. Prensip itibarıyle her siyasi parti, kadın, erkek meslek ve sanat farkı gözetmeden bütün vatandaşlara açıktır. Arzu edenlerin siyasi parti faaliyetlerine katılmalarını önliyecek hiçbir mani mevcut değildir. Bu vaziyet muvacehesinde siyasi partilerin muhtelif kollar kurmak yolunda sarfettikleri gayret, partilerde aktif rol almak istememiş vatandaşları manevi bir tazyik altında bırakarak, parti saflarında rol almağa icbar etmek gibi bir mana taşımaktadır. Vatandaşların bütününü gündelik hayatlarının her safhasında parti düşüncesiyle hareket edecek ve binnetice memleketimizdeki siyasi partilerin bünyelerine totaliter bir hüviyet vererek Demokrasinin inkişafına mani olacak böyle bir halin kanuni tedbirlerle önlenmesi uygun görülmüştür. Bu bakımdan Cemiyetler Kanununa:

Siyasi partilerin kendi siyasi gaye ve siyasi teşkilatlariyle irtibatlı olarak cinsiyet, yaş, sanat vesair bahaneleri kullanmak suretiyle taazzuvlar kurmalarını

önleyecek yeni hükümler sür'atle eklenmelidir.

II- Bayrak Kanunu

Memleketimizdeki partiler siyasi faaliyetleri sırasında vatandaşları kendilerine cezbetmek için gayretler sarfederken, zaman zaman saflarında birleşen vatandaşları adeta biribirine muhasım kuvvetler halinde ve ayrı bayraklar altında topladıkları gözden kaçmamakta ve bu davranışın bazı hallerde milli tesanüdü bozucu bir mahiyet aldığı esefle görülmektedir. Milletin siyasi parti bayrakları altında biribirleriyle devamlı çarpışan cepheler halinde bölünmesi kadar Türkiye'nin ve Türk demokrasisinin istikbalini tehdit eden bir şey tasavvur olunamaz. Bu bakımdan; Bayrak kanununda gerekli tadilat yapılarak:

Siyasi partilerin hususi bayrak, flama, fors kullanmaları men edilmeli ve bütün siyasi partilerin ancak Türk Bayrağı altında toplanabilecekleri zarureti,

kanuni müeyyideye bağlanmalıdır.

III- Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu

Siyasi faaliyeti nizama sokmak bakımından Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanununun kuvvetli ve kâfi müeyyideleri ihtiva ettiği umumiyetle kabul edilmiştir. son günlerde bu kanunun tatbikatında görülen aksaklıklar, kısmen, tatbikatta seyyaniyet prensipinin zedelenmiş olmasından gelmektedir. Memlekette huzur ve istikrarı tesise ve gayrı meşru siyasi faaliyeti önlemeğe birinci derecede müessir olan bu kanunun seyyanen bütün siyasi partilere tatbiki ehemmiyetli telakki edilmiş ve bu seyyaniyeti temin bakımından mezkûr kanunun 12'inci maddesine aşağıdaki fıkranın ilâvesi faydalı ve lüzumlu görülmüştür:

Siyasi partilerce veya siyasi gösteri maksadıyla hakiki veya hükmi şahıslar tarafından karşılama veya uğurlama merasimi yapılması veya bu vesile ile herhangi bir suretle toplanılması veya yürüyüş yapılması veyahut bu kabil merasim, toplantı veya yürüyüşlere iştirak olunması yasaktır.

IV- Basın Kanunu, Neşir Yoluyla veya Radyo ile İşlenen Bazı Cürümler Hakkında Kanun

A- Suç Mahiyetindeki Neşriyat

Bugün muhalefetle elele vererek ne bahasına olursa olsun Demokrat Partinin yıkılmasını temine matuf neşriyatta bulunan gazeteler en müessir silah olarak yalan haber ve havadisi kullanmaktadırlar. Bu silah Büyük Millet Meclisinin müzakerelerinden başlıyarak, Hükûmetin her türlü faaliyet ve tasarruflarına, mahkemeler safahatına, siyasi partilerin gayrı meşru faaliyetlerini himayeye kadar çeşitli sahalara tevcih edilmekte ve böylece umumi efkâr aldatılarak yanlış istikametlere tevcih olunmaktadır. Basın kanunu ile kabul olunan Cevap Hakkı ve Neşir Yolu ile İşlenen suçlar hakkındaki Kanunun 3'üncü maddesinin hükümleri Yalan haber ve havadis neşrini önlemeğe kâfi gelmemektedir. Bu bakımdan 6334 sayılı kanuna aşağıdaki maddenin eklenmesi lüzumlu ve faydalı mütalaa olunmuştur:

3'üncü madde yazılı haller haricinde:

1- Yalan havadis, haber veya bu mahiyetteki vesika, resim veya yazıların neşri,

2- Havadis, haber veya vakaların veya vesika, resim veyahut başkalarına ait beyan, mütalaa, yazı ve muamelelerin tahrifi suretiyle neşri

hallerinde umumi veya hususi bir mazarratın doğması mümkün olabilirse kanuni mesuller 6 aydan 2 seneye kadar hapis ve 5000 liradan aşağı olmamak üzere ağır para cezasıyla cezalandırılırlar.

Bir kısım matbuatın muhalefet lehine ve Demokrat Partiyi ne bahasına olursa olsun yıkmak maksadıyla gösterdiği faaliyette Büyük Millet Meclisi müzakerelerinin tek taraflı olarak neşredilmesi devamlı surette müracaat edilen gayrı meşru usuller arasında göze çarpıyor. Büyük Millet meclisi müzakerelerinin tahrif edilmeden umumi efkâra arzedilmesi Basın için kaçınılmaz bir mecburiyet haline getirilmelidir. Tâ ki umumi efkâr Türk Milletinin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde ceryan eden müzakerelerden tam manasiyle haberdar olabilsin. Bunun için Basın Kanununa:

Büyük Millet Meclisi müzakerelerinin Meclis tarafından objektif bir şekilde telhis olunarak gününde ve zamanında dağıtılacak bir hülasasının siyasi gazetelerce neşrini mecburi kılan müeyyideye bağlı bir hükmün konması,

uygun mütalaa edilmiştir.

Basının kanunlardaki boşluklardan faydalanmak suretiyle sevk ettiği gayrı meşru mücadele sırasında içtimai nizam kanunlarının tatbikini önlemek ve mer'i kanun hükümlerinin tatbikatını bir zulüm tatbikatı manzarasında göstermek için müracaat ettiği usul-

lerden bir tanesi de siyasi mahiyetteki davaların veya alelade basın suçları hakkındaki tahkikat ve takibatın umumi efkârda yanlış kanaatlara meydan verecek şekilde tek taraflı mütalaa serdi suretiyle neşretmesidir. Bunun yanında, kanun tatbikatı ile meşgul olan şahıs ve merciler haklarında yapılan neşriyat ile devamlı bir baskı altında tutulmakta, mahkemelerin ve hakimlerin kanun tatbikatında zaafa düşmeleri, tereddüt göstermeleri temin edilmeğe çalışılarak gayrı kanuni ve gayrı meşru faaliyetlerin himayesi yoluna gidilmektedir. İçtimai büyümede derin tahribat yapan ve mahkemelerin istiklaline ve hakimlerin serbestii kararına muhalif olan bu sakat gidişin tashihi için Basın Kanununa aşağıdaki hükümlerin ilavesi lüzumlu ve zaruri görülmüştür:

a- Muhakeme safahatını efkârı ammeyi yanlış kanaata sevk edecek surette tek taraflı mütalaa serdi suretiyle ve tarafeynin iddialarını bir taraflı bir görüşle tesbit ve neşretmek yasaktır.

b- Adli hadiselere müteallik tahkikat ve takibat sırasında yapılan muameleleri ve ittihaz olunan kararları ifa ve ittihaz eden merci veya şahıslar hakkında her türü neşriyat yasaktır.

Neşir yoluyla işlenen suçlar hakkında 6334 numaralı kanunun üçüncü maddesiyle gazetelerin her türlü devlet faaliyeti ve hükûmet tasarrufları hakkında yalan bilgi vermek suretiyle yapacakları neşriyat suç sayılmış ve mezkûr kanuna bu suçu önleyecek kifayetli müeyyideler konmuştur.

Tatbikat, bu maddenin gereği gibi işlemediğini göstermiştir. Gazeteler yazılarında *Devlet ve Hükûmet* kelimelerini kullanmamağa dikkat etmek suretiyle, mezkûr madde ile men edilmek istenen bütün suçları rahat rahat işlemekte ve maddenin tayin ettiği cezadan kendilerini kurtarmaktadırlar. Çünkü teşekkül eden mahkeme içtihadı üçüncü madde ile tayin ve tarif edilen suçta *Devlet ve Hükûmet* kelimelerini bir unsuru asli gibi görmüş, Devlet kelimesini kullanmadan "Devletin siyasi ve mali itibarına dokunabilecek, halkın Devlete karşı beslediği itimad ve emniyetini sarsabilecek yalan haberlerle", Hükûmet kelimesini kullanmadan "Hükûmetin hariçteki itibar ve nüfuzunu kıracak maksadı mahsusa müstenit yalan haberlerin" yayılmasını suç olarak kabul etmemiştir. Halbuki:

> Üçüncü maddenin gayesi Devlet faaliyetinin ve Hükûmet tasarruflarının cümlesine şamil olmak üzere, bunlar hakkında yalan bilgi vermemek ve bu suretle memleket politikasını yalan ve tahrik unsuruna istinad ettirmemektir. Binaenaleyh, maddenin teşekkül eden mahkeme içtihatlarında olduğu şekilde anlaşılmasının Devletin siyasi ve mali itibarını sarsacak ve Devletin ve Hükûmetin hariçteki itibar ve nüfuzunu kıracak mahiyetteki neşir suçlarının takipsiz kalması için bir sebep olarak kabul edilmesi mümkün değildir.

Bu bakımdan 6334 sayılı kanuna bu yanlış anlayışı tashih edecek ek bir hüküm ilavesi lüzumlu ve zaruri görülmüştür.

Basın Kanununun ondokuzuncu maddesiyle, hakiki ve hükmi şahıslara, haklarında yapılan neşriyata karşı cevap ve tekzip hakkı tanınmış bulunduğu malumdur. Yalan haber ve havadis yaymayı itiyat haline getiren ve bunlara müstenit yazılar yazan gazetelerin kanunla tesis olunan bu cevap ve tekzip hakkını tehzil etmek hususunda nasıl bir gayret sarfettikleri gözden kaçmamaktadır. Bu mahzuru önlemek üzere 19'uncu maddenin:

> Başlıkların aynı punto harflerle dizilmesini ve cevaba mevzu teşkil eden yazı başlığının iki misli olabilmesini, cevabın aynı yerde, aynı puntolarla neşrolunmasını ve cevapların neşrinde gazetelerin diğer yazılarına gösterdikleri tertip ve itinayı aynen göstererek cevap ve tekziplerin gazetenin diğer yazılarından ayrılmasının imkânsız bir hale getirilmesini sağlayacak sarahatla takviye edilmesi,

cevap hakkının himayesi bakımından lüzumlu ve zaruri görülmüştür.

Bu hükme ilâveten, bir mebusun Meclis kürsüsündeki beyanatının tahrif olunarak neşrolunması halinde gerekli tekzibin Meclis müzakerelerini telhis ederek gazetelere dağıtmakla vazifelendirilecek organ vasıtasıyla resmen yaptırılması, Millet Meclisi Kürsüsünün kutsiyetini muhafaza etmek düşüncesiyle kabul edilmiş ve tasvibe arz olunmuştur.

Basın Kanununun 30'uncu maddesiyle "Kanun, nizamname veya resmi teşekküllerce ittihaz olunan kararlar gereğince gizli yapılan toplantılardaki müzakeret veya alınan kararların neşri" yasak edilmiştir. Bu yasak gizli toplantılar hakkında yalan haber ve havadis ve mütalaaların yayınlanmasını, dolayısıyla amme efkârının teşviş edilmesini önlemeğe kâfi gelmemiştir. Nitekim, bütün çalışmalarını gizli olarak yapmış bulunan Komisyonumuz hakkında Basın, günlerce hiç bir mesuliyet endişesine düşmeden türlü neşriyat yapmıştır. Bu hususlar dikkate alınarak gizli toplantıların gizliliğini tam manasıyla korumak üzere 30'uncu maddenin 4'üncü fıkrasının aşağıda gösterilen şekilde değiştirilmesi uygun mütalaa olunmuştur:

> Kanun, nizamname veya resmi teşekküllerce ittihaz olunan karar gereğince gizli yapılan toplantılardaki müzakerat veya alınan kararlarla alelumum bu gibi toplantılar hakkındaki neşriyat ile gizli olan tahkikat ve safahatının ve kaza mercilerinin müzakeratının neşri yasaktır.

B- Basın Davaları

Bir kısım gazetelerin tahripkâr faaliyetinin müessir bir şekilde önlenmesi, suçlular hakındaki tahkikat ve takibatın kolaylıkla ve süratle bitirilmesiyle ve basın davalarının kısa bir zamanda hükme bağlanmasıyla yakınen alâkalıdır. Meri mevzuatın bu bakımlardan bazı açıkları vardır. Bu açıkların kapatılması için Basın kanununa aşağıdaki hükümlerin ilâvesi lazımdır:

> a) Tebliğat müşkilatını önlemek üzere, Mesul müdürün mevkutenin neşredildiğini mahalde ikametgâh sahibi olması ve Türkiyede devamlı oturması şartı 5'inci maddeye bir bent halinde ilâve edilmelidir.

Üç ay içinde açılmayan Basın suçlarına ait davaların mesmu olmıyacağı kanunda tasrih edilmiştir. Bugünkü tatbikat, takibat icrasının karar veya izin alınmağa bağlı olduğu hallerde bu üç aylık müddetin geçtiğini, dolayısıyla bazı suçlular hakkında takibat yapılmasına imkân kalmadığını göstermiştir. Bu mahzuru önlemek üzere 35'inci maddeye aşağıdaki fıkranın ilavesi uygun görülmüştür:

> Takibat icrası karar veya izin alınmasına bağlı bulunan hallerde bu mehiller karar veya iznin alındığı tarihten itibaren başlarlar.

Basın yoluyla işlenen suçlardan dolayı yapılan tahkikat ve takibat bugün sürüncemede kalmaktadır. üzerinden seneler geçtiği halde mahkemelerce hükme bağlanmamış birçok davalar mevcuttur. Davaların uzaması basın suçlarında cezanın müessiriyetini azaltan menfi bir unsur olarak mütalaa olunmuş ve bu bakımdan Basın kanununun 37 ve 39'uncu maddeleri değiştirilmek suretiyle, matbuat davalarının Meşhut suçlar kanununa tevfikan görülmesi ve en geç 3 ay içinde hükme bağlanması muvafık mütalaa olunmuştur. Bu esaslara göre 37 ve 39'uncu madelerin aşağıda görüldüğü gibi değiştirilmesi uygun olacaktır:

> Madde 37 - Basın kanununa göre veya basın yoluyla işlenen suçlardan dolayı yapılacak tahkikat ve takibat 3005 sayılı kanunun A bendindeki mahal ve aynı kanunun 4'üncü maddesinde yazılı zaman kayıtlarına bakılmaksızın, mezkûr kanun hükümlerine tevfikan icra olunur.
>
> Madde 39 - Basın kanununa giren veya basın yoluyla işlenen suçlara müteallik davalar kanuni zaruretlerden doğan manialar olmadıkça en geç 3 ay içinde hükme bağlanır.

C- Basında Muvaza

Bazı mevkutelerde kanuni mesullerin gizlenerek yerlerine muvazaa yoluyla başkalarını ikame ettikri ve dolayısıyla suç mahiyetindeki neşriyata ısrarla devam imkânını buldukları müşahede edilmektedir. Böyle bir muvazaayı önlemek ve hakiki suçluların cezalandırılmasını temin etmek için Basın kanunumuza yeni hükümlerin ilavesi lazımdır. Bu düşünce ile mezkûr kanunun 16'ıncı maddesine yeni bir fıkra olarak aşağıdaki esasların eklenmesi zaruri görülmüştür.

> Mevkutelerde kanuni mesullerin muvazaa yolu ile hakiki mesullerden başkaları olarak gösterilmesi hali cezalandırılmalıdır.
>
> Böyle bir muvazaada muvazaayı ihbar eden gölge adama

hakiki mesulden daha az ceza verilmelidir.

C- Meslekten Memnuiyet

Basın suçlarıyla mahkûm edilen bazı gazetecilerin bu suçları itiyat haline getirdikleri tatbikattan nümayan olmaktadır. Öyle ki hapisten çıkan dünkü suçlular eskisinden daha şedit bir yıkıcılık hırsı içinde kalemlerini ellerine alarak faaliyete geçmektedirler. Türk Ceza kanunu 25'inci maddesiyle muayyen cezaların verilmesi halinde meslekin tatili icrasına da karar verilebileceğini kabul etmektedir. Gazetecilik te bir meslek olduğuna göre, gazeteciye de Ceza kanunu esaslarına göre meslekten memnuiyet cezası feri bir ceza olarak verilebilmeli ve kademeli bir şekilde tatbik edilmesi uygun olan bu ceza müeyyidesi 6334 sayılı kanuna münasip bir şekilde eklenmelidir.

Bir gazeteci için neşren hakaret, yalan haber ve havadis yayma suçlarının itiyat haline getirilmiş olması meslek bakımından yüz kızartıcı telakki olunmalıdır. Bu anlayış içinde Basın kanununun 5'inci maddesi hükümleri arasına:

> Neşren hakaret, yalan haber ve havadis yaymak suçlarını itiyat haline getirenlerin sahip, mesul müdür veya muhabir olamıyacaklarını temin edecek bir bent ilâve olunmalıdır. Bundan başka Ağır suçlardan mahkûm olanların veya olmuş bulunanların gazetelerde muharrir olarak çalıştırılmaları önlenmelidir. Amme efkârı üzerinde müessir bir meslek mensup olanların tasfiyesi bakımından Basın Kanununa bu istikamette bir hükmü eklenmesi zaruri görülmüştür.

Meslekten memnuiyet hakkında yukarda yazılı esasların tatbikatını sağlamak üzere, mevkutelerde çalıştırılan bütün gazetecilerin idare tarafından yakınen bilinmesi bir zaruret olarak kendisini göstermektedir. Bunu temin etmek üzere Basın Kanununun her Mevkuteyi çalıştırdığı gazetecilerle bir mukavele yapmağa ve bu mukavelelerin birer nushasını Basın Yayın ve Turizm Vekâletine göndermeğe mecbur edecek hükümlerle takviyesi icap etmektedir.

D- Meslek Kanunu

Amme hayatına müessir diğer mesleklerde olduğu gibi, içtimai ve siyasi sahada geniş bir tesire sahip bulunan gazetecilik mesleği, nedense bugüne kadar kanuni bir inzibata bağlanmamış bulunuyor. Demokrasi ile idare edilen bir memlekette gördüğü çok ehemmiyetli vazife nazarı itibara alınarak, basın mesleki mensuplarının Avukatlar, doktorlar, eczacılar gibi bir meslek kanununa tabi tutulmaları, gazeteciliği meslek ittihaz etmiş kimselerin vasıfları üzerinde müessir olabileceği gibi, basın meslekini başı boşluktan kurtaracak ve bu meslekin seviyesinin yükselmesine birinci derecede müessir olacaktır. Komisyonumuz bu hususları derpiş ederek bir Basın Meslek Kanununun hazırlanmasına Hükümetten temenni etmeği uygun görmüştür.

E- Basında Tevzi ve Satış

Memleketimizde mevcut gazetelerin tevzi ve satış şekilleri yakından tedkik edildiği takdirde çok dikkate şayan hususların tesbiti mümkün olmaktadır. Bundan anlaşıldığına göre İstanbulda intişar eden ve tröst halinde müşterek çalışan 5 gazete umumi tirajın hemen % 90'ına sahip bulunmaktadırlar. bu imkân aynı gazetelere, hususi ellerde bulunan tevzi ve satış teşkilatı üzerinde de büyük bir hakimiyet temin etmektedir. Öyle ki, bunlara rakip olarak çıkarılabilecek her gazete tevzi ve satışta sabote edilmekte ve piyasaya sürülmesi hakikaten imkânsız bir hale getirilmektedir.

Buna muvazi olarak Tröst halinde müşterek çalışan gazeteler Türkiyenin bünyesinde herbiri birer büyük merkez hüviyeti almış bulunan muhtelif şehirlerdeki satışa gitmekte olan mahalli gazetelerde tevzi ve satış hakimiyetlerini kullanarak devamlı ve ağır bir tazyık altında bulundurmakta ve onların inkişafına başlıca engel olmaktadırlar. Bu hal, umumi efkârımızda çok ehemmiyetli ve memleketimizin bütün müessir bölge meselelerinin asla akis bulmamasına mukabil, hususi bir iktisadi, siyasi ve hatta içtimai bir bünye sahip olan İstanbulun meselelerini Türkiyenin umumi meseleleri haline getirmek gibi sun'i ve aldatıcı bir vaziyetin yaratılmasına sebep olmaktadır.

Aynı satış ve tevzi teşkilatı Türkiyede her türlü kitap yayınını da adeta felce uğratmaktadır. Memleketimizde günde 750 bin civarında gazete satışa arzolunduğu ve bunun takriben 600 bin tanesi müşteri bulduğu halde kitap tirajlarının 3-5 bin arasında seyretmesi Gazeteler tröstünün fikri hayatı yalnız kendilerine inhisar ettirmek hususunda bugüne kadar yaptıkları gayretin en hazin bir delilini teşkil etmektedir.

Bu müşahedelere dayanan komisyon memleketimizde gazete ve kitap tevzi ve satış işlerinin tröst tegallübünden kurtarılarak medeni memleketlerde emsaline tesadüf olunduğu gibi geniş teşkilatlı tarafsız bir organa verilmesini şayanı temenni görmüş ve bu hususta Hükümete vazife verilmesini uygun mütalaa etmiştir.

F- Basında İlan

Bir tröst halinde çalışan ve umumi tirajın pek büyük bir kısmına sahip olan gazeteler, tevzi ve satış teşkilatındaki hakimiyetlerine dayanarak, ticari ilanların da pek büyük bir kısmını kendilerine hasretmek imkânını elde etmişlerdir.

Geçen Kasım ayında Türkiyede dağıtılan ticari ilanların yekûnu: 2.206.000 liraya baliğ olmuştur. Bu miktarın 1.920.000 lirası İstanbul gazeteleri tarafından ahzolunmuştur. Bundan Tröst halinde çalışan 5 gazeteye düşen miktar 1.455.000 liradır. Buna mukabil İstanbulun diğer 25 gazetesi 465.000 lira ticari ilan ücreti almışlardır. İstanbul haricinde intişar eden gazetelere düşen hisse bu büyük rakkam içinde ancak: 286.000 liradan ibarettir. Kısacası İstanbulun tröst halinde çalışan 5 gazetesi -İstanbul hariç- bütün Türkiye gazetelerinde intişar eden ilân bedellerinin beş mislinden fazla ilân almakta ve bu miktar, İstanbulda intişar eden gazetelere nisbetle % 300'ü aşmaktadır.

Buna karşı tarafsız veya iktidarımıza mütemayil gazetelerin istifadeye çalıştığı resmi ilanların, yine geçen Kasım ayındaki bütün Türkiyeye şamil tutarı ise 319.000 lira civarında olmuştur.

Bu kadarı, Basında ticari ve resmi ilân tevizinde adaletsizliği ve muvazenesizliği göstermeğe kâfidir. Bu adaletsizlik ve muvazenesizlik bertaraf edilmediği müddetçe, tröste dahil gazetelerin içtimai, fikri, siyasi ve ticari hayatımız üzerindeki tegallübüne nihayet vermek ve diğer gazetelerin hayat hakkına sahip olabilmelerini temin etmek imkânsızdır.

Bu hususları nazarı itibara alan komisyon:

1- Ticari ve resmi ilan tarifelerinde teadül temin etmek,

2- Resmi ve ticari ilânların gazetelere verilmesinde adilane hareket edebilecek bir teşkilat kurmak üzere

hükûmete vazife verilmesinin uygun olacağına karar vermiştir.

V- Dahili Nizamname

Büyük Millet Meclisi müzakeratının tahrife uğramadan objektif bir hulasa halinde siyasi gazetelerde yayınlanması ve mebusların Meclisteki beyanlarının tahrif edilmesi halinde, Meclis tarafından resmen tekzip edilmesi hususlarını derpiş eden komisyon kararı, Dahili Nizamnamede yapılacak bir değişiklik ile, Mecliste bu işle vazifeli bir organ kurulmasını zaruri kılmaktadır.

Siyasi partiler ve onlarla müşterek hareket eden Basın Büyük Millet Meclisi Encümenlerinde vaki müzakerelerin zapta geçmemesinden faydalanmak suretiyle konuşulanların aleyhinde tek taraflı geniş neşriyatta bulunmaktadırlar. Bunu karşılamak ve Meclis faaliyetinin kesif bir şekilde ceryan ettiği encümenlerdeki müzakerelerin zapt ve neşredilmesi faydalı görülmüş ve bunu temin için Dahili nizamnamede gerekli değişikliğin yapılması uygun mütalaa edilmiştir.

VI- Masraf Kanunları Teklifleri

Raporun bu kısmı evvelce Meclis grubunda alınan bir prensip kararına uyularak yeniden yüksek gruba arz olunmamıştır.

BAHADIR DÜLGER

Beyoğlu'nda Kaybolan Geçit ve Pasajlar I

BEHZAT ÜSDİKEN

Halen, Beyoğlu'nda bulunan ve görülebilen *pasaj*'lar ve *geçit*'ler (inşaat sonucu yapıları tüm olarak değiştirilenler dışında) yapılandıkları dönemlerdeki görünümlerini aynen yansıtmaktadırlar. Ayakta kalabilen bu yapıların, inşaat özellikleri dahil (mimarî değerlendirmeyle ilgili san'at kitapları dışında) yorumunu, daha doğru bir deyimle "yaşayan" yorumunu yapmak, bence gereksiz. Çünkü bu yapıların bugünkü halini görmek isteyen her kişi, gidip yerinde görebilir ve mimarî yönleri için de her türlü incelemeyi yapabilir. Kaldı ki, yapılan tüm yorumlar, bina, pasaj, işyeri ve yerleşim merkezlerinin bugünkü durumuna göredir. Nedeniyse, geçmiş dönemlerin iyi etüd edilmemesi ve nasıl olsa "kimse bilmiyor" görüşüne sığınılmasıdır. Bu bakımdan, kaybolan veya halen ayakta kalabilen *pasaj* ve *geçit*'lerle ilgili yorumların, dönemindeki yapılanma nedenleri ve işlevleriyle, yaşamları üzerinde yoğunlaştırılması gerekmektedir.

Ayrıca, konuya geçmeden önce, Beyoğlu'ndaki (eski ve bugünkü) *pasaj* ve *geçit*'lerin adlarını belirtmekte yarar görmekteyim:

Beyoğlu'ndaki Pasajlar: Tünel-Frederici-Fransız-Şark-Suriye-d'Andria-Petits-Champs-Karlman-Elhamra-Olivo (Olivyo değil)-Panaia-Hacopulo-Aznavur-Galatasaray-Avrupa-Krepen-Lutfullah-Çiçek-Anadolu-Anabala-Halep-Ahududu-Rumeli Han'ı-Afrika Han'ı.

Beyoğlu'ndaki Geçitler: Şahkulu-Hamson Han'ı Patterson-Narmanlı-Hayden-Santa Maria-Douzia-Tütüncü-Tutkalcı-Germania.

Metro Han ve Tünel Pasajı'nın eski bir kartpostalı.

Tünel Pasajı

Tünel'in yapıldığı dönemlerde, meydana açılan sokaklar, Sümbül, Karanfil ve Ensiz sokaklarıdır. Yapılan Tünel'in geniş kapıları, Ensiz sokağının köşesindeki atölyesi ve buraya bitişik iki katlı lojmanıyla meydanı tamamen çevreliyordu. Meydana yapılan ilk yüksek apartmansa, Seferoğlu ailesine aitti. 1886 yılında, önce yalnız pasajın yapımına başlanıyor, sonra Ensiz sokağa açılan ara pasaja iki büyük apartman ekleniyor; ilerleyen süreç içindeyse, Sümbül sokak, Ensiz sokak arasında beş apartman daha yapılarak, tüm bir ada içinde geniş bir site oluşturuluyordu.

Tünel pasajının, Tünel Meydanındaki giriş dışında, Sofyalı sokağına açılan bir kapısıyla, Ensiz sokağa çıkan diğer bir kapısı vardı; zaten pasaj içindeki iki apartmanın kapısı da, bu ara pasajın üstündeydi.

Pasajın içinde 14 dükkân ve iki apartman bulunuyordu, dıştaki apartmanlardan Sümbül sokağındakiler pasaj dükkânlarıyla bağlantılıydılar. Pasaj'da ilk açılan, Alberti ve Sarris'in kuaför, Hardmutt ve ortaklarının sobacı dükkânlarıdır.

Alberti'nin kuaför dükkânı 1934 yılına kadar burada kalacaktır; 1934 yılında, Niko ve Yorgo kardeşler, burasını devir alarak, "Merkez Berberi"ni açacak, kalfaları Todori, Anastas ve Koço'ysa, dükkânlarını kapayana kadar yanlarında çalışacaklardır.

Tünel meydanından girişte, sağdaki dükkânı, önce sütçü Abdullah tutacak, 1930 yıllarından sonraysa, Arnavut asıllı Arif Aydın ile akrabaları, Zülfü, Naim ve Niyazi, dönemin en güzel ve en nefis mamullerini satan muhallebici dükkânını açacak, vitrininde "Arif Aydın'ın buz tutmaz dondurmaları" yazısı 1953 yılına kadar yerinde kalacaktır. Karşı köşeyiyse "Egypt Ltd." (Kodak) tutacaktır. Firma hâlâ yerindedir, yalnız Kodak'ın giriş kapısı Tünel meydanı üzerindedir, pasaj kapısını hiç mi hiç kullanmamışlardır.

Jak Adler kuyumcu dükkânı, 1928 yılında İstiklâl Caddesine taşıyana kadar buradadır. Poğaçacı ve börekçi Rober Bendiç'in yerine, Barba Mandikas gelecek ve güzelim "Tünel pastane"sini açacaktır. Terzi Şakir, Jak Adler'in dükkânını devir alarak, 1947 yılına kadar orada kalacaktır. Çiçekçi, Pierre Baloviç'in yerineyse tıbbî aletler satıcısı Jül yerleşecektir. "Sokrat" temizlemeci ve ütücüsü, yanındaki dükkânı tutan "British and Foreign Bible Society" gittikten sonra, orayı da işyerine katacaktır. Kadın terzisi Dontis'in yerineyse, Mustafa ve Nihat Koyunoğlu kardeşler erkek terzisi olarak yerleşerek, orada faaliyete geçeceklerdir. Mühendis

Tünel Meydanı'nda J.Roussel korselerini satan mağazanın ilanı (1936).

Max Günsburg işyerini kapatacak ve burası uzun bir süre kapalı kaldıktan sonra, temizlemeci "Peysiz" tarafından yeniden dekore edilerek açılacaktır.

O dönemler, binanın yönetimi Piyer Banoviç'in elindedir. Herkesle uyumlu olan bu kişi, Varlık Vergisi nedeniyle tüm ada, yani yedi apartman bir büyük ve bir küçük pasaj, 300.00 liraya Hasan Tahsin Akel tarafından satın alınınca, yönetimden ayrılacak; yerine gelen kişiyse biraz daha sert çıkmağa başlıyacaktır. Barba Mandikas'ın yanındaki dükkân 1928 yılında, Korseci Jan Russel tarafından devir alınacak ve Jan Russel'in meydana bakan dükkânıyla birleştirilecektir. Varlık Vergisi, Jan Russel'i de sarsacak ve dükkân içindekilerle birlikte, Maliye tarafından haraç mezat satılacak; bu kez burayı, Jan Russel'in müdürü Edmond Russos satın alacaktır.

Pasaj'da sürekli kapalı olan diğer bir dükkân da antikacı'nın olduğu yerdi. 1940 yılında, Çiçek pasajındaki ünlü ayakkabıcı "Murat Hankuş" un yanında sayacı ustası olarak çalışan Yusuf, emekli Albay Kasım Bey'le ortak olarak burada bir (o zamanki deyimle) kunduracı dükkânı acacaklardır. Ancak, nedeni bilinmez, bu işletmenin de ömrü uzun olmıyacaktır.

Pasaj'ın içindeki apatmanlara gelince; önceleri, gözlükçü Verdoux, tüccar Moris Layboviç, komisyoncu Toledo, avukat Sezar Bonnet, avukat Vlasto, tütün ihracatçısı Apostol Aleksopulos, tüccarkomisyoncu Leon Faraci, tüccar Konstantin Petsalis, avukat Rupen Papazyan, dul madam Sukle; sonraları, bakteriyolog Dr. K.Arnaki, Dr. Hami Dilek, Dr. İ. Rüştü Aksal, Dr. V. Hodaha, fotoğraf malzemeleri satan Hrant Marker oturacaklardır.

Şimdiki Globtur seyahat acentesi, sevimli arkadaşımız "Ara"nın yönetiminde, Merkez berberinin olduğu yere, Kohen Hemşireler, Sokrat'ın ütücü dükkânının yerine, terzi Şakir'in yerineyse Jordache kuaför salonu gelecektir. Arif Aydın'ın yerine gelen, Bulgar muhallebicisi de, bir süre sonra kapanacaktır.

Edmond Russos, Varlık Vergisi yardımıyla sahip olduğu dükkânı, 1970'li yıllarda, kapayacak ve yerine şimdiki, Sütyenci Şefik gelecektir. Jül Alât-ı cerrahiye'nin bitişiğinde kapalı olan dükkânıysa, Aram Karan isminde mücevherci-antikacı karışımı biri açacaktır. Ama pek fazla süre kalamıyacaktır.

Anımsadığıma göre, 1955 başlarında, Tünel pasajı'nın durumu bugünkü haline de uymamaktadır. Beyoğlu'nun büyük bölümü-

KODAK (EGYPT) LTD
CONSTANTINOPLE BRANCH
1-3, OPPOSITE THE TUNNEL, PERA
Kodaks - Cameras - Photo Suplies
Developing - Printing - Enlarging
BY EXPERTS WITH UP TO-DATE SCIENTIFIC METHODES & APPARATUS
WHOLESALE - RETAIL
Tel. PERA 2734.

Bugün de yerinde olan Egypt Ltd. (Kodak)'in 1924'teki bir ilanı.

Real
Elâstiki Kemer ve Korse Evi
Kasıkbağı — Varis Çorapları
Lüks Marokinöri
Beyoğlu, Tünel Meydanı No. 12 Tel: 43727

Russos'un Reel Mağazası'nın ilanı (1944).

ARAM KARAN
KUYUMCU - SAATCI VE ESKİ MÜCEVHERAT
TÜNEL PASAJI No. 12 - BEYOĞLU
Telefon : 40345

Tünel Pasajı'nda bir süre faaliyet gösteren Aram Karan'a ait mağazanın ilanı (1951).

nü kapsayan Rumlar yavaş yavaş buralardan uzaklaşmağa ve Yunanistan'ın bazı şehirleriyle Paris'e gitmeğe kalkışınca, Beyoğlu eski özelliğini ister istemez yitirmeğe başlamıştır.

Frederici Pasajı

Frederici pasajı, bugünkü Meşrutiyet caddesiyle Minare sokağını biribirine bağlamaktadır. Eski Kabristan sokağı üzerindeki "Union Française" 26 Mart 1894 tarihinde mimar Vallaury'nin yapıtı olarak hizmete girdiği sıralar, Frederici pasajının da inşaatı tamamlanmış olmalı. Bina 19. yüzyıl sonlarında neo-klasik tarzda yapılmıştır. Pencereler ve apartman kapılarıyla pasaj kapıları çok hantal ve ağırdır, kapılarda değişik bir estetik göze çarpmamaktadır. Kanımca güzellikten fazla, korunma gereği düşünülerek yapılmış bir yapıyı andırmaktadır. Pasaj dahilindeki apartmanların iç tavanları dört metreyi aşmaktadır.

Binanın içindeki apartmanlarda o dönemler, bina sahipleri, dul madam Frederici ve Hyacinthe Frederici I, 6 numaralarda; diğer katlardaysa, M. Danioli, Mühendis müteahhit Viktor de Mayo, tüccar Sadoh (veya Sadok), Jozef Delanda, dul madam Thirk ikamet etmekteydiler. Pasaj dükkânlarında: mümessil P. Guidamiah ve ortağı, İngiliz mühendislik şirketi, kunduracı Jozef Kolar, komisyoncu Piyer Filipucci ve halıcı Kovatski vardı. İlerliyen süreç içinde, sağdaki dükkânların üçünde Bayas biraderler kendi marangoz atölyelerini kuracaklardır. Minare sokağından girişteki sağ köşe, cilâcı Hacı tarafından kiralanacak ve döneme göre çok ünlü bir cilâcı atelyesi açılacaktır. Bugün Şehbender sokağında antika tamir ve cilâ işleriyle uğraşan "Fetullah Göçmen" işte bu Hacı'nın yanında çalışarak yetişecektir.

Minare sokağı, Meşrutiyet (eski Kabristan) caddesine nazaran daha yüksekçe olduğundan pasajın içinde kademe yapan on kadar basamak vardır. Pasaj halen durmaktadır, ancak Etibank İstanbul bürolarından bir bölümünü barındırdığından normal olarak vatandaşlar tarafından kullanılamamaktadır.

Fransız Pasajı (Nil Pasajı)

Asmalımescit sokağıyla Gönül sokağını (eski Timoni) birbirine bağlamaktadır. Pasajın tam yanındaki dört katlı bina, önceleri *Courrier d'Orient* gazetesinin yönetim yeriydi. 1861'de Sultan'ın iradesiyle kurulmuş olan bu gazetenin binası 1863-1865 arasında yapılmıştır. O dönemlerde, hatta 1880'li yılların sonlarına kadar, gazetenin müdürü Jean Giampietri'ydi. İşte bu gazetenin yönetim binasının yanındaki Fransız pasajı önce iki katlı olarak inşa ediliyor, 1950'li yıllarda içten ve dıştan yeniden onarılıyordu. 1955 yılında, Tepebaşı'ndaki d'Andria geçidini (yeni adıyla Moralı geçidi) Sosyal Sigortalar Kurumu satın alınca, yeni yapılan Fransız pasajının 2. katına Turing Kurumu, bodrum katınaysa, "Çardaş" lokantası taşındı. d'Andria pasajındaki eski yerine göre çok daha geniş olan bu mekâna taşınmasına, hatta dönemin en iyi metrdotel'lerinden Stefan'a (asıl adı Seyfi olan bu metrdotel, altı-yedi lisanı ana dili gibi konuşabildiği için bu adla çağırılırdı!) ve çok iyi bir sahne kadrosuna sahip olmasına rağmen, nedeni bilinmez, buradaki yerinde uzun süre yaşayamadı.

Nil pasajı adına gelince, Tünel'deki Fischer lokantasının sahibi Rudolph Fischer Eski Kohut ve Alman birahanesi olan pasajın tam karşısındaki sokağa çıkıntı yap-

mış yeri 1941 yılında devir aldı, kendi lokantasını yeni evlenmiş olan kızıyla damadına bıraktı, eski lokanta'dan yalnız, şimdilerde Asmalımescit'teki "Refik Restoran"ın sahibi olan Refik'i yanına aldı ve burada açtığı Lokanta'nın adını da "NİL" koydu. 1943 yılında Rudolph Fischer ölünce, lokanta sahip değiştirdi, ancak 1970'li yıllara kadar adı Nil olarak kaldı. İşte Fransız pasajının sonradan Nil adını alması bundandır.

Fransız pasajının en büyük özelliği, II. Abdülhamit'in Sultan olduğu günden beri özel doktoru olan L. Mavrogeni'nin hem muayenehanesi ve evinin burada olmasıdır. Ayrıca pasajın girişinde Vucaseviç'in marangoz, sağ taraftaysa Mlle. Perouche'un modist dükkânları vardı. Sonraları buraya, Mme. Filomen Gondran'ın işçi bulma bürosu, Jan Karvetski'nin pastahanesi gelecek ve üst katlara da N. Carlitch, M. Dumoret ve Louis Morosino yerleşecektir. Nil pasajı halen yaşamakta ve oradan geçen halka hizmet etmektedir.

Passage Oriental (Şark Pasajı - Aynalı Çarşı - Lebon Pasajı)

Beyoğlu'nda, Panaia pasajından sonra en eski pasaj olan Oriental pasajıdır. Grand Rue de Pera'nın bu bölümü, 5 Haziran 1870 tarihli yangınından etkilenmemiş olduğundan, nasıl karşı sıradaki Holet Pesth ve Hotel d'Angleterre yangından zarar görmemişse, 1840'lı yıllarda yapılan bu pasaj da zarar görmemiştir.

Pasaj T harfi biçimindedir. İstiklâl Caddesi yönünden girdiğinizde, Markiz'in arkasına gelen soldaki bölümden Asmalımescit'e çıkarsınız. Sol yana sapmayıp düz giderseniz pasajın sonuna ve sol köşedeki merdivene ulaşırsınız. Binanın cephesi klâsik mimariye göre yapılmıştır, hemen kapı üstündeki ferforje balkon çıkıntılarından başka, büyük bir süsleme göze çarpmaz. Dönemin ünlü kitapçılarından, "Koehler kardeş-

Şark Pasajı'nda ortopedist Hugo Avellis'in mağazasının ilanı (1886).

ler" ilk yerlerini burada açmışlar, 1864 yılındaysa, S.H. Weiss kitabeviyle birleşerek Grand rue de Pera'ya taşınmışlardır. Pasajın en eskilerinden biri de, süs eşyası satan "Derain"le, kuaför Christiche'tir. Christiche hem kuaförlük yapar hem de her türlü parfümeri ve küçük hediyelik eşya satardı. 1850'li yıllarda açılmış olan Christich 1890'da hâlâ yerindeydi, 1875 ve 1880 yılları arasında pasajda: Tüysüzyan'ın peruk ve kuaför, Agop Absolom'un örücü, Karyokopulos'un terzi, Yorgo Prodomof'un iplikçi, Kaligeris'in terzi, Katagas'ın iplikçi, Mulieri'nin terzi, Della Mea'nın kadın terzihanesi ve Minas Çalıkyan'ın broderi yapan ve aynı zamanda ibrişim satan dükkânları bulunuyordu.

1886 yılında terzi Karyokopulo'nun yerine, ortopedist Hugo Avellis ve Markiz'in yerine "Lebon ve Bourdon" un Saint-Petersbourg pastahane ve lokantası ilerideki yerinden buraya taşınacaktır.

1890 yılında pasajın görünümü şöyledir: Tüysüzyan ve Christich yerlerindedirler, Tüysüzyan'ın yanına göz doktoru Edwinvan Millingen yerleşmiştir. Diğer yerlereyse, terzi Georges Varthaliti, terzi Paul Demirciyan, modist Mme. Alisya, halıcı Marko Nisim, sanatçı Jak Kazazyan, kuaför Yani Dalkalidis ve ilk temizlemeci Wolkman'la, Fransız Posta ofisi.

1900 yıllarındaysa, Dominique Valery Librairie Française'i, N. Pambukçıyan saatçi ve Melkon Melkonyan da perukçu dükkânlarını açacaktır. Daha sonraları, Prelorenzo'nun ayakkabıcı, peruklarıyla ünlü Melkonya'nın yanına Aleksi Bringdak'ın küçük bir lokantası, Agop Balıkyan'ın kuaför, Dinar'ın gravür ve kartpostal satan, Antuan Velissiadis'in kuaför ve ilk olarak İstanbul'da buharla temizleme yapan "Fransız temizleme evi", Aleksandr Litovkin'in eski eşya satan mağazası açılacak, daha da sonralarıysa, Dominique Valery'nin yerine Parovell ve Gragoretti'nin İtalyan kütüphanesi yerleşecektir.

Zaman içinde, "Polonezköy" şarküteri mağazası buraya gelecek, sahibi Stefo Stupaki hem müşterilerine ve hem de Beyoğluspor yönetiminde olduğundan o klübe hizmet götürecektir. Atanas Lükresi kardeşler, kürkçü dükkânlarını Nil Hanının altından buraya yollayacaklardır. Kapı gi-

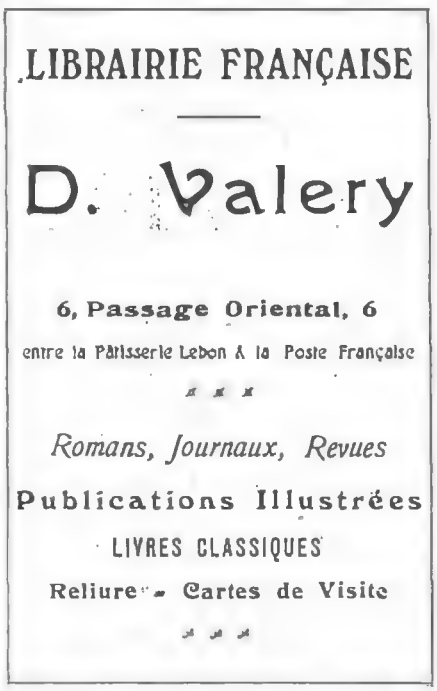

1900'lerde Şark Pasajı'nda Libraire Français adlı bir kitapçı açan Dominique Valery'in ilanı.

Şark Pasajı'nda St. Petersbourg pastanesinin ilanı (1886/solda üstte). Lebon Pasajı'nd Lukrezi mağazasının ilanı (1942/solda altta). Suriye Pasajı'nda bir spor mağazası ile Mihailidis'in ayakkabı mağazasının ilanı (sağda üstte, altta).

rişindeki düğün şeker ve aksesuarını satan yer de buraya gelecektir.

Oriental pasajın bugünkü sahibi Şükrü Kurdoğlu'dur. Sirkeci Nöbethane caddesinde yedekparçacılık yaparken 1970'li yıllarda burasını satın almış, ancak tarihî eser olmasından ötürü, yıktırarak yerine yeni bir bina yaptırmamıştır.

Suriye Pasajı

1900 yılından sonra yapılan ve neo-klâsik stilde olan bu binanın, İstiklâl Caddesi yönündeki girişinden başka iki çıkışı daha bulunmaktadır. Sol taraftan Gönül sokağına (eski Timoni), sağ taraftan Piremeci (eski Derviş) sokağına geçilir. Pasajın içinde bulunan üç apartmanın girişleri önceleri ayrı ayrıydı, sonra sağ taraftaki apartman girişi iptal edildi, sol taraftaki girişe asansör kondu ve katlar arasına köprüler yapıldı. Piremeci sokağına çıkış yönündeki apartman girişi aynen kaldı.

İstiklâl Caddesi yönünden pasaja girdiğimizde, sağda Konstantin Mihailidis'in ayakkabıcı dükkânı vardır. "Apoyevmatini" gazetesinin matbaası ve yönetim yeri de buradadır; ancak gazete buraya gelmeden önce Kollitidis'in "Artistik matbaası" aynı yerdeydi. O dönemler "Cumhuriyet" gazetesinin Fransızca nüshasını bu matbaa basar, redaksiyonunu da kendi bürolarında yapardı. *La Republique* Cumhuriyet gazetesi yeni harflerle basılmağa başlanıncaya kadar yayım hayatını sürdürdü.

1925 yılında pasajda çok büyük bir spor mağazası açılmıştı: "Sporting Stores". Her türlü spor malzemesi satışı yapan bu mağaza, aynı zamanda dünyanın en ünlü markalarından "Spalding"-in spor eşya ve malzemelerinin de mümessilliğini almıştı.

Bu mağazanın yerinde, önceleri Yorgo Zelicoli'nin büyük kuaför dükkânı vardı. Kanımca Yorgo o dönemler Timoni sokağı nedeniyle, iyi yerde tezgâh açmıştı, ama yandaki sokağın verimliliği azaldıkça, Yorgo burayı kapamak zorunda kaldı. Çocukluğumuzda ucuzluğundan ve evimize yakınlığından sürekli gittiğimiz Santral sineması buradaydı. Sinemanın hem parteri, hem de balkonu bulunuyordu, yalnız ne hikmetse tüm sandalye ve koltukları ahşaptı. Lüks koltuk 6 kuruştu. Sinemanın ismi sonraları değişecek ve "Zafer" olacaktır.

Zafer sineması zamanla "Stüdyo", toptan çiçek satış yeri, sonra da kürk atelyesi olacaktır. Halen de kürk atelyesi olarak çalışmaktadır. Covo seyahat acentesinin bulunduğu yerdeyse, "Atlas sinema kontuarı" bulunuyordu, sahibi olan Emmanuel Kiryakopulos aynı zamanda sinemanın da sahibiydi. Santral sinemasına gelmeden sol köşede Hristo'nun kahvehanesi (meyhanesi desek daha doğru ya!), karşı tarafında, Piremeci sokak çıkışında Dimitri Zangas'ın tütüncü dükkânı ve Ef-

raim Üzümyemezyan'ın kürk atelyesi, pasajın köşesindeyse kundura tamircisi Mavridis'in küçücük dükkânı bulunmaktaydı. Agop Seval buraya geldiğinde yıl 1949'u göstermektedir. Terzi Agop, gelirken beraberinde kunduracı Necmi İzmen'i de sürükleyecektir; ancak Necmi İzmen'e sorulduğunda, "Ben 1942'den beri buradayım" demektedir.

Covo'nun bitişiğinde, bir pulcu dükkânı vardı (halen de var ama bu dükkânın açılışı çok sonralarıdır). Sahibi Orhan Tufan Bey, işini amatörce yapardı. Pulun şekline ve durumuna göre, diğer pul tüccarlarına oranla daima koleksiyoncuyu kollar bir hali vardır. Birilerinden kendisine çok büyük bir miras kalmıştı, hep bu mirası nasıl harcayacağını düşünüyordu. Kısmet değilmiş, oldukça genç yaşta yaşamını yitirdi.

Suriye pasajının içindeki apartmanlarda oturanlara gelince: Ayanyan ailesi, kürkçü Efraim Üzümyemezyan, şarap tüccarı Leonidas Ciacomo, Mme. Spiliotopulos, muhasebe müdürü Vladimir Şapiro, tüccar Jak Bensason, mühendis Reno Udo, kadın terzisi Zabel Lazar, doktor operatör Nikolaidis, Leduc'un pansiyonu, Konstantinople bankası müdürü Takvor Sukkiassiyan, antikacı Andre Prigorovski, pansiyon Mustaşi, Credit-Lyonnais muhasebe müdürü Hippolit Bompas, antikacı Musa Ellien, tüccar Yorgo Jost, Dr. J.B. Violi (önceleri Oriental pasajdaydı), kolacı Boritzer, avukat Niko Kefalineos, komisyoncu Eli Abuaf. Daha sonralarıysa terzi Atiye Nazmi, Dr. Kemal Nuri İmre, Dr. Nurettin Başak, Dr. Nureddin Rasih Ener, Dr. Sarım Göksel, avukat Suat Tahsin Türk, tüccar Leon Faraci (önceleri Tünel pasaj apartmanındaydı), Kayhan Çağlayan'ın "Amerikan" kitabevi, Türkiye artist bürosu Şemsi Keşanoğlu buradaydılar. Suriye pasajı, üç kapısıyla halen işlevini sürdürmektedir.

"GEORGES,,
Restaurant - Brasserie
Passage d'Andria, Rue des Petits-Champs, Péra
C'est le rendez-vous des gourmets. — Pourquoi? — Parce que:
La renommée de sa cuisine est faite
La richesse de son menu est réputée.
Les consommations sont de 1er ordre
Le service est irreprochable.
Les prix sont hors de concurrence.
REFERENCES: Sa nombreuse clientèle
DEJEUNERS et DINERS sur commande

D'Andria Pasajı (Terkos Geçidi)

Pasaj d'Andria ailesi tarafından 1880'li yıllarda yaptırılmıştı. d'Andria ailesi, Cenova kökenli değildir, Sardunya adası kökenlidir. 1560 yılında Sakız adasına göç etmişler, bu büyük ailenin yalnız iki kolu 1634 yılında İstanbul'a gelerek yerleşmişlerdir.

d'Andria pasajı yapıldığında, pasaj bölümünde Jorj Ruggieri'nin lokantası bulunuyordu. Bu lokantanın yerini, 1924 yılında, Kallavi (eski Glavany) sokağındaki birahane ve lokantasını bırakan Georges Dassira devir alacak ve kendi adını vererek "Georges" adındaki restoranını açacaktır. 1935 yılındaysa aynı lokanta bu kez Lazslo Baronkay'ın eline geçecek ve o da görkemli "Çardaş" lokantasını açacaktır.

Pasajın zemin katında, lokantanın dışında, Grand Rue de Pera üzerindeki Wilhelm Paluka'nın Bazar Allemand'ının bir deposu, marangoz Seropian, halıcı Georges Rossi, terzi Yorgo Susamcı, eskrim hocası Lambertini bulunmaktaydı.

Binanın yeni yapıldığı 1880'li yıllarda iki apartımandan sağdakinde: Giraud D' Andria, Michel D'Andria ve Hidiv vapurculuk şirketinin mümessili Voisin Bey; Soldaki apartmandaysa: avukat Aleksandr Miriamkuli, tüccar Frederik Ferkel, tüccar Aleksandr Mihalinos ve sarraf Samuel M. Salem oturuyorlardı.

İlerliyen zaman içinde pasaj bölümündeki Ruggieri yerinde kalmış, ancak restoranı genişletmiş ve büyütmüştü. Wilhelm Paluka'nın deposu başka yere taşınmış, buna karşılık bir satış salonu açılmıştı. Kuaför Yorgo Papadopulos, ayakkabıcı Kiryako Alacoğlu, terzi Niko Kehayolidis yeni gelenler arasındadır. Sağdaki apatmana, A. Menahem, tüccar Midhat Nemlizade, halıcı S.D. Hazan, komisyoncu Alfred de Kandiya taşınmışlardır. Soldaki iki kapılı apartmandaysa, dişçi İzak Karako, Samuel Aciman, kömür tüccarı Serafim Anastasiadis, komisyoncu İzak Aciman, lokantacı G. Ruggieri'nin ailesi, terzi R. Zaco, dul bayan Jozefin Bonnal, İtalyan elçiliğinden G. Celsi oturuyorlardı.

Çardaş Lokantası, 1950 yılında İstiklâl caddesinden buraya taşınan Turing ve Otomobil Kurumu'yla birlikte, binanın Sosyal Sigortalar Kurumuna satılmasından ötürü, Asmalımescit'teki Fransız (Nil) pasajı'na taşınacaktır.

d'Andria pasajı'nın şu ana kadar, Tepebaşı'na açılan yönünden söz ettik. Pasaj Çardaş Lokantası'nın yere kadar inen camlarının yanından önce sağa ve sonra sola dönerek, Terkos'un (daha doğru bir deyimle, Sular İdaresi) olduğu çıkmaza varırdı. Bu çıkmaz doğrudan İstiklâl Caddesine bağlanmaktaydı. Sular İdaresi, Terkos çıkmazındaki binaya 1933 yılında yerleşti, dışı kargir içi ahşap olan bu kullanışsız binada iki yıl oturduktan sonra, burayı bırakarak, Sıra Selviler Caddesi üzerindeki Selim Melhame Paşa'nın konağına taşındı. Bu çıkmaza Terkos adının verilmesinin nedeni de budur. Kaldı ki, Terkos'un boşalttığı bina, içinde çıkan bir yangın sonucu tamamen yandı ve bugün görülebilen han yeni baştan yapılandı, ama adı gene "Terkos Han" olarak kaldı.

"MESLEK"
REVUE TURQUE ÉCONOMIQUE
HEBDOMADAIRE
paraissant chaque mardi
Abonnements:
Constantinople & Provinces:
12 mois Ltqs. 4.50
6 " " 2.50
3 " 12 Nos " 1.30
Etranger:
12 mois Dollars 4.—
6 " " 2.—
Pour annonces et réclames:
s'adresser à l'Administration de
«LA RÉPUBLIQUE»
Péra, Cité de Syrie No.10-12

Meslek Dergisi'nin ilanı.

Prof.Dr. Bülent Tarcan ve Türk Tababeti ile Kültür Tarihindeki Yeri

ARSLAN TERZİOĞLU

Büyük Atatürk'ün başlattığı Türk kültür rönesansına ruh veren büyük ilim ve sanat adamları kuşağının Ord. Prof.Dr. Sadi Irmak, Prof.Dr. Hakkı Şinasi Erel, Prof. Adnan Saygun ve Prof.Dr. Bülent Tarcan gibi tıp ve musikimizde son temsilcilerini bu kış arka arkaya kaybetmemiz, Türk tababet ve musikisi için büyük kayıptır.

Âlimin ölümü âlemin ölümüdür. Tıp ve Cerrahi ile ilm-i musiki'nin büyük üstadı, ve memleketimizin medar-ı iftiharı Prof.Dr. Bülent Tarcan'ın ölümü ile, onun bilim ve musikinin sihirli melodileri ile dolu coşkulu ve renkli âlemi de bir güneşin rengârenk ışıklarla batışı gibi söndü.

Bülent Tarcan hoca Atatürk dönemi kültür rönesansının yetiştirdiği çok yönlü eşine ender rastlanılan, hem tıp ve cerrahide, hem de batı müziği alanında en doruğa ulaşmış, bu ülkenin yetiştirdiği ender şahsiyetlerden biridir. Atatürk döneminde yetişen ve yakında kaybettiğimiz böyle çok yönlü diğer bir hocamız Ord.Prof. Dr. Sadi Irmak için 28 Ocak'ta yaptığımız bir anma toplantısında, Bülent Tarcan hocanın Sadi Irmak için bestelediği bir senfonik şiirin Cumhurbaşkanlığı Filharmoni Orkestrası tarafından icrasıyla ilgili video bantını oradaki televizyon ekranında gösterip gösteremeyeceğimi telefonla sorduğumda kendisinin rahatsız olduğunu, biraz uzun süren bu bestenin icrasını Mayıs ayında 14 Mart Anfisinde yapacağımız diğer bir toplantıya bırakılmasını rica etmişti. Bundan kısa bir süre sonra geçen cumartesi günü televizyondan Bülent Tarcan hocamızın aramızdan ayrıldığı haberini işitince kulaklarıma inanamadım. Ama Süheyl Ünver hocanın Yahya Kemal hakkında söylediği şu sözlerini hatırlayınca biraz teselli buluyoruz:

"Şu anda Yahya Kemal'in Namık Kemal'in öldüğü gün doğduğunu hatırladım. Demek ki Kemal'e sahip olanlar ölmüyor. Kaptan kaba boşalabiliyor."

23 Ağustos 1914'de İstanbul'da doğan Bülent Tarcan, askeri bir doktor olan babasının mesleğine intisap etmesine rağmen Hector Berlioz'un aksine tıp mesleğini terketmeden musiki alanında da en doruk noktaya ulaşmasını bilmiş, ülkemizin batı musikisi alanında en büyük 7 bestecisinden biri olmak şerefine erişmiştir. Gerek anne ve babasının musikiyle severek uğraşmaları, gerekse kardeşlerinden Ahmet Tarcan'ın mimar olarak Güzel Sanatlar Akademisinde, Halük Tarcan'ın da müzikolog ve piyanist olarak Paris'te Sorbon Üniversitesinde etnomüzikoloji dalında öğretim görevlisi olarak çalıştığı düşünülürse, Bülent Tarcan hocanın müziğe olan kabiliyetini aileden tevarüs ettiği anlaşılır.

Musiki ile ilgisi 1925'de başlar ve 1926'da babası Urfa'ya tayin olunca, oradaki Osmanlı Bankası Müdürü Raymon Barabiç'in zengin plak kolleksiyonlarındaki Caruso, Chipa ve Del Monte'nin okuduğu İtalyan operalarının aryalarını dinlemesi onu çok etkiledi.

Dar ül-Elhan'dan yetişme yüzbaşı Nazmi Bey'den keman dersleri alan Bülent Tarcan, daha onbir yaşındayken bir opera yazmağa başladı. Hikayesini Larousse'de bulduğu "Baltazar'ın Son Gecesi" isimli bir operasının bestesini bitirerek ilk iki perdesini, o zaman Ankara'da Tıp Kongresine giden babasına verdi. O da bunu, Cumhurbaşkanlığı orkestrası şefi Zeki Bey'e sundu. Zeki Bey bunları inceledikten sonra babasına yazdığı mektupta Bülent Tarcan'da büyük bir müzik kabiliyeti olduğunu ve onun Avrupa'da müzik tahsil etmesini tavsiye etti. Bir askeri hekim olan babası 1928 yılında Ankara'ya tayin edilince, orada Gazi Lisesine devam eden Bülent Tarcan bir taraftan da müzik dersleri alıp kemanı ilerletiyordu. Gazi Lisesinde Edebiyat öğretmeni ünlü şair Faruk Nafiz Çamlıbel'in bir dramını esas alarak opera yazmaya kalkan Bülent Tarcan bu hocanın yakından tanıdığı Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey vasıtasıyla müzik tahsili için Avrupa'ya gönderilmek istendiyse de, Mustafa Neca-

İstanbul Tıp Fakültesi profesörleri Münih Tıp Fakültesi'nin davetlisi olarak Münih'te (1983). Ön sıra (soldan sağa), Prof.Dr. Bülent Tarcan, Prof.Dr. Şevket Tuncel, Prof.Dr. Arslan Terzioğlu, Prof.Dr. Heinz Goerke, Prof.Dr. Yakut Irmak. Arka sırada Prof.Dr. Münevver Yenerman, Prof.Dr. Cemalettin Öner.

ti Bey'in apandisit delinmesinden ölmesi ile bu mümkün olamadı. O sırada babasının İzmir'e ve hemen sonra İstanbul'a tayin edilmesi nedeni ile 1931'de İzmir'de Liseyi bitirerek İstanbul'a geldi. Müzik öğretimini yapmak için maddî durumlarının uygun olmadığını biliyordu. Hiç olmazsa sistemli bir keman dersi almak faydalı olacaktı. Rahmetli amcası Selim Sırrı Tarcan'ın yardımıyla Karl Berger'e götürüldü. Karl Berger bu genci çok istidatlı bularak öğrenciliğe kabul etti. Bir yıl içinde adamakıllı ilerledi. Bülent Tarcan aynı zamanda Tıp Fakültesine başlamıştı. 1932 yılında İstanbul Konservatuvarına yazıldı. Keman ve armoni sınıflarına kabul edildi. Bu arada alto çalmasını da öğrenmişti. Kendisini konservatuar yaylılar orkestrasına altocu olarak aldılar. Tıp fakültesini bitirdiği 1937 yılı sonuna kadar, tıp öğrenimini parlak bir şekilde yürüttüğü gibi İstanbul'un müzik çevresine de girmişti.

Cemal Reşit Rey, kendisine kompozisyon yapmayı tavsiye etmişti. Bu hevesle Leyla ile Mecnun adlı bir orkestra prodüdü yazdı. Bunu bir repetisyonda çaldırdı. Arkadaşları beğendiler. Böylece kemanı ikinci dereceye bırakarak kompozitör olarak yetişmeyi ülkü edindi. Yaptığı denemeleri Cemal Reşit Rey'e götürüyordu.

Musiki alanında yetişmesinde bazı güzel tesadüfler de Bülent Tarcan'a yardım etti. 1934 yılında klinik derslerine başladıkları Guraba hastanesinde ağır bir kulak hastalığından tedavi edilmekte olan Adnan Saygun'la karşılaştı. Bu karşılaşma, günümüze kadar kesintisiz devam eden bir sevgi ve saygının onun öğrencisi olmak şeklinde tecelli etmesine yol açtı. 1937 yılında doktor olduğu zaman henüz ufak tefek bazı parçalarla bir kısımlık bir keman konçertosu yazabilmişti. O yılın yazında sonradan Opus I. sırasını verdiği ilk keman ve piyano sonatını yazdı. Bu sonatı Cemal Reşit Rey ile Galatasaray Lisesinde ve Ankara radyosunda çaldıkları gibi, II nci kısmı olan (Yankı) yı Ali Sezin bir konserde çaldı. Böylece kompozitörlüğe olan yakınlığı öğrenilmeye başlandı. Adnan Saygun'la olan yakınlıkları, onu armoni, kontrpuan ve kompozisyon üzerinde derinlemesine çalışmaya zorladı. Bülent Tarcan hoca, Cemal Reşit Rey ve Adnan Saygun, "her ikisi de bana yol gösteren ve elimden tutan iki mürşit olmuştur" demek suretiyle onlara olan sevgi ve yakınlığını sık sık belirtmiştir.

1939 yılında Tıp Fakültesine cerrahi asistanı olarak girdi. II. Dünya Savaşı içinde üç kere askere alındı. 1944'de başasistan, 1948 yılında doçent oldu. Ağır ve yüklü bir çalışmayı gerektiren bu devrelerde müzik onun için asla önemini kaybetmedi. Zira hekimlerden meydana gelen bir orkestra kurarak idare ettiği gibi, konservatuvar ve radyo orkestrasında da çalışıyordu. Bir yandan da keman ve piyano için ikinci bir sonat, piyano için bir konçerto yazmış, Mozart'ın Do minör piyano fantazisini orkestra için düzenlemiş olduğu gibi şair Şukûfe Nihal hanımla tanışarak önce opera haline getirmeyi düşündüğü "Baltazar'ın Son Gecesi" için de bir livre hazırlatmıştı. Sonradan konunun biblik mahiyeti onu bu düşünceden uzaklaştırdı.

1950 yılı sonunda İngiltere'ye nöroşirurji ihtisası yapmak üzere gitti. Bu ihtisasın ağır çalışma programı, onu 1954 yılına kadar müzikten uzak bıraktı. Hatta oda müziği toplulukları içinde keman çalışmakla yetinerek kompozisyonu bırakmayı bile düşünmüştü. Türkiye'ye döner dönmez, Londra'da yanında çalıştığı hocası Northfield'in yanında yetişen Leslie Oliver'in nöroşirurjiye dair eserini "Nöroşirurji'nin Esasları" adı altında Türkçeye çevirerek 1954'de İstanbul'da yayınladı. Bu eser bizde, bu dalda yayınlanmış hemen hemen ilk eserdir. Bu sırada Yapı ve Kredi Bankası'nın Türk Halk motifleri üzerine kurulu bir bale suiti yarışması oldu. Önce hiç ilgilenmediği bu işe birdenbire heveslenerek katıldı. Yazılan partisyonlar büyük Fransız bestecisi Artur Honegar'e gönderilmişti. O da birinciliği Bülent Tarcan'a verdi. Bu eser, Ankara, İstanbul ve Brüksel'de çalınıp beğenildiğinden beri, Bülent Tarcan Türk bestecileri arasına âdeta resmen girdi.

Bülent Tarcan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesindeki beyin cerrahisi profesörlüğü nedeniyle kendisini tamamiyle müziğe verme imkânı bulamadığı halde hekimliğe küskünlük duymayı ak-

lından bile geçirmedi. Bilakis, cerrahinin hemen her dalında uğraş veren Bülent Tarcan, beyin cerrahisi alanında Türkiye'ye en yeni yenilikleri getirmek için Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etti. Bülent Tarcan'ın İsviçre ve Almanya'daki beyin cerrahisi alanındaki ilerlemeleri izlemek için 1971'de yaptığı bilimsel seyahatle ilgili raporu bunu kanıtlayıcı bir vesika olduğundan bunu aynen burada vermek istedik:.

"İsviçre ve Almanya'daki Mikronöroşirurji Üzerindeki İncelemelerim

1971 Eylül'ünde, 62.ci madde uyarınca önce İsviçre sonra Almanya'da Nöroşirurji alanındaki yenilikleri incelemek üzere Avrupa'ya hareketim.

I- Önce Zürich'e Kantonspital'de Prof. Yaşargil'in yönettiği Mikronöroşirurji kursuna katıldım. Burada insanlar üzerinde 0.7-2 mm arterler üzerinde uc uca, uç-yana ve By pass tipi anostomozların yeni mikroşirurji tekniği ile yapılışını, bu kurslarda Instrukteur olarak çalışan Dr. Plancard'in yardımı ile öğrendim. Sonra Pharyn yolu ile beyin sapı ve baziler arter'e varış tekniği üzerinde çalıştım. Bu arada mikroteknikle çeşitli kafa içi anevrizmaları için yapılan ameliyatlarda bulundum. Klasik teknik ile yapılmayan veya yapılması güç olan anevrizma müdahalelerinin mikronöroşirurji tekniği ile imkân dahiline girdiği gibi acousticus norinomu ve Trigeminus müdahalelerini selektif ve özellikle yüz sinirini okuyacak ve ayrıca pons damarlarını da zedelemeden yapabilecek bir tekniğin yapılmış olduğunu gördüm.

Öğrenmekte olduğum mikronöroşirurjikal tekniğini Üniversitemizde rutin haline gelmesi için gereken yeni aletler ve operasyon mikroskopu için gelir gelmez faaliyete geçmiş bulunmaktayım.

II. Zürich'ten sonra Almanya'ya geçtim ve Heidelberg'te Prof. Penzholz'un yönettiği Üniversite Nöroşirurji Kliniği ile Prof. Gainshirt'in yönettiği Nöroloji Kliniğinin çalışmalarına katıldım. Burada da Kantonspital'e göre biraz daha selektif olmak üzere Mikronöroşirurji'nin yerleşmiş olduğunu gördüm. Özellikle Hipofiz urları nükslerinde 2.ci sinirin zedelenmeden temizlenmesinde mikroskobun değerini yakından gördüm. Bilhassa Transfeneoidal metodu çok yakından inceleyerek ameliyatlara katıldım. Transfenoidal metodu bizde de vulgarize etmek benim için bir amaç haline geldi. Buna ait yeni ve özel enstrünmanlar için de gelir gelmez teşebbüse geçmiş bulunmaktayım.

III- Bu arada Düsseldorf'ta toplanan Alman Nöroşirurji Konferansının tartışmalarında bulundum. Tümör, anevrizma problemleri yanında sinir cerrahisi kliniklerinin bugünkü ilerleyişler açısından yeniden organize edilişine önemle durulduğu dikkatimi çekti. İdeal olacak 2 hastaya bir hemşire tahsisini gerektiren bu yeni uygulayışın bizim mali şartlar altında gerçekleşmesi mümkün olmamakla beraber, bize göre bazı tadilin fedakarlıklarla nöroşirurji kliniklerinin yeni bir çalışma sistemine yöneltileceğine inanmış bulunmaktayım. Bu yeni organizasyon hasta kabulünden başlıyarak yatma devresinin ameliyat, araştırma, klinik bakım ve çıkan hasta sonra senelerce devam eden bir kontrol programını titizlikle ele almaktadır.

IV- Özet olarak 1 dekad önce büyük heyecan yaratan stereotaksi mikronöroşirurji'nin geçtiği ve birçok bakımdan (Periferik sinir cerrahisi dahil) neticeler üzerinde büyük bir iyileşme getirdiğini söyleyebilirim.

Heidelberg'te Prof. Penzholz'un yanında gördüğüm sıcak yakınlık, samimi dostluk ve mesleki kibarlığın imrenilecek bir seviyede olduğunu da burada şükranla belirtmek borcumdur.

Prof.Dr. Bülent Tarcan"

Hekimliği para kazanmak için değil de, deontoloji bakımından örnek bir hekim gibi icra ettiğinden Bülent Tarcan hoca Ferit Kam'ın şu mısralarında çok güzel ifade edildiği gibi esas değeri ancak ölümünden sonra anlaşılacak maddiyata önem vermeyen bir kişiliğe sahipti:

Bülent Tarcan, Münih Tıp Fakültesi'nde (1983).

Sağlığında nice ehl-i hünerin,
Bir tutam tuz bile yoktur aşına.
Öldürür evvel anı açlıktan,
Sonra bir türbe yaparlar başına.

Zaten ondaki, materyalist zenginlik yerine gönül zenginliğini tercih etme vasfı, onu daha da yüceltmektedir.

Bülent Tarcan, düzenli bir müzik eğitimi görmediğinden kendisini bu alanda bir otodidakt olarak İgor Strawinsky'e benzetirdi. Bir sohbetinde bu hususta şunları söylemişti:

"Müzik hayatım, öğrenim ve yetişme yönünden bu işe kendimi profesyonel olarak veremediğimden düzenli olmamıştır. Fakat bu düzensiz yolun eksiklerini doldurmaya daima çalıştım. Açıkça söylemek gerekirse; Tıp öğrenimi

gibi ağır ve sistemli bir meslek öğreniminin basamaklarını aşmak için harcadığım çaba bende, derinlemesine kültür kazanmak hevesini kamçılamış, bu kafayla beni çok okumaya, çok dinlemeye sevketmiştir. Bu yüzden alçak gönüllülük sınırını aştığımın kabul edilmesi şartı ile şunu söyliyebilirim ki, müzik literatürünü bu işe kendini verenlerin pek çoğundan daha geniş olarak tanıyorum. Goethe'nin bir sözü bana önderlik etmiştir: 'Herşeyi tanımalı ve iyisini seçmeli.' "

Bülent Tarcan, bir kısım eserlerini, güzelliğine, derinliğine rağmen gençlik denemeleri sayarak yayınlamak istemedi. Oysa bunların hepsi çalınmıştır. Bunlar arasında, bir keman konçertosu, iki piyano etüdü, keman ve piyano için bazı aranjmanlar, Leyla ile Mecnun adlı orkestra püredüdü, bir de piyano konçertosu vardır. Bunların önemli bir kısmını da yırtmıştır. Bu da Bülent Tarcan'ın daima en mükemmele ulaşma çabası içindeki zor beğenen kişiliğini simgeleyen bir husustur.

İyi bir müzik eleştirmeni de olan Bülent Tarcan, sadece batı müziğini de değil klasik Türk müziğinide seven ve çok sesli Türk musikisi akımını destekleyen bir müzisyendi. Eskilerden bir Dede Efendiyi veya Hafız Post'u dünya müzik sanatında yer almış kişiler olarak görür ve takdir ederdi.

Son nefesini verdiği güne kadar yeni eserler besteleyen Bülent Tarcan hocanın, musiki alanındaki ünü yurt dışına kadar yayılmasına rağmen, onun aynı zamanda iyi bir şair olduğunu bilen, en yakın dostları dışında pek yoktur sanırım.

İstanbul Tıp Fakültesi Cerrahi Kliniğinde uzun süre dahiliyeci olarak çalışan, şair hekimlerimizden Dr. Sadun Kandan'ın bir gün Bülent Tarcan hoca, yeni otomobilini sık sık dalgınlığı nedeni ile çarpınca şu mısraları yazdığını öğrenmiş ve bundan çok hoşlanmıştı:

Tarcan'ın şürkedelim tanrı esirger canını,
Çarpıyor amma velâkin otonun her yanını.

Kendisinin de böyle arasıra bu tarz şiirler yazdığını söyleyen Bülent Tarcan hoca, Dr. Sadun Kandan'a bu çeşit şiirlerinden örnekler vermişti. Ama Bülent Tarcan hoca bu şiirlerini yayınlamadığından, onun şair yönü meçhul kalmıştı.

1979'da hasbelkader Münih Üniversitesinden gelerek İstanbul Tıp Fakültesinde Öğretim üyesi olduğumda, o zamanki Fakülte Kurulunda Prof. Bülent Tarcan ile yanyana oturduk. Böylece, yakından tanıyıp hayran olduğum Bülent Tarcan hocanın aynı zamanda iyi bir şair olduğunu, 3 Haziran 1981'de Profesörlüğe yükseltilmemle ilgili oylama yapılırken hemen irticalen yazdığı şu mısraları bana imzalayıp verdiğinde anladım:

İntihapla müderrisân olurlar diye nihân,
Telâştan eyledi koridorlarda figân,
Basmıştı kalbine eşed hafakan,
Seçilmezse olacaktı sonunda nâlân,
Çok şükür seçildi ama, bu iş çok zor oldu,
Sonunda (Arslan)Terzioğlu ikiz evlâd doğurdu.

Bülent Tarcan'ın fizyoloji hocası Prof. Meliha Terzioğlu için onun 1967'de tesis edilen Cerrahpaşa Tıp Fakültesine geçişi münasebeti ile yazdığı şu şiiri de İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Arşivinde keşfettik:

"Müderrîs-i Menafi-ün aza Melike-i İlim Meliha (Terzioğlu) Sultan hakkında

Fîrakname
Dafdaiye (Kurbağa) sınıfından alır daima kinini
Ol nahif parmaklardan münteşir kudret ile
Bir elinde mıhnatız, diğerinde neşteri
Âciz kalır yanında Hızır Aliyusselam bile.

Sanma ki ol melike bir cellad-ı bî aman

Misli yoktu mecliste (Profesörler Kurulu) hem zeka hem hüsn-ü ân

Değil sade allâme bu misilsiz nevcivan
Medrese-i tababette fahrimizdi her zaman

Fakat eyvah! baîd oldu, görmeyiz artık onu
Nihan oldu gözlerden, bîkes kaldık cümleten
Cerrahpaşa ilinde, aceb ne olur sonu?
"This is pity" didük. Neden bu tercih neden?

Prof.Dr. Bülent Tarcan

Bu şiirin son mısrasında da bir nebze anlaşılacağı gibi, İngilizce, Almanca, Fransızca'ya bu dillerde espri yapabilecek kadar vakıf olan Bülent Tarcan, Arapça ve Farsça da bilirdi. Hatta eski döneme ait tıbbi deyimleri onun kadar bilen, pek başka kimse kalmamıştı. Çok geniş kültürü, esprileri ve nükteleri ile sohbetine doyum olmayan Bülent Tarcan, cerrahi ve musikide Türkiye'yi dış ülkelerde en iyi şekilde temsil etmiş bu ülkenin yetiştirdiği eşine ender rastlanılan kişiliğe sahipti.

1981-1982 yıllarında Münih Tıp Fakültesi ile bilimsel işbirliğini başlatan Fakültemizden, Rektörümüz Prof. Cem'i Demiroğlu, dekanımız Prof. Cemalettin Öner başkanlığında 16 kişilik bir profesörler gurubu Münih Tıp Fakültesinde dersler vermek üzere davet edilmişti. 1983 yılı Haziranı başlarında Münih'e giden İstanbul Tıp Fakültesi profesörleri grubunda sayın Bülent Tarcan hocamızla, ünlü bir piyanist olan kızı Hülya Tarcan hanımefendi de yer almaktaydı. Münih Tıp Fakültesin-

Münih'te Tıp Tarihi Enstitüsü'ndeki toplantıda. Soldan sağa Prof.Dr. Alp Göksan, Prof.Dr. Bülent Tarcan, kızı ünlü piyanist Hülya Tarcan, Dr. Müzaffer Öner.

de Nöroşirurji kliniğinde misafir hoca olarak Bülent Tarcan Almanca bir ders verdikten sonra, onu takip eden gün, Münih yakınında Bad Trissl'deki Senatör H.H. Rösner'in Onkoloji Kliniğinin konser salonunda, kızı Hülya Tarcan hanımefendi Bülent Tarcan hocanın eserlerinden oluşan bir piyano konseri vermişti. Bülent Tarcan hocanın gerek beyincerrahı olarak gerekse bestekâr olarak ulaştığı zirvenin Münih'teki profesörlerin gözünü kamaştırdığı, orada yayınlanan gazetelerin kültür sayfalarında belirtilmişti. O zaman, Münih'teki nöroşirurji profesörü Margut, Prof. Bülent Tarcan hoca için, böyle müzikte de zirveye ulaşmış bir şahsiyetle meslektaş olmaktan büyük gurur duyduğunu belirtmişti. Böylece Bülent Tarcan hoca sadece bir tıp âlimi olarak değil bir sanat elçisi olarak kızı Hülya Tarcan hanımefendiyle Fakültemizi ve ülkemizi Münih'te en ideal bir şekilde temsil etmişti.

Bülent Tarcan sadece tıp ve cerrahide değil, musikide de Türkiye'yi pek çok kere temsil etmiştir. Meselâ 1975 Mart'ı sonunda Budapeşte'de ünlü Macar bestecisi Bela Bartok için düzenlenen uluslararası toplantıda Türkiye'yi Adnan Saygun'la birlikte Bülent Tarcan hoca temsil etmişti. 1966'da da, Asya Radyo müsabakasında profesör Bülent Tarcan'ın 7 saniyelik "küçük melodisi" radyo sinyali olarak Tokyo'da birincilik kazanmıştı. Bülent Tarcan hoca Fakültemizden emekli olduktan sonra hem Mimar Sinan Üniversitesinde müzik hocalığı hem de besteler yaparak eser vermeğe devam etmiştir.

Ebediyete intikali ile onun zengin ve renkli âlemi de bir rüya gibi sona erdi. Ama geride bıraktığı eserleri ile Türk Kültür tarihinde hak ettiği yeri alarak ebediyen yaşayacağına inanıyoruz ve onu çok sevdiği vatanının toprağına tevdi ederken, çok takdir ettiği büyük Şairimiz Yahya Kemal'in şu mısraları sanki onun için söylemiş gibi adderek teselli buluyoruz:

O, ki bir ihtişamlı dünyaya,
Ses ve tel kudretiyle hakimdi,
Adeta benziyor muammâya;
Ulemamız da bilmiyor kimdi.
O eserler bugün define midir?
Ebediyette bir hazine midir?
Bir bilen var mı nerededir şimdi?

Öyle bir musikiyi örten ölüm
Bir teselli bırakmaz insanda.
Muhtemel görmüyor henüz gönlüm,
Çok saatler geçince hicranda,
Düşülür bir hayale, zevk alınır;
Belki hâlâ o besteler çalınır
Gemiler geçmiyen bir ummanda!

BANOĞLU, Sevin: Dünya prömiyeri İstanbul'da yapılan Saygun'un Köroğlu Operası ve Tarcan'ın konçertosu çılgınca alkışlandı *Hayat Mecmuası*, 5.7.1973, s.36-37

GÜVEMLİ Zahir: Yedi Ünlü Bestecimiz kolları Sıvadı. *Yeni Gazete*, 19.8.1970

KOPTAGEL-İLAL, Günsel: Sanattan Bilime Çoksesılılık *Cumhuriyet* Gazetesi, 20 Şubat 1991. s.7

SEVİN, Bedii: Bir Yazı. *Ulus* Gazetesi, 18.9.1958

YÖRÜK, Nermin: *Sanatçı Doktorlar*, İstanbul 1966, s.61-74

İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Arşivleri

Bülent Tarcan'ın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Münih Tıp Fakültesi Nöroşirurji Kliniği Direktörü Prof. Margauth İstanbul'da ders verirken.

Yeni Belgelerle İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması

AHMET MEHMETEFENDİOĞLU

Yakın tarihimizde adından çok sıkça bahsebilen ve günümüzde dahi kişiliği ve yaptığı eylemleri tartışılan Çerkez Ethem, Milli Mücadele öncesinde adını geniş kitlelere ilk kez İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlu Alpaslan'ı kaçırarak duyurmuştur. Ancak, Çerkez Ethem'le ilgili yapılan çalışmalarda bu olaya yeteri kadar önem verilmemiş ve çoğunlukla da bir kaç cümleyle geçiştirilmiştir. Bu yazıda Alpaslan Arslan'ın eşi Bayan Esma Arslan'dan temin edilen belgelerin yardımıyla bu olay bir bütün olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle belgelerin yayınlanmasına izin vererek olayın karanlık noktalarının aydınlatılmasını sağlayan bayan Esma Arslan'a teşekkür ederim

Alpaslan'ın Kaçırılması

Milli Mücadele öncesinde adının pek bilinmediği günlerde Çerkez Ethem, Bandırma ve çevresinde eşkiyalık ile uğraşmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın sonlarında İzzet Paşa'nın sadarete gelmesiyle birlikte harekete geçen Dahiliye Nâzırı Fethi (Okyar) Bey, Ethem'in bölgede yarattığı huzursuzluğu ortadan kaldırmak için bölgeye kuvvet göndermek niyetindeydi. Ancak, Çerkez Ethem'i I. Dünya Savaşı sırasında İran üzerinden Türk Anavatanına yol açma harekâtından tanıyan Rauf (Orbay) Bey, işi tatlılıkla çözmek ister ve Ethem'e bir telgraf gönderir. Rauf Bey, Ethem'e yaptıklarının yurt ve millet çıkarlarına aykırı olduğunu anlatarak eşkiyalıktan vazgeçmesini istedi.[1] Kardeşi Reşit Bey ile de görüşen Rauf Bey ondan Ethem'in eşkiyalık yapmayacağı sözünü alırsa da, Ethem, sözünü tutmaz ve Manyaslı Şevket ile birlikte 12 Şubat 1919 tarihinde, o sırada görevden alınmış bulunan eski İzmir Valisi Rahmi Bey'in 8 yaşındaki oğlu Alpaslan'ı kaçırır.[2]

Alpaslan'ın kaçırıldığı sırada önde gelen bir çok İttihatçı gibi Bekirağa bölüğünde tutuklu bulunan Rahmi Bey,[3] İzmir Valiliği görevine 1913 yılı sonunda atanmıştı. Beş yılı aşkın süren valiliği boyunca İzmir'i I. Dünya Savaşı'nın sıkıntılarından[4] uzak tuttu ve bu yolda kararlı bir politika takip etti. Görevde bulunduğu süre içerisinde şehrin ekonomik hayatını elinde bulunduran ve çoğunluğu İngiliz, Fransız ve Rumlardan oluşan yabancılara iyi davrandı ve bu doğrultuda Merkez-i Umûmînin emirlerini hiçe saydı. Savaşa karşı olan ve birçok defa Talât Paşa'nın yanlış yolda olduğunu söyleyen Rahmi Bey, Mondros Mütarekesi öncesinde barışı sağlamak için bir takım şahsî girişimlerde bulunmuşsa da bunlar başarısızlıkla sonuçlanmış ve İzzet Paşa kabinesince "Muhalif-i Kanun" davranışlarından ötürü 24 Ekim 1918'de görevine son verilmişti.

Alpaslan, Bornova'da bulunan Miss Florence okulundan evine dönerken Çerkez Ethem ve adamları tarafından kaçırılışını ölümünden kısa bir süre önce kendisiyle yapılan bir röportajda şöyle anlatmaktadır[5]:

"Ben Bornova'da mektebe gidiyordum. Miss Florence diye bir İngiliz mektebiydi. Mektebin yanında bir mezarlık vardı. Park yapılmaya karar verilmişti. Daha 8-9 yaşlarındaydım. Önünde Manisa yoluna ayrılan bir kavşak vardı. Orada bir payton duruyordu. Ben de mektebten çıktım. Arkadaşlarımdan ayrıldım, tam mezarlıktan geçiyordum. Paytondan başından kalpaklı, pardesülü, iri yarı yakışıklı biri indi, hiç benimle ilgilenmiyor gibiydi. Tam yanımdan geçerken kolumdan yakaladı. İsmimi sordu, söyledim. Tedirgin olmuştum. 'Baban seni istiyor, seni ona götüreceğim' dedi. Babamın İstanbul'da olduğunu biliyordum, ama tevkif edildiğinden haberim yoktu. Ben de babamın İstanbul'da olduğunu söy-

İzmir Valisi Rahmi (Arslan) Bey (1873-1947).

ledim. Annem bekliyor gelemem dedim. Beni yakaladı, paytonun içine koydu. Daha koyar koymaz paytonun öteki kapısından atlayıp kaçmaya çalıştım, ama içeridekı iki kişi beni yakaladı. Sonradan isimlerini öğrendim. Birisi Manyaslı Şevket diğeri de Manyaslı Mahmut'tu. Paytonun içinde üzeri gocukla örtülü silâhlar vardı. Ethem de bindi. Manisa yoluna hareket ettik. Anladım ki başım dertte idi."

Alpaslan'ın kaçırılması, dönemin İzmir ve İstanbul basınında oldukça geniş bir şekilde yer aldı. Olayı 13 Şubat 1919 tarihli nüshasında okuyucularına duyuran Hasan Tahsin'in *Hukuk-u Beşer* gazetesi "Eşhas-ı mechulenin, Rahmi'nin gadr ve zulmüne uğrayan kimselerden olduğu istidlal edilmektedir" derken, "Âsilerin fevkalâde bir fidye-i necât isteyecekleri zan olunuyor. Rahmi Bey gerçi seyyiatı ve cinayatı muhitimizi karartmış, parçalamış şahsiyetlerden olmakla beraber, asayiş ve inzibat namına bu cüretkârane teşebbüse teessüf ettik" yorumunda da bulunuyordu.[6] *Âhenk* gazetesi ise çocuğu kaçıranların "Çerkez Şevket çetesinin kaviyen zan" olunduğunu okuyucularına duyuruyordu.[7] Alpaslan'ın kaçırılması 14 Şubat 1919 tarihli *Âhenk* gazetesinin baş yazısına da konu oldu.[8] "Erkekliğimizden Utandık" başlığını taşıyan ve duygusallığın ön planda olduğu yazıda "Er olan adam kadınların göz yaşlarını, yürek çırpıntılarını, iniltilerini, feryadlarını vasıtayı intikam addetmekten, dil sûzundan ürkerek onun önünde emelsiz bir oyuncak olur. Er olan valide olmuş bir kadının yüreğinde yerleşen evlâd muhabbetinin ulviyeti karşısında secdeye düşer" denilmekteydi.

İstanbul basınını da meşgul eden bu olay, 14 ve 15 Şubat tarihli gazetelerde yer alırken *İkdam* gazetesinde bir baş yazıya da konu oldu. "Hükûmetin En Âcil En Mühim Vazifesi" başlığını taşıyan ve bir kısmı da sansüre uğrayan yazıda, İzmir gibi büyük bir şehirde meydana gelen bu olay karşısında duyulan şaşkınlık dile getirilirken, "Hükûmetimizin hususiyle ahvâl-ı hazıra içinde en âcil ve mühim vazifesi memleketimiz için azim olan şu tarz-ı şekavetin Memâlik-i Osmaniyye'den katiyen ihracıyla tekrarına imkân" bırakılmaması gerektiği hatırlatılarak hükûmetin bir an önce gerekli tedbirleri alması isteniyordu.[9] Olayın İzmir ve İstanbul basınında geniş bir şekilde yer almasından sonra harekete geçen İtilâf Devletlerinin İzmir temsilcileri, İzmir Valisi Nurettin Paşa'ya "Polis ve jandarmanızı bizim kuvvetlerimizle takviye edelim" önerisinde bulunmuşlardır.[10]

Nif (Kemalpaşa) istikametine doğru kaçan Ethem ve adamları ile onları takip eden Bornova Jandarma Komutanı Rıza Efendi'nin komutasındaki birlikler arasında Kavaklıdere ve Pasu mevkilerinde yer yer çatışmalar olmuş, ancak sonuç alınamamıştır.[11] Takipten kurtulan Ethem ve adamları Teşkilât-ı Mahsusa'nın önde gelenlerinden Kuşçubaşı Eşref'in evine yerleşirler.[12] Ethem buradan Rahmi Bey'in eşi Nimet Hanım'a gönderdiği mektupta, takipten vazgeçilmesini, aksi takdirde çocuğun başının çuval içinde gönderileceğini ve Alpaslan'ın para karşılığında serbest bıra-

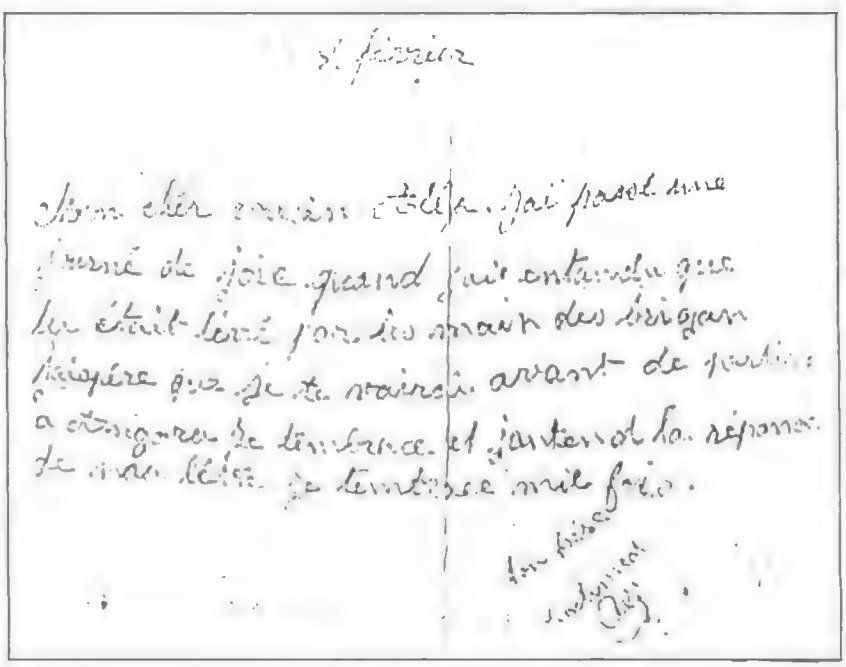

Alpaslan'ın serbest bırakılmasından sonra kuzeni Mehmet Ali'nin gönderdiği Fransızca mektup: "Sevgili Kuzenim Alp, haydutların elinden kurtulduğunu duyunca çok sevinçli bir gün geçirdim. Yurtdışına gitmeden önce seni göreceğimi umarım. Seni kucaklıyor ve mektubumun cevabını bekliyorum. Bin defa öperim. Kardeşin Mehmet Ali."

kılacağını bildirdi.[13] Alpaslan da annesine gönderdiği İngilizce pusulada iyi olduğunu ve paranın gönderilmesi gerektiğini bildirdi.[14]

Alpaslan'ın kaçırıldığını haber alan dedesi Hüseyin Hüsnü Paşa ve Rahmi Bey'in yakın arkadaşı Sapancalı Baki Bey, 17 Şubat 1919 tarihinde İzmir'e geldiler.[15] Çerkezlerin ileri gelenlerinden Baki Bey, İzmir'e gelir gelmez Ethem ile temasa geçerek Alpaslan'ın serbest bırakılmasını isteyen bir mektub gönderdi. Çerkez Ethem, daha sonra *Hukuk-u Beşer'de* yayınlanan cevabında Sapancalı Baki Bey'e, "Rahmi Bey ile olan samimiyetinizi ispat etmek suretiyle pek muhikk olan" teşebbüsatına engel olduğunu hatırlatarak, "Rahmi Bey' e muvakkat olmamak üzere iyilik yapmak istiyorsanız, maddî ve manevî zararlarımıza mukabil, tazminat-ı lâyıkaya yanaşmak şartıyla mûmâileyhi ikaz ve intibaha" davet etmesi gerektiğini bildirdi.[16]

Ethem, fidye olarak ilk önce beşyüz bin lira istemiş ancak miktarın fazla bulunması ve Baki Bey'in devreye girmesi sonucu "Elliüçbin yüzlük evrak-ı nakdiye" ödenmesinde anlaşıldı.[17] Ethem'in istediği fidye, Rahmi Bey'in valiliği döneminde yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu Alanyalızade Nazmi Bey, Mahmut Topçuoğlu ve Henry Giroud tarafından temin edildi. Paranın Ethem'e ulaştırılmasında Sapancalı Baki ve Anastas adlı bir kişi aracı olmuştur.[18] Para 5 Mart günü verilmiş 6 Mart Salihli de serbest bırakılmıştır.[19] Alpaslan, 6 Mart günü Ethem'in kendisine armağan ettiği kama ve kemer ile birlikte İzmir'e geldi. Alpaslan, yıllar sonra o günleri anlatırken Ethem ve adamlarının elinde kaldığı 23 gün süresince kendisine iyi davrandıklarını söyleyecektir.[20]

Alpaslan'ın serbest bırakılmasından sonra Rahmi Bey'in eşi Nimet Hanım'a bir de mektup gönderildi.[21] Çerkez Ethem tarafından oldukça ince bir dille yazılan mektupta, "... Şükrediniz ve zevcenize söyleyiniz. İade-i haysiyet ve izzet-i nefsi için giriftar olduğumuz şu musibette biz pûyan oldukça vicdanı var ise müteessir olsun. Bizler onun teessürünü hissettikçe gezeceğimiz yalçın, haşin, korkunç dağlar arasında teselli olmağa çalışacağız..." diyen Ethem, mektubunun son kısmında da şunları söylüyordu:

"Şüphesiz beyhude telâş etmiş olacaksınız. Ciğerparenizi olsa olsa kaçtım diyemiyecek kadar kulağına bir çizik vurmaktan başka fitretimiz hiç bir şeye müsaade etmezdi."

Olayın Nedenleri

Ethem hatıralarında "işgalden önce Yunan tehlikesi belirdiği vakit İzmir Valisi Rahmi Bey'den elibin lira ve isyanları bastırma sırasında Adapazarı tüccarlarından bilmem kimden ellibin lira bir de Karacabey eşrafından birinden beşbin lira aldığını" söylemekte[22] ve olayı "Millî Mücadeleye hazırlık" olarak yorumlamak isterse de, bu daha sonra bulunmuş bir gerekçedir.[23] Bununla beraber, Ethem'in bu işi kişisel nedenler yaptığı anlaşılmaktadır.[24] Nitekim Alpaslan'ın kaçırılmasında I. Dünya Savaşı sırasında Rahmi Bey'le arasında geçen bir takım olayların etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Savaş sırasında Ethem'in Cumaovası yakınlarında Von Hemstra[25] adlı bir Hollandalı'ya ait çiftliği basma girişiminin, olayı haber alan Rahmi Bey tarafından önlenmesi ve bu olaydan kısa bir süre sonra içinde Rahmi Bey'in de bulunduğu Bandırma trenini bombalama girişiminin Sapancalı Baki Bey tarafından etkisiz kılınması Ethem'in Rahmi Bey'e kin duymasına neden olmuştur.[26] Ethem'in Alpaslan'ı kaçırmasından beş gün önce İzmir'e gelmesi de olayın planlı bir hareket olduğunu göstermektedir.[27] Ethem'in Alpaslan'ın serbest bırakılmasından iki gün sonra, 8 Mart 1919 tarihinde Hasan Tahsin tarafından *Hukuk-u Beşer'*de yayınlanan mektubundan bunu kişisel nedenlerle yaptığını daha iyi anlamaktayız. Ethem, Alpaslan'ı niçin kaçırdığını şöyle anlatmaktadır:

"1- Hakka istinad eder bir âsiyim. Bornova hadisesinden maksat tazminat, fidye-i necât almak değil. Benim ve memleketim aleyhinde istimâl edilecek ve binlerce yetimin ve şehit oğullarının haklarından terekküb etmiş, tabii pek gayr-ı meşru toplanmış Rahmi'nin milyonlarını azaltmak, bu vesile ile de iade-i haysiyet ve şeref etmektir. Çünkü, Rahmi'yi hükûmet tevkif etti.

2- Alpaslan'ı mahsus gündüz aldık. Esbabı da Rahmi'nin bizi tanımaktaki gafletine hayran bırakmak idi.

3- Eminim ki Rahmi, Merkez-i Umûmî'nin kör bir aleti olduğuna nedâmet etmiş ola. Biçare Ha-

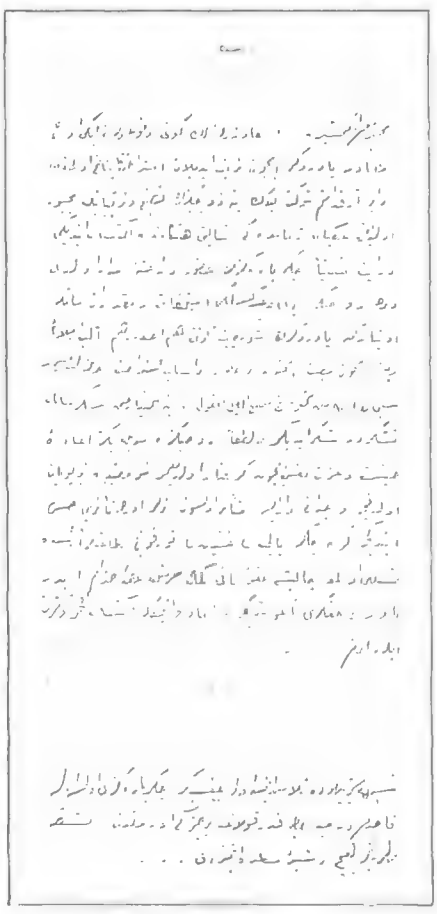

Alpaslan'ın serbest bırakılmasından sonra Çerkez Ethem'in Rahmi Bey'in eşi Nimet Hanım'a gönderdiği mektup.

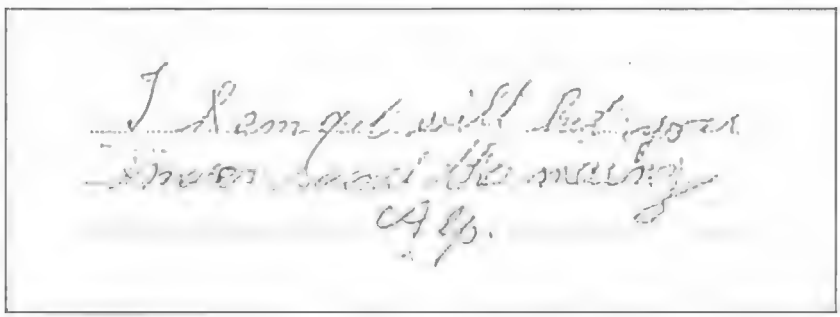

Alpaslan'ın annesine gönderdiği İngilizce pusula.

dikkatlerini teşkilatın gizli kuvvetleri manevraları üzerine celb etmektir."

Hasan Tahsin'in bu tutumunda valiliği döneminde Rahmi Bey'in Hasan Tahsin'i Bolşeviklik propagandası yaptığı gerekçesiyle suçlaması ve ticaret hayatında yardım görmemesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.[29] Bununla beraber Alpaslan'ın kaçırılmasından sonraki günler içerisinde kendisinin de bu olaya karıştığı yolunda-

san Bey en ufak muhalefetiyle İngilizlere casusluk isnad ettiriliyor, yirmi tırnağı sökülüyor. Midhatı hayatının iktisap ettiği serefi Manisa'da sokak sokak teşhir ediliyor. Ne nemrudane bir muamele. Allah cümleyi ıslah eylesin.

Olayın hemen arkasından Ethem'in mektupunun *Hukuk-u Beşer*'de yayınlanması dikkat çekicidir. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Ethem, aldığı fidye ile Rahmi Bey'in memleket aleyhine kullanılan parasını azaltmış, İngiliz casusu diye hırpalanan Hasan adlı kişinin de intikamını almıştır. Ethem, Rahmi Bey'in oğlu Alpaslan'ı kaçırarak şeref ve haysiyetini yeniden kazandığını belirtmektedir.

İşin ilginç yanı Hasan Tahsin'in "Her şeyden İbret Alalım" başlıklı yazısında Çerkezliği ve Çerkez Ethem'i övüp, Rahmi Bey'i suçlamasıdır. Hasan Tahsin, Alpaslan'ın kaçırılmasını Almancı olan İttihatcıların baş adamı Rahmi'nin nüfuzunun kırılması şeklinde yorumlamaktadır. Yazısında İtilaf Devletlerinin çıkarları konusunda yorumda bulunan ve İngilizler için, "Çerkezlerin ve Müslümanların en samimi hamisi" diyen Hasan Tahsin, yazısının sonunda da şunları söylüyordu:[28]

"Şimdi Bornova vakası tavazzuh etmiş bulunuyor. Meselede endişe-i vatan gayesiyle müthiş bir teşkilatın ruhu olan bir uzva maddi ve manevi bir darbe indirmek ve sonradan el'an İttihat ve Terakki illetiyle musâb bir çok halkımızın ve hele Düvel-i İtilafiye'nin murahhaslarının nazarı

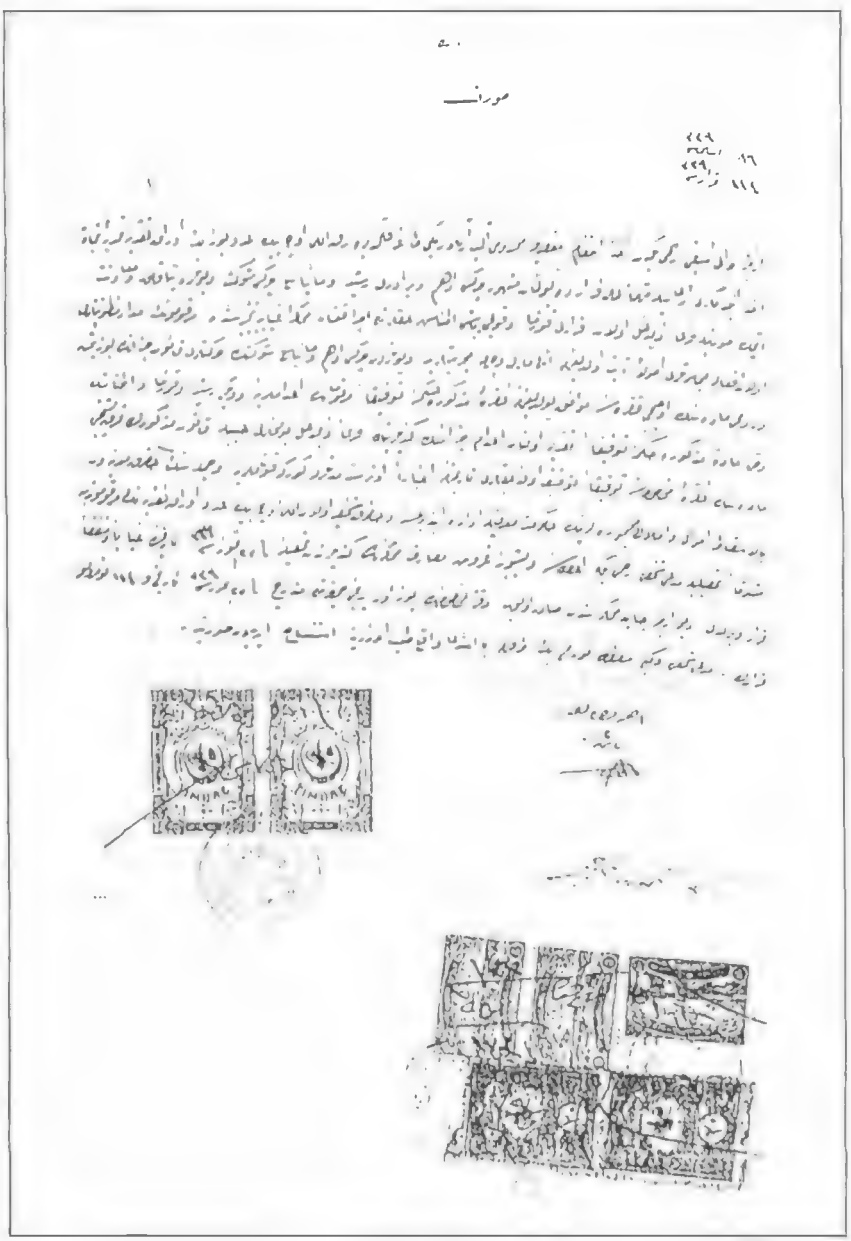

Çerkez Ethem ve olaya karışanların gıyaplarında verilen cezaları gösteren mahkeme kararının sureti.

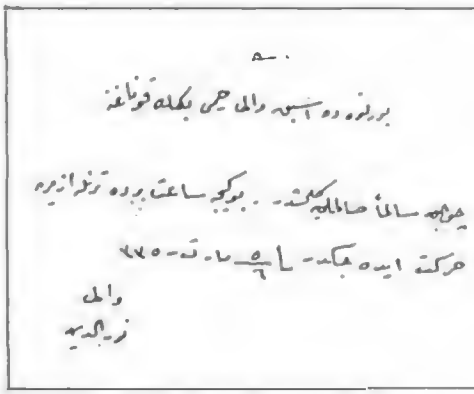

İzmir Valisi Nurettin Paşa'nın Rahmi Bey'in eşi Nimet Hanım'a oğlunun serbest bırakıldığını bildiren 5/6 Mart 1335 (1919) tarihli pusulası. "Bornova'da esbak Vali Rahmi Bey'in konağına, çocuk salimen Salihli'ye gelmiştir. Bu gece saat birde trenle İzmir'e hareket edecektir. 5/6 Mart 335 Vali Nurettin."

ki söylentilerin artması üzerine Hasan Tahsin, Alpaslan'ın serbest bırakılmasından bir gün sonra, 7 Mart 1919 tarihli *Hukuk-u Beşer*'de şunları yazıyordu: "Rahmi'nin çocuğu meselesinde benim meşgul olduğumu, alakadar bulunduğumu iddia edenlere sefil, habis ve namert derim."

Çerkez Ethem, "Rahmi Bey'den ahz-ı intikam maksadıyla mahdumu Alpaslan Bey'i dağa kaldırarak elli üç bin adet yüzlük evrakı nakdi fidye-i necât ahz" eylediği gerekçesiyle İzmir'de gıyabında yargılanarak 22 Temmuz 1339 (1923) tarihinde olaya karışan Manyaslı Çerkez Şevket'le beraber idam cezasına mahkum edildiler.[30] Olaya karışan kardeşi Reşit, Kozma ve Atanas adlı kişilerde "tevkif olunacakları tarihten itibaren onar sene müddetle" kürek cezasına mahkum edilirler. Olaya karışanların gıyabında alınan bu cezalar suçlular yakalanamadığı için uygulanamamıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere o günlerde kişisel nedenle İttihatçı düşmanı kesilen Çerkez Ethem'in Alpaslan'ı kaçırmasının nedeninin düşmanlık olduğu ve Rahmi Bey'den "ahz-ı intikam" maksadıyla gerçekleştirdiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

* Bu makale "Rahmi Arslan Yaşamı ve İzmir Valiliği" başlığını taşıyan ve Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsüne sunulan Yüksek Lisans Tezimizin "Alpaslan'ın kaçırılması" başlığını taşıyan bölümün genişletilmiş biçimidir. Makaleyi kontrol ederek, değerli uyarılarıyla beni yönlendiren hocam Prof.Dr. Zeki Arıkan'a teşekkür ederim.

[1] Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, İstanbul 1962, C.1, s.178-179

[2] Olay İzmir Basınında geniş bir şekilde yer aldı. *Ahenk*, 13 Şubat 1335, *Hukuk-u Beşer*, 13 Şubat 1335, *Musavat*, 13 Şubat 1335.

[3] Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucu üyelerinden ve İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden Rahmi Bey, 25 Haziran 1873 yılında Selanik'te doğdu. Rumeli'nin önde gelen ailelerinden Evranosoğullarına mensubtur. Soyadı kanunu çıkıncaya kadar Evranos diye anılmış daha sonra Arslan soyadını almıştır. İlk ve orta tahsilini Selanik'te bitirdikten sonra 1893 yılında Mekteb-i Hukuk-u Şahane'ye kaydını yaptıran Rahmi Bey, okulun bitimine çok kısa bir süre kala İttihat ve Terakki üyesi olduğu gerekçesiyle tutuklandı. Taşkışlada bir süre tutuklu kaldıktan sonra Avrupa'ya kaçtı. Avrupa'da bulunduğu süre içerisinde Abdullah Cevdet ile birlikte "Reşadiye Komitesi" adı altında Abdülhamit'i devirip yerine Reşad Efendi'yi geçirmeyi amaçlayan gizli bir komite kurdu. 1899 yılında Ahmed Celaleddin Paşa ile Jön Türkler arasında yapılan anlaşma sonunda ülkeye döndü. 1906yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasında büyük katkıları oldu. II. Meşrutiyet döneminde 1908-1912 yılları arasında Selanik Milletvekilliği yaptı. 1913 yılı sonunda atandığı İzmir Valiliği görevini 24 Ekim 1918 tarihine kadar yürüttü. Görevden alındıktan kısa bir süre sonra Malta'ya sürülen "Anglofil" Rahmi Bey, Malta dönüşünde İttihatçıların yeniden toparlanma gayretleri içerisinde yer almışsa da Anadolu'daki harekete katılma öngörüsünü gösterememiştir. Son yılları hastalıkla geçen Rahmi Bey, 7 Temmuz 1947 yılında İstanbul'da öldü. Rahmi Bey hakkında daha geniş bilgi için bk: Ahmet Mehmetefendioğlu, *Rahmi Arslan Yaşamı ve İzmir Valiliği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (İzmir 1990, Basılmamış).

[4] I. Dünya Savaşı sırasında İzmir'deki gelişmeler için bkz. Sabri Sürgevil, *1914-1918 Yılları Arasında İttihat ve Terakki'nin İzmir Politikası*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü doktora Tezi, (İzmir 1984 Basılmamış).

[5] Nergiz Bozkurt, "Elliüçbin Reşatlık Vali oğlu", *Tempo*, Nisan 1988, Sayı 19, s.24., Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* İstanbul 1981, s.128-131.

[6] *Hukuk-u Beşer*, 13 Şubat 1335

[7] *Ahenk*, 13 Şubat 1335

[8] Mehmet Şevki, "Erkekliğimizden Utandık", *Ahenk*, 14 Şubat 1335

[9] "Hükümetin En Acil En Mühim Vazifesi", *Ikdam*, 15 Şubat 1335

[10] Zeki Sarıhan, *Çerkez Ethem'in İhaneti*, İstanbul 1984, 2. baskı, s.14.

[11] *Yeni GÜn*, 16 Şubat 1335, *Zaman*, 20 Şubat 1335

[12] Taçalan, *age*, s. 129

[13] Taçalan, *age*, s. 129

[14] Bu pusula için bkz. Belge 1. Dönemin İstanbul basını da böyle bir pusulanın gönderildiğinden bahsediyor: "Vali-i Esbak Rahmi Bey'in oğlu Alp Bey'i dağa kaldıran çete efradından biri geceleyin Rahmi Bey'in hanesine gelerek mahdumunun İngilizce lisanıyla yazdığı mektubunu bırakmıştır. Çocuk bu mektubunda afiyette bulunduğunu bıldırdikten sonra kendisinin salıverilmesi için çetece talep edilen fidye-i necatın verilmesini tavsiye ediyor" *Sabah* 1335, Bozkurt, *agy*, s.24, Taçalan, *age* s.130.

[15] *Köylü*, 18 Şubat 1335, *Yenigün*, 20 Şubat 1335.

[16] *Hukuk-u Beşer*, 8 Mart 1335.

[17] Bkz. belge 2. Çerkez Ethem'in aldığı fidyenin miktarı konusunda bu güne değin farklı rakamlar verilmiştir. Ethem hatıralarında "Elli bin lira... almıştım" derken (*Çerkez Ethem'in Hatıraları*, İstanbul, 1962, s.12), Alpaslan ölümünden kısa bir süre önce kendisiyle yapılan röportajda ödenen miktarın "Elliüçbin Reşat altını", olduğunu söylemektedir (Bozkurt *agy*, s.25), olayı yakından takip eden İstanbul ve İzmir basını ise fidyenin miktarı konusunda "*Ellibin lira*", "*Elliüçbin* Reşat altını", "Elliüçbin lira" gibi çelişkili rakamlar vermişlerdir. Biz bu konuda Belge 2'de verilen rakamı esas aldık.

[18] Taçalan, *age*, s. 130, Bozkurt, *agy*, s.24, *Sabah*, 6 Mart 1335

[19] *Musavat*, 6 Mart 1335, Bkz. Belge 3

[20] Alpaslan'ın eşi Bayan Esma Arslan ile 15.3.1989 tarihinde yapılan görüşmeden Alpaslan serbest bırakıldıktan sonra İstanbul'a, daha sonra da Üniversite tahsili için Berlin'e gitti. Ülkeye döndükten sonra Traktör İthalatı ve Krom ihracatı ile uğraşan Alpaslan, 26 Mayıs 1988 tarihinde 78 yaşında İzmir'de öldü.

[21] Çerkez Ethem'in Nimet Hanım'a gönderdiği mektub için bkz. Belge 4. *Hukuk-u Beşer* 8 Mart 1335 (1919) tarihli nüshasında böyle bir mektubun gönderildiğini okuyucularına şu şekilde duyuruyordu: "Çerkez Ethem Bey'in Alpaslan'ın validesine son derece rakîk bir lisan ile mektup gönderdiğini istihbâr ettik. Bu mektub meali mechûlümüzdür"

[22] Çerkez Ethem'in Hatıraları, s.12

[23] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul 1988, s.2, s.577.

[24] Cemal Şener, *Çerkez Ethem Olayı* İstanbul 1984, 3. Baskı, s.29. Yazarın aynı doğrultudaki görüşleri için ayrıca bkz. Cemal Şener, "Çerkez Ethem Dosyasını Açıyoruz", *Güneş* 22 Ekim 1990.

[25] Alpaslan'ın eşi Bayan Esma Arslan ile 15.3.1989 tarihinde yapılan görüşmeden. Von Hemstra ünlü sinema sanatçısı Audrey Hepburn'un dedesi olmaktadır.

[26] Taçalan, *age*, s. 130-131

[27] *Musavat*, 8 Şubat 1335. Gazete okuyucularına Ethem'in gelişini duyurduktan sonra şu yorumda bulunuyordu: "Mesmûâtımıza göre vali-i esbak Rahmi Bey, her yerde olduğu gibi bu ailenin çiftliğine dest-i tecavüzünü uzatarak hukuk-u tasarrufiyesini imha etmış ve hayli seneler vatandan uzak bulunmasına sebep olmuştur".

[28] "Her Şeyden İbret Alalım", *Hukuk-u Beşer*, 8 Mart 1335

[29] Taçalan, *age*, s. 99-121

[30] Bkz. Belge 2. Bu Ethem'in gıyabında alınan ıkinci idam cezasıdır. İlk idam kararı Yunanlılara sığınmasından sonra Ankara İstiklâl Mahkemesi tarafından 9 Mayıs 1921 yılında verilmişti. Bkz. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, C.I-II, İzmir 1989, s.98

Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmaciyan'a Verilen Cülus Fermanı

KEVORK PAMUKCİYAN

Türkiye Ermenileri'nin 83.cü Patriği Sayan Başpiskopos Karekin Kazanciyan 13 Ekim 1990 tarihinde, Patrikhane'nin Meryem Ana kilisesi'nde yapılan, görkemli bir dinî ayinden sonra makamına geçti. Kendilerine burada da, gerek vatana, gerekse Ermeni topluluğuna uzun yıllar başarılı hizmetlerde bulunmalarını diliyoruz.

Bu vesile ile, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Patrik Kirkor Basmaciyan'a, Üçüncü Sultan Mustafa tarafından verilen bir beratı tanıtmak istiyoruz. Ayrıca, bu sene vefatının 200.cü yıldönümüne de tesadüf etmektedir.

Yüzyıllar boyunca, İstanbul ve Kudüs patriklerine, Sis (bugün Kozan) katoğikosuna ve Anadolu'daki marhasalara yüzlerce ferman ve berat verilmişse de, bunlar mahdut işlere taallûk etmektedir. Ancak, metnini aşağıda sunacağımız beratta, Ermeni patriklerinin geniş yetkileri birer birer açıklanmıştır. Bu husus da, asırlar boyunca Osmanlı Devleti'ne sadıkane hizmet eden Ermeni topluluğuna karşı, padişahların beslediği hüsnüniyetlerinin ve gösterdikleri takdirlerinin bir nişanesidir.

Berata geçmeden önce, Sayın Patrik Kazanciyan'ın ve Patrik Basmaciyan'ın muhtasar biyografilerini sunmak istiyoruz.

Patrik Karekin Efendi, 1927'de İstanbul'da doğmuştur. Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde ilâhiyat tahsili görüp, 1950'de ruhanî hayata atıldıktan sonra, orada muhtelif yönetim ve eğitim görevlerinde bulunmuştur. 1951 yılı Aralık ayında İstanbul'a avdet etmiştir. 21 Şubat 1952'de rahip takdis olmuştur. 24 Ocak 1954'de üstrahip rütbesine yükselmiştir. 1954-1959 yılları arasında, Üsküdar'daki Surp Haç Ruhban Mektebi'nin müdiriyetini ifa etmiştir. 1959 yılı Aralık ayında Amerika'ya gitmiştir. 24 Ekim 1966'da episkopos takdis edilmiştir. 1966-1981 yılları arasında, Avusturalya Ermenileri'nin dinî lideri olmuştur. 1981 yılı Mart ayında, Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşiv ve Hazine müdürü tayin edilmiş,ve 5 Eylül 1990 tarihinde, Türkiye Ermenileri Patriği seçilmesine kadar, işbu görevde kalmıştır.

Patrik Kazanciyan, Avusturalya'da bulunduğu yıllarda, ırk, din ve dil ayırımı yapmadan, Türkiye'den oraya göçedenlere yardımını esirgememiştir. O sıralarda, Sidney fahrî başkonsolosu olan A.E. Çetintaş, yaklaşık 1967 de, İstanbul'da neşredilen adı meçhul Türkçe bir gazetede, hakkında şunları yazmaktadır:

Avustralya ve civar adalar Patrikliği mevkiinde, halihazırda, bizim için büyük bir şans olarak ifade edilecek Papaz KAREKİN KAZANCIYAN adında çok sevimli bir şahsiyet vardır.

Karekin Kazancıyan, Türk tabiiyetinde olup, ihtilâl zamanında Ümraniye'de yedek subaylığını yapmak üzere Amerika'dan gelmiştir.

40 yaşlarında olan Kazancıyan, burada her ne kadar Ermeni cemaati lideri ise de, Türk oluşu hasebile, bize o derecede yardımcıdır ki, başımızın her sıkıldığında, boşta ve iş arayan her Türkün günlerce peşinden koştuğunu, takdir ve minnetle burada anmak isterim. Dünyanın birçok yerlerinde, bilhassa uzun süre oturduğumuz Amerika'da da Ermeni papazlarını bilirim, fakat Kazancıyan isterse alınsın, ben onda çok fazla Türke benzer emareler gördüm ve görmekteyim. Bizim iş bulma fahrî muhtarımız olarak, Avustralya'-

da iki cemaat için bir yakınlaşma tesisinde önemli rol oynayacağına kaniim.

Her toplantımıza gelir, her derdimizde karşımıza çıkar ve aramayışımızda bin bir takaza ile eline geçirdiği birkaç Ermeni ailesini Türklerle tanıştırır. Hattâ bir defasında, Hostel'e bir Ermeni aile için gittiğinde, İstanbul'lu bir aileyi görür. Öylesine mahzun olan bu aile ile meşgul olarak, arabasına alıp doğru bana getirmişti. Yolda da, o ailenin çocuklarına aldığı bir iki oyuncakla, onların nasıl kalblerini fethettiğini, ve şimdi ise yerleştirdiği o ailenin de iyi bir dostu olarak, UNCLE FATHER diye çocukların çağırdıkları Kazancıyan Efendi, Sidney'de herkesin FATHER (Baba) diye çağırdıkları adamdır.

Patrik Kirkor Basmaciyan'a gelince, tercüme-i halinin özetini, 1985 de şehrimizde neşredilen, ünlü İstanbul Ermeni Patriği Hovannes Golod'a (1678-1741) hasredilen geniş kapsamlı monografimizden alıyoruz (s. 106-114). Zira onun başlıca şakirdlerinden biri olmuştur.

Patrik Basmaciyan, 1715'de İstanbul'un Samatya (bugün Kocamustafapaşa) semtinde doğmuştur. Yörenin Surp Kevork Kilisesi papazlarından Der Movses'in torunu ve papaz Der Astvadzadur'un da oğludur. Babasının ismiyle, Der-Astvadzaduryan soyadiyle de bilinmektedir.

1737 de rahip takdis olmuştur. Uzun müddet, deniz yolu ile İstanbul'dan Kudüs'e ve Kudüs'den de İstanbul'a gidip gelen hacı namzedlerinin veya hacıların işlerini tedvir, ve yolculuklarına nezaret etmiştir. 1755-1757 yılları arasında, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin Tokat temsilciliğini ifa etmiştir. 17 Şubat 1757 de, Kudüs Patriği Theodoros (? - 1761) tarafından, İstanbul Patrikhanesi nezdinde vekil tayin edilmiştir. 1758 veya 1759 da, Kudüs'de Rumlar tarafından gasbedilen, Ermeniler'e ait mukaddes yerlerin geri alınmasında rol oynamıştır. 6 Aralık 1761 de, Kudüs patriği seçilmişse de, kabul etmemiştir. 11 Mayıs 1762 de, Kumkapı taraflarında vuku bulan büyük bir yangında, Meryem Ana Kilisesi'nin müştemilâtı ile birlikte, Kudüs Patrikliği'nin mümessillik binası da yanmıştır. 1763'de, Patrikhane'nin Güney tarafında, bugün polis aileleri lojmanlarının yerinde bulunan arsaya, yarı kâgir ve yarı ahşap yeni bir bina yaptırmıştır, ki, Kuzey tarafındaki duvarı hâlâ mevcuttur.

13 Mayıs 1764 de, Patrik Hagop Nalyan (1706-1764) hastalığı sebebiyle, Meryem Ana Kilisesi'nde icra olunan hazin bir törenle, patrikliği kendisine tevdi etmiştir. 15 Mayıs 1764'de Paşa Kapısı'na giderek, Patriklik hil'atını giymiştir. 22 Şubat 1772'de istifa etmişse de, kabul edilmemiştir. 28 Kasım 1773 de, kat'î olarak patriklik makamından ayrılıp, Üsküdar'daki Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin manastırına çekilmiştir. 26 Ekim 1774 de, Kıbrıs Ermenileri'ne ruhanî reis atanmıştır. 1775 yılı Eylûl ayında, Kıbrıs'dan Venedik'e geçmiştir. 28 Mayıs 1776 da ise, Venedik'den Roma'ya hareket etmiştir. 24 Nisan 1782 de, Venedik'e geri dönmüştür. 16 Nisan 1789 da, Ancona'ya yerleşmiştir. 26 Eylûl 1790'da, oradan da Trieste'ye gitmiş ve 22 Haziran 1791 de, mezkûr şehirde vefat etmiştir.

Patrik Basmaciyan, zamanın vak'alarına ait tarihî bir eser de bırakmıştır ki, Üstrahip Papken Güleseryan (bilâhare Kilikya yardımcı katoğikosu)(1868-1936) tarafından bulunarak, tarihçi Karabet Basmaciyan'ın (1864-1942) Paris'de neşrettiği *"Panaser"* (Kelâmsever) dergisinde kısım kısım dercedilmiştir. 1908 de ayrı baskısı da yapılmıştır.

Şimdi de berata geçiyoruz. Ermeni harfli Türkçe metni tarihçi ve eğitimci Avedis Berberyan'ın (1798-1873) *Badmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi) adlı, 1871 de İstanbul'da, Boğos Kirişciyan'ın (1893-1903) matbaasında basılan kitapta bulunmaktadır (s.227-233). Hicrî tarihi 3 Zilhicce 1177 dir ki, Milâdî karşılığı, yanlış hesaplamadıksa, 3 Haziran 1764 dür.

Mümkün mertebe, Ermeni harfli Türkçe metne sadık kalarak, muhteviyatını aşağıda sunuyoruz. Anlaşılması güç kelimelerin yanlarına kerre içinde, bugünkü karşılıklarını ilâve etmeği de lüzumlu gördük. Lisanı nisbeten sadedir.

Berat

İstanbul ve tevabii Ermeni batrikliğine bundan akdem mütesarrıf olan Ağub nam rahib divan-ı hümâyunime memhûren (mühürlü olarak) *arzıhal idüb, batrikliği mezkûre yirmi dört seneye karib hatt-ı hümâyun şevket makrun* (birlikte) *ile muanven* (ünvanla) *ba berat-i âlişan bervechi te'bid* (sürekli) *mütesarrif olub, sadakat ve istikamet üzre hizmetinde kusuri olmayub, ancak bu esnalerde ihtiyarlık hasebiyle illete mübtelâ, ve vicudine za'f ve hastalık ârız olmağın kıyam ve kuude* (kalkıp oturmağa), *ve ümur-i batrikliği rüyetini,* (nezaretini) *ademi iktidarinden naşi, batrikliği mezkûri zabt ü rabt, ve rianın* (reayanın) *ayinleri icraye kadır mütemed ve mücerreb-ül atvar* (tavırları denenmiş) *bir rahibi batri nasb olunması muktazi olduğinden, rühbanleri mühtarlerinden gendi çerağı olub, ehl-i ırz* (muhterem) *ve mücerreb-ül atvar, ve bil' cümle milletleri gendusinden hoşnud ve razi olub, niçe zemandan beru Kuds-i şerif batrikleri vekili olan, işbu darende-i ferman-i hümâyun kıdvetü* (reis) *mühtar millet-ül Mesihiye Kirkor nam rahib hütimet* (hidmet, hizmet) *avakıbihu* (neticesinde) *bil hayre batrikliği mezkûri ferağat kasrîyed* (istifa) *iyledüginde, altı cemaat tabir olunur Ermeni reayasinin rühban ve papas, ve cemaat başi, ve ism ü mekânleri malûm sanaf ihtiyarlerinin riza ve ittifakleri ile cümlesinin minasib görüb, mahallü müstahak dır deyu kabul iyledüklerine binaen, devam-i öm-*

Yeni Ermeni Patriği Karekin Kazancıyan.

rü devletim ed'iyesine (dualara) *müdavemet birle, diledigi mahalde sakin ve ikamet iyledigine mümanaat olunmamak şartı ile, batrikliği mezkûri hüsnüriza ve ihtiyariyle mezkûr Krikor rahib, hütimet avakıbihu bilhayre ferağat ve kasriyed ve yedinde olan berat-i âlişani teslim itmegin, ihtiyarlığıne merhameten, batrikliği mezkûr ve kasriyedinden adet-i peşkesin teslimi hazine-i amirem iylemek şarti ile, berveçhi ta'bid rahib-i mesfûre tevcih ve şürut-i* (şartlar) *kadimesi ile yedine berat-i şerif-i âlişanım ihsan olunmak babında, fuz*[1] *olan piskopos mukataasi defterlerine nazar olundukde, veçhi meşruh üzre İstanbol ve perakende-i Rumeli ve Anadoli ve tevabii Ermeniyani batrikliği hiyn-i* (hîn-i, esnasında) *tevcihinde, yüz bin akçe mirî peşkeşin teslimi hazine-i amirem iylemek üzre, senevî yüz kırk bin akçe mukataa ile Kevork*[2] *ram rahib kasriyedinden mesfûr Ağub rahibe berveçhi te'bid tevcih, ve berati ünvanına hatt-ı hümâyun şevketmakrun keşide kılınub, hâlâ üzerinde olduğu derkenar olunmağın, şerefyaftei* (şerefe nail olan) *sudur olan emri hümâyunu şevket makrunim mücibince, batrikliği mezkûr, mesfûrun kasriyedinden mîrî hümâyun peşkeşin teslimi hazine-i amirem iylemek şartı ile berveçhi te'bid tevcih, ve şürut-i kadimesi ile berat ita olunmak babında ferman-ı âlişanım sadır olmağin, adet-i peşkeşi içün lâzım gelen meblağ-i mezbur yüz bin akçeyi berveçhi nakd teslimi hazine-i amirem iylediğinde sureti ruznamçe-i hümâyunum verilmenin 1177 senesi Zilkadenin yirmibeşinci gününde*[3] *kasriyedinden berveçhi te'bid tevcih idüb, işbu berat-i âlişan madalet* (m'adalet, adaletle) *ğayati* (sınırlarla) *verdim, ve buyurdum ki, mesfur Krikor rahib hütümet avakıbihu bilhayır zikr olunan İstanbul ve perakende-i Rumeli ve Anadoli ve tevabiide sakin merhasaler ve papasler ve sair Ermenyan tayfesi üzerlerine kadimden ola gelen adet ve kanun ve ayinleri üzre batrik olub, batrikliğine dahil yerlerde merhaseler ve papasler ve sair Ermenyan tayfesinin ulusi ve küçügü mesfûri üzerlerine batrik bilüb, batrikliğine müteallik ayinleri mücibince düşen umurlerinde rahib-i mesfûre müracaat idüb, doğru sözünden tecavüz iylemeyeler, ve batrikliğine dahil yerlerde, azl ü nasbe müstahakk olan merhaseleri ve karabaşleri* (rahipleri) *ve papasleri, rahib-i mesfûr ayinleri üzre azl ü nasb iyledikde, aherden kimesne mümanaat iylemeyüb karışmayaler, ve batrik-i mesfûrun memhur arzı olmadıkça kazi ar(z)leri ve arzıhal ile bir ferde merhasalık verilmeyüb, ve sair vakıflerine müteallik olan hususleri rahib-i mesfûr marifeti ile olub, papas ve keşiş ve merhasa ve karabaşler, ve marabed*[4] *tabir olunur keşişe avretlerin mütad-i kadim üzre batrike aid metrukâtlerin, rahib-i mesfûr ve yahod tarafından vekilleri mirî içün ahz-u kabz iyledikde, hilaf-i mütad-i kadim beytülmal* (halk sandığı) *ve kassam* (veraset taksimi) *ademleri müdahele iylemeyeler, ve kadimden zabt ü tesarrüflerinde olan kenisa* (kilise) *ve manastırlerine ve ziyaretgâhlerine, ve kendulere tabi olub kadimden alâka idegeldiklerine, ve bu ane degin ayini âtılelerin icra iylediklerine, ve vâzı kadim-i fetva-i şerife ve mahusmen* (mahsusen?) *ferman-i âli ile kilisa ve manastırlerinin ola gelen merametlerine* (tamirlerine) *ehl-i örf tayfesi taraflerinden ve aherden biveçhi müdahele ve muaraza olunmayub, ve batrik-i mesfûrun marifet-i izni olmadıkça, ayinlerine muhalif bazı kura* (köyler) *papasleri nikâh caiz olmayan zimmiye* (Hıristiyan tebaa) *nihâh iylemeyeler, ve bir zimmiye avret erinden kaçsa, veya bir zimmi avret boşamalu ve yahod almalu olsa, aralerine rahib-i mesfûr veya vekillerinden gayrı kimesne* (kimse) *girmeye ve karışmaya, ve mürd olan* (ölen) *Ermeni merhasaleri ve papasleri ve keşişleri ve sair Ermeni tayfesi kendu ayinleri üzre kilisaleri fukarasına ve batrike her ne vasiyet iderler ise, makbul olub Ermeni şahidleri ile şer, (şer'î) ile istima* (dinlemek) *oluna, ve ayinlerine mühalif vaz'i haraket ile Ermeni merhasaleri ve papasleri ve keşişleri, batrik-i mesfûr ayinleri üzre te'dib* (cezalandırmak) *ve saçlerin tıraş ve kendulerin papas ve karabaşlıkdan azil ve kilisalerin ahere verdikde müdahele iylemeyeler.*

Ve batrigliğine tabi yerlerde, kadimden kendu ayinleri üzre kelisalerine müteallik bağ ve bağçe ve çiftlik ve çayir ve tarlalerine, ve degirman, ve biyut (adak yeri) *ve panayir ve manastırlerine, ve biyut ve dükâkin (dükkânlar),* ve eşcar-i müsmire (meyva veren ağaçlar) *ve ğayri müsmirlerine, ve sair bunun emsali kenisaye vakıf olan eşya ve davarlerine mu'tad-i âlişanım ile Ermeni batriki olan mesfûr Krikor rahibi, hütimet avakıbihu bilhayır, tarafından zabt ü rabt itdirilüb, aherden müdahele itdirilmeye, ve kelisa ve manastırlerine vekil olub, düşen batrikliği mahsulinden eklübeyi* (yemek ve satmak) *iden papaslerin ve keşişlerin batrik-i mesfûr muhassebelerin gördükde, hilaf-i mü'tad-i kadim aherden müdahele olunmayub, ve bazi zikudret kimesneler şu papası azil, ve kilisasın şu papase vir deyu, ve yahod şu zimmiye avreti, şu zimmiye nikâh iyle deyu ayinlerine mühalif rencide iylemeyeler, ve Ermenyan taife-*

sinden bazileri kilisa ve manastırleri yoğ iken, mahalle be mahalle gezüb, hilaf-i ayin, sahih Ermeni reayalerin ifsad iden mesfûrler batrik-i mesfûr marifetiyle, ve ferman-i âlişanimle ahz ve haklerinde lâzım gelen icra olune, ve batrik-i mesfûrun mürur ü ubur (geçiş) *iylediği mahallerde, bindiği bargirlerine, ve yanında olan yasakcısına ve ademlerine ve tebdil-i came* (kıyafet) *ve kisve iylediklerine, ehl-i örf taraflerinden bivecih* (yakışıksızca) *müdahele olunmayıb, ve rahib-i mesfûrun gendu maişeti içün hasıl olan bağleri mahsulinden, ve tesaddük* (tasadduk, sadaka verme) *namine zimmi taifesinin vire geldikleri şire ve yağ, ve bal, ve sair eşyalerin hanesine nakl iyledikde, isgelelerde, ve kapulerde eminler ve yasakcılerden bir ferd hilaf-i mütad-i kadim rencide iylemeyub, ve izn-i şer ile alıkonulmak lâzım gelen Ermeni papaslerin ve keşişlerin batrik-i mesfûr marifetiyle alıkonulub, ve bir zimminin gendu rizası yoğ iken cebren Müslüman iylemeyeler, ve rahib-i mesfûrun rizası yoğ iken biz sana cebren yasakcı oluruz deyu, ve sair behane ile kapum kulleri tarafından rencide olunmayub, ve senevî malî maktui olan yüz kırk bin akceyi, beher sene teslim-i hazine-i amirem iyledikce, batrikligine vechi meşruh üzre te'biden mütasarrıf olub, ber vecih te'bid zabt ü tesarrüfine taraf-ı aherden bir ferd mani olunmayub, ve batrik-i mesfur tarafından tesaddük cemi içün tayin iyledügi rahibler, mürur-i ubur iyledügi mahallerde ehl-ı örf taifesi tarafinden müdahele itdirilmeyub, ve ayinlerine mühalif nikâh iden zimmiler kelisalerine girmek ayinlerine mühalif olmağ ile, mürd olduklerinde, küzzat* (kuzat, kaziler veya kadılar) *ve nüvvat*[5] *ve sair zabitler siz kaldırın deyu papaslere cevr ü eziyet itdirilmeyub, ve batrik-i mesfûr madam ki mucib-i berat üzre haraket iyleye, batrikliği minba'd* (bundan sonra) *ahere virilmemek üzre mahaline kayd ve şerh virilmekle, hilaf-i şürut-i berat-i âlişan, aherden müdahele ve müaraza iylemeyeler deyu şüruti müsarraha* (sarih) *olub, ve mesfûr Krikor rahibi hütimet avakıbihu bilhayır emsaline kıyasen gendusi ve kapu kethüdasi ile meyan onbeş nefer ademlerden cizye ve avarız ve tekâlif-i örfiye* (müstesna vergi) *mütalebe olunmayub, ve memalik-i mahrusede vaki* (vaki, bulunan) *kelisa ve manastırlerinin derunlerinde sakin papas ve karabaşlerinin teftiş ü hisablerin, batrik-i mesfûr ve vekilleri marifetiyle görülüb, ve kadim-i Ermenyan'e mahsus kilisa ve manastırleri paşa ve mütesellim ve voyvoda ve kazi arzleri ve mürasele* (kadı'nın nasb mektubu) *ile sahih Ermeni reayasi yedlerinde ayini aher üzre olan katulik tabir olunur müfsidlere virilmeyub, ve ayini aher üzre olan katulik töhmetiyle müttehim* (itham olunan) *müfsidlerin cürümleri içün sahih Ermeni reayasi rencide olunmayub, Ermeni batrikleri marifet ü inhaleriyle* (iş'ar) *haklerinde lâzım gelen ayinleri üzre icra olunub, ve ol makule* (bu gibi) *müfsidlerin cerimleri içün olan düyun-i kesîreleri* (birçok borçları) *içün şehr ü kasabat ve kurade olan kilisa ve manastırlerinin eşyasine tearrüz olunmayub ve rehin olmak üzre, ahz ü kabz itdirilmeye, ve bir takrib ile* (sebeple) *ahz olunmuş var ise, marifet-i şer ile giru* (geri) *mahaline redd ve teslim olunub, ve ayin-i kadimleri üzre bir zimmi avret boşamak, ve avret üzerine avret almak, ziyade ayinlerine müğayir olmağ ile, ol makullere rühsat virilmeyüb ve tedib ve güş ü mal* (tokatlamak) *olunub, ve batrik-i mesfûrun yedinde olan asasine müdahele itdirilmeyub ve mirî maktui cemi içün mürur ü ubur iden karabaşlerinin mürur ü ubur iylediği mahallerde, ahsen-i vech* (en iyi şekilde) *ile geçmek içün üzerlerinde olan alâtlerine ve davarlerine ehl-i örf taraflerinden müdahele olunmayub ve gendulere mahsus kelisaye müteallik eşyalerinden kapulerde ve isgelelerde gömrük ve bac* (bir nevi rüsumat) *mütalebe olunmayub, ve bazi eşir*(r) *anın (şerirlerin)* zühur iden davaleri aher mahallerde istima olunmayub, divan-i hümâyunimde görülmek üzre Asitane-i seadetime havale içün emsal-i şürut-i beratine idhal olunmak babinde arhızal birle istida olundukde, emsali olan İstanbol ve Ohri[6] batriklerinin beratlerini şürutleri görüldükde İstanbol ve Ohri batrikleri ve hızmetlerinde olan kapu kethüdaleri ile onbeş nefer ademlerinden cizye ve avarız ve tekâlif-i örfiye talab olunmayub, ve şeri şerife müteallik lâzım gelen davaleri divan-i hümâyunimde istima olune deyu, beratleri şürutlerinde müsarrah olduği derkenar olunmağ ile, arzuhali ve derkenar olunan emsal-i şürut-i beratine idhal olunmak babinde, sadır olan ferman-i âlişan mucebince şürutine idhal olunmağ ile, İstanbul ve tevabii Ermenyan batriki olan mesfûr Krikor rahib hütimet avakıbihu bilhayr ile, kapu kethüdasi ile me'an (beraber) *onbeş nefer ademlerinden cizye ve avarız ve tekâlif-i örfiye talab olunmayub, ve şerî şerife müteallik lâzım gelen davaleri divan-i hümâyunimde görülüb, vecih meşruh üzre beratine idhal olunan şürut ve kuyudine* (kayıtlarına) *müğayir vechen minel* (kadar) *vücuh ve sebeben minel esbab, bir dürlü mani, ve dafi* (def edici), *ve rafi* (kaldıran), *ve müzahim* (mani olan) *olmayub, dahlü tearrüz kılmayaler* (kavgaya girişmesinler) *şöyle bileler, alâmet-i şerifime itimad kılaler.*

Tahriren fîlyemmis[7] *salis-i zilhicce, sene seba ve sebine ve mie ve elf.*

Sene 1177 zilhiccenin üçünde.

[1] Muhtemelen feyzin çoğulu olan füyuz kelimesidir.

[2] Patrik Kevork Kapanlıdır. 1746 yılı Temmuz ayında, Ankara Ermenileri'nin marhasalığına atanmıştır. 15 Haziran 1751 de patrik seçilmiş, ve 1752 yılı Mayıs ayına kadar görevini sürdürmüştür. Müteakiben Bursa Ermenileri marhasası nasbolmuş, ve 25 Nisan 1756 da orada vefat etmiştir.

[3] Milâdî karşılığı 26 Mayıs 1764 dür.

[4] Aslı Ermenice *"mayrabed"* kelimesidir ki, baş anne veya baş rahibe anlamına gelir.

[5] Doğrusu *"nüvvab"* olmalıdır ki, naibin çoğuludur.

[6] Yugoslavya'da bir şehirdir. Patriklik makamı olduğu bilinmemektedir.

[7] Kanaatımızca doğrusu fîlyevmis olmalıdır.

Tarihimizde İslâmiyet VI

İslâm Hukuku

TURGUT AKPINAR

I- Türklerin Eski Hukukları

"Türkler İslâmiyeti kabul etmeden evvel kendilerine has hukukî müesseselere malik değiller miydi?... en basit bir sosyoloji bilgisiyle mücehhez olan bir kafa bile, iptidai cemiyetlerin dahi kendi bünyeleriyle mütenasip hukuki müesseselere malik olduğunu bilir. Türkler gibi eski zamanlardan beri büyük siyasi heyetler kurmuş bir milletin ise, yalnız hususi hukuk değil, bilhassa amme (kamu) hukuk bakımından da kendine has müesseseler vücude getirmiş olması gayet tabiidir." Yıllarca önce, İkinci Tarih Kongresinde değerli bilgin Fuad Köprülü böyle söylüyordu[1]. Gerçekten etnograflar, hukuk tarihçileri en ilkel insan topluluklarında bile "Hukukun" varlığından şüphe etmiyorlar yalnız en eski toplumlarda hukuk kuralları, din kuralları ile bir bütün oluşturuyordu[2].

Çok geniş alanlara yayılmış ve buralarda farklı seviyelerde topluluklar ve Devletler halinde yaşamış eski Türklerin bugünkü gibi yazılı kanunlar halinde tesbit edilmiş bir Hukukları olmaması doğaldır. Çünkü o dönemlerde yazılı kanunları olan Devletler ve medeniyetler nadirdi (Babil, Hitit v.b). Kanunnâmeleri olanların da hukukları ancak kısmen yazılı idi. Esas itibariyle hukuk kuralları, din ahlak kurallarıyle karışık olarak örf ve adet, teamüller halinde idi. Eski Türklerin de Hukuku örf ve adet (Yusun) şeklinde idi. Türkler, içtimai hayatı tanzim eden mecburi kaidelere Törü (Orhun Yazıtları), Töre, Türe diyorlardı. (S.M. Arsal)

Daha sonraki dönemlerde Türklerde de Yazılı Hukuk kuralları konulmuştur. Acaba bu yazılı hukuk kurallarının en eskisi ne zamana aittir. Şimdi kısaca bu konuya değinelim.

II- Türklerde İlk Yazılı Hukuk Kuralları

Bugüne kadar, eski Türk kavimleri ve devletlerinden Hunlar, Köktürkler vb. hakkında değişik kaynaklardan bazı bilgiler ele geçmişse de bunların o toplumların hukukunu iyice anlamamıza imkân vermediği rahatça söylenebilir. Bunun başlıca nedeni o devirlerdeki hukukumuzun yazılı olmamasıdır. Acaba Türklerin bilinen en eski yazılı hukuk kuralları ne derece eskiye uzanmaktadır?

Bugüne kadar hiçbir eserde raslamadığımız adeta yeni bir keşif mahiyetindeki bir iddiaya, Halil Cin ve Ahmet Akgündüz'ün ortak yazdıkları bir Türk Hukuk Tarihi kitabında rastlıyoruz. Burada Türklerin Ortaasya'da *binlerce yıldır uygulanan yazılı hukukları olduğundan* sözedilmektedir. Bu çok ilgi çekici iddianın aslı nedir?

Müellifler, bu bilgiyi Hezarfen Hüseyin Efendinin bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bir eserinde rastladıklarından söz ediyorlar. Meselenin önemi nedeniyle iddiayı kısaca aşağıya alıyoruz:

Yavuz Sultan Selim zamanında Farsça yazılıp sonradan Türkçeye çevrilmiş bir kanunnâme'nin metni elimizde değilse de önemli hükümlerini, Hezarfen Hüseyin Efendi "Tenkih-i Tevarihi Müluk" isimli eserinde nakletmiştir ki *eski Türk Hukuk Tarihi için ilk yazılı kaynaktır* denilebilir. Kanunnâmenin 13. babında yazıldığına göre eski devirlerde *Doğu Türkistan'da Luzi isimli* bir kadın, Hakan olur memleketi idare edebilmek için kanun vaz'ı (konulması) gerekir. Çin-i Güzin isimli bir hakîm, kadın'ın aczini görerek bu işe talip olur. "Hikmet ve aklın kaidelerini esas alarak" kanunlar vaz'eder. Bir Defter halinde bunları derler. Sonradan ol kanunlar düsturulamel (uygulanacak kural) olup nice bin yıldır icra olunur, değiştirmezler... Önemle belirtelim ki Cengiz Hanın vaz'ettiği Yasa bundan ayrıdır ve sonradan meydana getirilmiştir"[3] diyen müellifler en eski yazılı Türk hukuku hakkında "tam bir kaynak teşkil etmemekle birlikte" kaydını ekleyerek Cengiz Yasası yanında "Timur'un Tüzükatı"nı da zikrediyorlar.

Bilim adamlarının yazdıklarını tenkidi bir metodla ele almaları ve gördükleri her kayda hemen itibar etmemeleri gerektiğini hatırlatmağa bile gerek yoktur. Yukarıdaki ibarenin sonundan başlarsak, önce kaynak gibi gösterilen *Timur'un Tüzukatı*"nın *uydurma olduğu*nu belirtmeliyiz. Tanınmış Türk Tarihçisi Zeki Velid Togan, yıllarca önce bunu göstermişti[4]. Buna rağmen daha sonraları bu Tüzükat'ın gayrı ciddi yeni basıları da yapılıp piyasaya sürüldüğünü biliyoruz. Bu tip sahte belgeler tarihte çoktur. Bunun hukuk alanında önemli, başka bir örneği de *"Oğuz Türesi"*dir. Yazıcıoğlu Ali, İbni Bibi'nin meşhur eserini Farsçadan Türkçeye (Selçuknâme) çevirirken "Oğuz Türesi" diye bir kısım eklemiştir. Bu kısmın tamamen uydurma olduğu ve Cengiz Yasasından ibaret olduğunu büyük tarihçi W. Barthold ispat etmiş ve bu bilgi de yıllarca önce (daha 1935'de) Hüseyin Namık Orkun tarafından duyurulmuştu[5]. Buna rağmen bazen hâlâ Oğuz Türe'sinde bahsedilmesi şüphesiz ilim adamları için yakışık almayan bir durumdur. Biz şahsen Hezarfen Hüseyin Efendinin sözünü ettiği Kanunna-

mede nice bin yıldır uygulanan, hem de bir Defterde derlenmiş yazılı kanunlardan bahsedilse de bunların mevcudiyetine inanmıyoruz. Burada tam bir Acem mübalağası vardır. "Binlerce yıl" deyince en aşağı üçbin yıl anlaşılır. O halde sözü edilen kanunlar en geç Miladdan bin yıl evvel hazırlanmış daha doğrusu tatbike başlanmıştır. Halbuki dünyanın en eski kanunlarından oldukları bilinen Çin Kanunları bile M.Ö. 536 yılına aittir[6]. Milattan önce bin yılından evvel, Türklerin ne yazılı kanunlarına ne yazıları olduğuna hatta ne de tarihlerine dair bir şey biliyoruz.

Değerli Sinolog Eberhard, Türk oldukları kabul edilen Şato'larda İmparatorların en nüfuzlu kimselere, onların hukuk açısından ayrıcalıklarını göstermek üzere, madeni levhalardan ibaret "Demir Mukaveleler" verdikleri hakkında kısa bazı bilgiler veriyorsa da bunları "yazılı hukuk mahiyetinde telakki etmeği mümkün görmemekteyiz[7]. Esasen Şato'ların tarihi de nisbeten yenidir.

Kendilerinden bize, yazılı *birtakım hukuk belgeleri* kalmış en eski Türk kavmi Uygurlardır. Bunlar yazılı kanun metinleri olmayıp, yazılı mukaveleler, akidlerdir. Yani şahısların birbiriyle yaptığı çeşitli anlaşmaların yazılı metinleridir. Yekunu bir hayli yüksek olan bu metinlerin, yazılı birtakım Kanunlara dayanarak mı yapıldığını yoksa teamüllerin, yazılı akidler ve, mukavelenamelerde tatbiki suretiyle mi tanzim edildiğini bilmiyoruz. Halil Cin ve Ahmet Akgündüz'e göre bu yazılı akidlerin, birtakım "Kanunnâmelere" yani yazılı kanunlara istinad etmesi gerekir. Aksi halde bu mukavelenamelerin anlamı kalmazdı.

Bu yüzden, müellifler, Uygurlar'ın yazılı ve yazısız kanunlarından sözetmektedirler. Fakat elimize henüz Uygurlar'ın Yazılı Kanunları geçmediğine göre, bu olsa olsa bir tahminden ibarettir.

Bir Türk devletinde yürürlüğe konulmuş, hükümlerini kısmen bildiğimiz ilk yazılı kanun galiba Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah (1055-1092) ın hazırlattığı Kanunnamedir. Ne yazık ki bu Kanunnamenin de metni tam olarak elimize geçmemiştir. Metinleri günümüze kadar intikal etmiş bilinen Kanunmetinleri, Akkoyunlular, Dulkadirliler vb. Beyliklere ait Kanunnameler ile özellikle Osmanlı Devletine ait olanlardır. Bunların önemli bir kısmı Ömer Lütfi Barkan Hocamız tarafından büyük bir ciltte toplanmıştı. Son zamanlarda Ahmet Akgündüz tarafından bu konuda büyük bir eser yayınlanmağa başlamış iki cildi çıkmıştır. Bu Kanunnamelerin bugünkü anlamda resmi mercilerce kabul ve tasdik edilmiş kanunlar gibi anlaşılmaması gerektiğini belirtelim[8].

Yukardaki açıklamalardan anlaşılıyor ki Türklerin İslâmiyeti kabulünden evvel yazılı hukuk kurallarına sahip olduklarını söyleyemeyiz. Bu dönemde onlar mahalli ve milli karakterdeki birtakım hukuki örf ve adetler (Yusun) le sorunlarını çözüyorlardı.

İslamiyetle birlikte, Türkler sadece yeni bir dini değil aynı zamanda yeni ve yabancı bir hukuku da benimsemiş oldular.

Şimdi bu Hukuku kısaca tanımağa çalışalım.

III- İslâm Hukuku -Mahiyeti- Zamanla Katılaşması ve Bunun Sonuçları

İslam dininin temelleri, (Kur'an ve Hadisler) Hz. Muhammet tarafından ortaya konulduğu halde, "İslam Hukuku" için durum farklıdır. Çünkü, büyük bir Doğubilimci olan Alfred von Kremer'in belirttiği gibi, Kur'an ve hadislerde mevcut hukuki hükümler tüm İslam Hukukunun belki ancak % 1 (yüzde bir)'ini teşkil eder[9]. İslam hukuku çeşitli İslam ülkelerindeki binlerce bilgin hukukçu tarafından işlenmiş, bezenmiş büyük bir fikrî yapıdır. Bazen akılları durduracak kadar ayrıntılara ve sorunların inceliklerine giren hususlar, inceden inceye düşünülmüştür. Bu büyük yapının kurulmasında çeşitli kavimlerin, ülkelerin değişik hükümlerinden de yararlanılmış, özetle İslam Hukukçuları tarafından "dünyanın en büyük Hukuklarından biri" yaratılmıştır. İslamın hızla yayıldığı geniş topraklardaki muhtelif ihtiyaçları, büyük hukukçuların, zekice ve bilgili yorumlarından yararlanılarak, karşılanmış, kısaca hukuk düzeni, hayata ayak uydurabilmiştir. Fakat zamanla durum değişir. Bilindiği gibi Hukuk denilen kurumun en önemli sorunu hayatın değişim temposuna uyabilmekte yatar. Bu sanıldığı kadar kolay bir mesele değildir. Hayat akan bir nehir gibidir. Her an suları ve hatta yatağı değişmektedir. Onun düzenli akışını sağlayabilmek için kanallar açılması, bendler yapılması, künkler döşenmesi gerekir ki ancak yerinde ve zamanında yapılacak müdahalelerle, toplum hayatının düzenli akışı sağlanır. Bu müdahalenin şekli ve boyutları zamanında saptanamazsa yani Hukuk değişemez veya değiştirilemezse, artık hayat nehrini düzenlemeyez hale gelir ve sonunda çok zararlı ve tehlikeli durumlar ortaya çıkabilir. İşte başlangıçta İcma, Kıyas istihsân, istishâb gibi çeşitli yollardan ictihatlarla hayata uyabilen İslam Hukuku zamanla bu özelliğini kaybetmeğe başlamıştır. Çünkü vaktiyle büyük bazı hukukçuların akıl yoluyla getirdikleri kurallar, gittikçe Kutsal ve değiştirilemez kaideler haline gelmiş, ilahi menşeli olarak Kur'an'da yazılı olanlar yanında, en basit dünyevi kurallarda bile Kutsallık aranmağa ve dolayısiyle değiştirilemez telakki edilmeğe başlanmıştır. İçtihadlar yoluyle, zamana ve zemine kolayca uydurulan hükümlerin artık yenileri getirilemez olmuştur. Eski büyük hukukçuların artık yetişmemesi (ki bunun nedeni de dinin, otoritesini toplum üzerinde gittikçe artan ölçüde kurması ve dolayısiyle Kutsal olan kurallara artık yeni yorumlar getirmeğe hukukçuların cesa-

ret edememesi idi) ve kamuoyunca kutsal sayılan hükümlere el sürülmesinin istenmemesi sonucunda günün birinde artık İçtihad Kapısının kapandığı iddiası ortaya atıldı. Bu önemli meselenin ayrıntılarına giremeyiz. Fakat nazari durum ne olursa olsun fiilen "İçtihad Kapısı" kapanmıştır (IX. yüzyıl). O günden itibaren de İslam Hukuku eski canlılığını kaybetmeğe, donup, kalıplaşmağa başlamıştır. Türkler İslamiyete girdiği yüzyıllarda bu kapı artık kapanmıştı. Yani İslam Hukukunun gelişmesi durmuştu. Bunun sonucunda İslam hukuku elbisesi, çeşitli Müslüman ülkelerin vücuduna uymaz hale gelmiş ve zamanla orasından burasından sökülmeler başlamıştır. Daha sonraları, başta Türkiye olmak üzere İslam hukukunun terkedilerek Batılı hukuklara dönüşün ana sebebi budur. Sözünü ettiğimiz konuda önemli bir İslam Hukuku uzmanı olan Prof. Sabri Şakir Ansay'ın fikirlerini aktarmakta yarar görüyoruz. Ansay, Fatih Darsiâmlarından Beyşehir (Tavgana-Doğanbey)li Ahmed Şakir'in oğlu idi. 1910'da Medresetülkuzzat'tan mezun olmuştu. Vaktiyle Ankara Hukuk Fakültesinde Medresetülkuzzat'tan mezun yeğane Hoca olan Sabri Şakir, ayrıca İlahiyat Fakültesinin de hocalarından idi. İslam Hukuku isimli eseri defalarca basılmıştır. Kendisi İslâm Hukukunda otorite sayılıyordu. Bu nedenlerle söylediklerine kulak vermemiz gerekir. Onun bu konudaki ana fikrini şu cümlede özetlenmiş buluyoruz: *"Hukuk düzenini dini inanlara dayanarak kurmak imkansızdır"*

"Hukuk bir itikad işi değil, dünya ve hayat müessesesi, onun nizamıdır. Fakat Şarkta onu hâlâ din kisvesi altında tutmak isteyenler vardır. Bu telakki, memleketin kalkınamamasına uzun ve derin ıztıraplarına sebeb olmuştur. Eski devirlerden bugünkü anlamda bir laiklik beklenemezse de, bugün aramızda hâlâ Mecelleye veya Suudî Arabistan'daki otoriteye hasret çeken "ulemacıklara" rastlanabilmektedir. Bin bu kadar yıl önce mer'i olduğu toprakların halkına onların yaşayış seviyelerine ve ihtiyaçlarına pek uygun olabilen bir nizamı, hayat şartları, siyasi münasebetleri büsbütün başka olan bir cemiyette özlemek yalnız bugünü değil dünü de anlamak kabiliyetinden mahrum bulunmak demek olur."

"Din, dünya münasebetlerini düzenlemeğe kalkdıkça ve bu münasebetlere karıştıkça bunu irtica yolunda yapabilir. Bu münasebetlere intibak ettiği takdirde de kendi mahiyetini tezkip eder, bir dünya müessesesi olur, din olmak karakterini kayıp ve hukuka inkılap eder. Dünya münasebetlerindeki tahavvüllerle sık sık değişebilen bir dinin din olarak otoritesi, kutsallığı kalmaz. Bir taraftan değişememek karakteri, bir taraftan dünya işlerini idare etmek iddiası telif edilemiyecek iki zıddır."[10]

Hayat daimi surette değiştiğine, kutsal hukukun kuralları ise hep aynı kaldığına göre, aradaki bu zıdlık nasıl giderilebilecektir? Bu esas itibariyle mümkün değildir. İslam âleminin hukuk alanında karşılaştığı büyük zorluklardan biridir. Memleketimizde laiklik meselesi üzerinde çok lâf edilmesine rağmen hiçbir çözüme ulaşılamamasının ana nedeni, İslam dininin yapısı itibariyle laikliğe ters düşmesindendir. Çünkü İslamiyet sadece bir inanç sistemi değil aynı zamanda bir Hukuk Düzeni olmak istemektedir. Bu ise zamanımızda kabul ve tatbik edilebilirliği olmayan bir durumdur. Son zamanlarda İslamiyetin "laik" olduğu gibi gülünç iddialar ortaya atanlar çıkmaktadır. Aslına bakılırsa hiçbir din "laik" değildir. "Kiliseler" elinden gelse bütün insanları kendi yollarında gitmeğe (her bakımdan) zorlamak ister. Batıda Hıristiyanlığın bu heveslerini kursağında bırakan neden, Reform Hareketi ve Fransız İhtilali gibi "Akılcı" devrimler ve fikir akımlarıdır.

Dini hukuk kurallarının toplum içinde, mahiyetlerinden gelen, birtakım sorunlara neden olması bütün İslam âleminde ve Türkler arasında gözlemlenebilen bir olgudur. Aşağıda Müslüman Türk toplumlarında, İslam Hukukunun her yerde ve her meselede mutlak şekilde yürürlükte olmadığı meselesine değinmek istiyoruz.

IV- Türk Toplumları ve Devletlerinde İslam Hukukunun Yürürlüğü Meselesi

İslamiyetin kabulünden sonra Türk devletleri ve toplumlarında İslam Hukukunun uygulanmağa başlanması tabii idi. Fakat bu, işin teorik yönüdür. Çünkü heterodoksluk bahsinde gördüğümüz gibi, dini inanç sistemi olarak bile İslamiyetin mutlak olarak geçerli olmadığını ve bunun nedenlerini görmüştük. İslam Hukuku bakımından da benzer bir durum vardır. Müslüman Türk devletlerinde İslam Hukuku da, nazari kanaatlerin aksine, tam, mutlak şekilde uygulanamamıştır.

Ortaasya Türkleri hakkında en yetkili kişilerin bu konuda bize çizdikleri tablo şöyledir: Gerçi Devletin resmi hukuku İslam Hukukudur fakat ne de olsa yabancı bir ulusun ve esas itibariyle Arabistanın şartlarından kaynaklanan bir Hukuk Düzeninin Ortaasya'da aynen uygulanması beklenemezdi. Gerçekten Türkler birçok yerlerde ve zamanda kendi Yusun Hukuklarına, Türe veya Törelerine bağlı kalmışlar ve İslam Hukuku yerine kısmen de olsa bunları uygulamağa devam etmişlerdir. Bu yüzden de sık sık, resmi telakkikleri temsil eden ulemanın sert tenkidlerine uğramışlardır. Bu durum yabancı bilginlerin dahi dikkatini çekmiştir. Kendi gözlemlerine dayanarak yazdığı "Sibirya" isimli küçük fakat değerli kitabında Yugoslav Prof. Trakanov, Tatarlar hakkında şunları söylüyor: "...Türklerin en yakın akrabaları olan Tatarlar(ın) Sibiryanın batısında hatırı sayılır vaziyette bir devlet ve öz idareleri vardı... bunlar dinen İslamdır. Fakat Kur'ana itaat etmedikleri

için ve dini kaidelerden ziyade mahalli cemiyet usullerine (örflere T.A) uyduklarından dolayı kendilerine *"Dinsiz Tatar"* adı verilmiştir. Karıları, diğer Müslüman hanımları gibi çarşaf giymez, zengin ve eşraftan sayılanlar ise eğlenceden eğlenceye gider, toplantılara katılmaktan çok zevk duyarlar"[11].

Tanınmış tarihçimiz Zeki Velidi Togan ise, eserinde Ortaasya'daki Türklerde örf ve töre'nin ne kadar önemli ve geçerli olduğunu, Şeriata karşı takınılan tutumu gayet açık şekilde vurgulamıştır. Togan, Türk veya Türk-Moğol hükümdar ve Beylerinden söz ederken: "Dini meselelerden başka dünyevi işlerin de zuhur etmiş ve edecek bütün meseleleri için çoktan hazırlanmış bir cevap davasında olan *şeriat* -bu hükümdarlara ve Beylerine bazen kendisine istihkar ve tiksinti ile bakılmasını icap ettiren bir mahdudiyet ve memleketin idaresinde serbestiyi selbeden *ölü kanunlar intibaını vermiştir*.." diyor.

"Bütün bozkırlarda belki binlerce yıldan beri yaşayan bir Türe vardır. Mete, Atilla, Tung-Yabgu, Cengiz Timur gibi hükümdarlar kendileri *bu örfi kanunlara tabi olmuşlardır. Bu vaz'ılar kitaplara yazılmış değil* halkın içtimai bünyesinde yaşamıştır. Bu örfi kanunların gösterdiği elastikiyet tarihi bir hakikattır. Bu yüzden Türe, İslam Şeriatına üstün bir kanun ve ona nisbeten sağlam ve hayata uygun bir teşkilat sistemi telakki olunmuştur[12].

"Yasa Töre-Türe ve Şeriat" başlıklı güzel makalesinde Abdülkadir İnan, konumuza ışık tutan hususlara değiniyor:

"XX. yüzyılın son yıllarına kadar göçebe hayatı bırakmıyan Kırgız-Kazaklar, akaid ve ibadet meselelerinden tam manasiyle ehli sünnetten oldukları halde, dünyevi muamelatta fıkh'dan ziyade "Töre"ye riayet ederlerdi. Nikah, boşanma, miras alışveriş, hırsızlık, cinayet vb. meselelerin hepsi töreye göre karara bağlanması için Bey'lerin önüne getirilirdi. Kazaklar bu örf hukuku kaidelerine "Zan" (Zang) ya da Arapça "Âdet" derler." "Kırgız-Kazaklar altıyüz yıldan beri Müslüman oldukları halde muamelatta mesela şu törelere uyarlarlardı: bir evli kız, babasının malından şeriata göre hak dava ederse, Bey (Yargıç) bu talebi töreye dayanarak reddeder. Dul kadın şeriata göre serbesttir. Töreye göre ise ölen kocanın akrabasından biriyle evlenmeye mecburdur. Yeğen öz dayısının malından çalarsa şeriata göre hırsızdır, fakat töre, dayının malında yeğenin de hakkı olduğunu kabul ettiği için üç defaya kadar çalmasına ceza vermez, çalınan malı da yeğenin hakkı sayar. Kırgız-Kazakların töresinde şeriatla çelişen bunlara benzer başka kaide ve hükümler çoktur".

İnan'ın bir din âliminden bizzat dinlediği bir hikâye meselenin ruhunu isabetli şekilde ortaya koymaktadır: "Barak Batır adlı meşhur Sultana Buharalı Hocalar gelmişler ve ona şeriatı (fıkh'ı) tam olarak tatbik etmesini buyurmuşlar. Birkaç gün Sultanın yanında kalıp onun davacılara verdiği "töre"yi (töreye göre karar) gören ve dinleyen hocalar Sultanın hükümlerini şeriata aykırı bularak müdahalede bulunmuşlar. Barak Batır bu müdahaleye kızarak Hocalara: Kelime (kelime-i şahadet) getir dersin getiriyoruz, namaz kıl dersin kılıyoruz, oruç tut dersin tutuyoruz, zekât ver dersin veriyoruz, hac kıl diyorsun Peygambere gidiyoruz. Siz bizim başka işlerimize karışmayın. Biz, "Töre'ye kuluz" demiş. Bunu anlatan İslam âlimi, zan ve törü'nün eski cahiliyet devrinden kalan miras (yani küfr) olduğunu eklemeği de ihmal etmemiş.[13] Halbuki belki de cahil biri olan Sultan safiyane sözleriyle İslamdaki Din-Dünya işleri ilişkilerinin püf noktasını isabetli şekilde teşhis etmiş.

Şeriat (fıkh) yanında milli ve mahalli türelerin, örflerin hukuk kuralları olarak varlığını sürdürmesi sadece Ortaasya Türklerine has bir tutum değildir. İkinci Türk Tarih Kongresine sunduğu tebliğde Köprülü- "İslam Kamu Hukukundan Ayrı Bir Türk Kamu Hukuku Yok mudur?" meselesini herzaman olduğu gibi, mükemmel şekilde incelemiştir. Bu araştırmada Ortazaman İslam Devletlerinde Şeriatın yanında bir de Örfi Hukukun ve Örfi Kazanın varlığını göstermiş, çeşitli Türk Devletlerindeki uygulamalardan ilgi çekici örnekler vermiştir. Bu konuya sonradan önemle eğilen değerli Osmanlı Tarihçisi, Halil İnalcık, ise, bu fikirleri destekliyerek, "Şeriat yanında Kanun ve örf yani sırf hükümdarın iradesinden doğan ayrı bir hukuk düzeni prensibi, Osmanlılardan önce Türk-İslam Devletlerinde tamamiyle yerleşmişti... Osmanlı Devletinde ise Devlet ile şeriat arasındaki ayrılık sarih bir şekilde ve bazen en ileri şekillerinde câri olmuştur."[14] demektedir.

Şeriat-Örfi Hukuk ikiliği şüphesiz Köprülünün dediği gibi, daha çok Kamu Hukukunda ve özellikle Ceza, İdare ve Vergi Hukuku dallarında büyük ölçülere varmıştır. Mesela Ceza Hukukundaki durum, Prof. Coşkun Üçok, Osmanlılarda İslam Ceza Hukukuna aykırı Hükümleri üç ayrı makale halinde incelemiştir. Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Aldığı Şekiller konusu ise Ömer Lütfi Barkan'ın araştırmalarına konu olmuştur.

Bir İslam Devletinde Şer'i Vergiler dışında başka Vergiler bulunmaması (nazari açıdan) beklenirken Osmanlılarda Örfi Vergiler burada sayılamıyacak kadar çoktu. Halil İnalcık'ın bunlarla ilgili önemli araştırmaları vardır.[15] Hususi Hukuk alanında örneğin aile, miras borçlar hukuku konularında da Türkler, kendi örf ve adetlerini İslami dönemde de imkan nisbetinde yaşatmışlardır. Abdülkadir İnan'dan bazı örneklere yukarıda değinmiştik.

Toplumların çekirdeğini "aile" oluşturur. Bu bakımdan Hukukun en önemli dallarından biri "Aile Hukukudur". Aile Hukukunun belkemiğini ise ailenin kuru-

luşu ve yürütülmesinde kadının rolü ve hakları oluşturur. Bu nedenle Türk Örf ve Adet hukukunda kadının yeri ve İslam Hukukundaki dolayısiyle toplumdaki durumuna da pek kısa olarak değinmekte yarar vardır.

İslamiyette kadının hukuku, toplumdaki yeri, şüphesiz hiç de iyi değildir. Bu bir gerçektir. Bunu pekâlâ bilen Müslüman yazarlar, İslam öncesi Arabistanda kadın'ın durumunun çok daha kötü olduğunu vurgulamışlar ve İslamiyet sayesinde iyileştiğini iddiaya başlamışlardır. Bu fikre karşı çıkan ciddi Batılı ve Doğulu bilginlere göre, kadının Cahiliye çağındaki durumu hiç de iddia edildiği gibi feci değildi. Bu hususta Corci Zeydan isimli Arap yazarının 5 cild halinde Türkçede de yayınlanmış "İslam Medeniyeti Tarihi"nde yeterli bilgi verilmiştir. Almanya'da, İslam Tarihini iki büyük cild halinde ilk defa tümüyle ele Alman Prof. August Müller'in açıklamaları da ilgi çekicidir.

Biz çarpıcı bir örnek olarak, ilk eşi Hatice'nin, Hz. Muhammede evlenmeyi teklif etmesini verebiliriz. Bu, bugün bile ancak en ileri toplumlarda raslanabilecek bir davranıştır. Keza Hz. Muhammedin ölümünden hemen sonra, bir Arap kadını olan Secâh'ın, kendi peygamberliğini ilan etmesi ve etrafına pekçok erkeği toplayabilmesi olayı da, sonradan erkeğin tek sözüyle boş düşen, yani boşanmış sayılan, yarı-köle, evine hapsedilmiş, camie bile sokulmayan çarşaf ve peçe içinde bir öcü haline getirilmiş Müslüman kadınların hayal bile edemiyeceği bir şeydir[16].

Tarihi eserler seyahatnameler gibi çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre, Türk toplumlarında kadının durumu, İslamiyete sonradan aldığı durumdan çok daha iyi idi. Gerçi eski Türklerde de çok karılılık sistemi vardı. Fakat kadının toplumdaki mevkii, herhalde göçebelikten gelen ve toplumdaki üretim faaliyetine katkısının etkisiyle çok daha serbest ve itibarlı idi. Bu önemli konuyu gerektiği şekilde burada incelememize imkan yok. Fakat daha yüzyıllarca önce Ahmet Yesevi'nin "zikr meclislerine, kadınların da katıldığını hatta Hocaların bunu tenkid ettiklerini, Köprülüye dayanarak belirtelim. Anadolu'da heterodoks zümrelerde bugün bile kadınların erkeklerle birlikte katıldığı içkili, sazlı dini toplantıların yapılabildiğini hatırlamak, eski Türklerde kadının durumu ile bugün İstanbul gibi bir dünya şehrinde gittikçe çığ gibi çoğalan çarşaflı kadınların hali arasındaki farkı göstermeğe yeterlidir.

V- İslam Hukukunun Tanzimatla Terkedilmeğe Başlanması ve Sonuç

İslam Hukuku, İslamiyetin ilk üç yüzyılı süresince binlerce Hukukçunun taşıdığı malzeme ile inşa edilmiş büyük bir Hukuk Binası idi. Türkler bu binaya taşındığı zaman henüz yepyeni, idi. Fakat zamanla binanın tamire ihtiyacı doğmaya başladı. Yeni hukukçular ise bu muhteşem binanın tamiri için kendilerinde yetki göremiyorlardı. Artık her köşesi "Kutsal" sayılan binaya dokunmak istemiyorlardı. "İçtihad Kapısı Kapanmıştır" diye bir kenara çekildiler, böylece o bina zamanla eskidi, içinde oturulmaz hâle geldi. İşte Türkler de bu yüzden Tanzimatla başka bir Hukuk Binasına geçmeğe başladılar. Aslında bu taşınmalar, Suudi Arabistan gibi bazı istisnalar dışında diğer Müslüman ülkelerde de oldu.

İslam Hukukunu radikal, köklü şekilde tümüyle terkeden Devlet, Türkiye Cumhuriyeti oldu. Yeni geçtiğimiz Batı Hukukunun da bünyemize başlangıçta (hatta bazı konularda bugün bile) tamamiyle uyduğu söylenemez. Nasıl vaktiyle İslam Hukukunu da bünyemize uydurmak için bir hayli çaba sarfetmişsek, aynı şeyi şimdi Batı Hukuku için yapmaktayız ve yapmalıyız. Yeni Kanunlar, Tadiller, Mahkeme Kararları özellikle Yüksek Mahkemelerin İçtihadları bize bu imkanı sağlamaktadır. Çünkü artık "İçtihad Kapıları" ardına kadar açıktır. Yeter ki İçtihada muktedir hukukçular bulunsun.

[1] Fuad Köprülü: Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri, İstanbul, 1937 s.7

[2] E. Possoz: Die Begründung des Rechtes im Klan "Religiöse Bindungen in frühen und in orientalischen Rechten. Hrsgg. K. Bünger-H. Trimbron" İçinde Wiesbaden, 1952, 18-23
J. Kohler: Die Anfaenge des Rechts und das Rechts der primitiven Völker "Allgemeine Rechtsgeschichte I Orientalisches R. Die Kultur der Gegenwart-Hrsgg. von P.Hinneberg Leipzig 1914, 4

[3] H.Cin-A.Akgündüz: Türk Hukuk Tarihi, C.I, Konya, 1989, s.22

[4] Zeki Velidi Togan: Tarihte Usul, İstanbul, 1950, s.89

[5] Hüseyin Namık Orkun: En Eski Türk Hukuku Tarihine Dair "Türk Hukuku Tarihi - Araştırmalar ve Düşünceler Belgeler"- T.C. Adliye Vekilliği- Yy. Ank. 1935, s.5

[6] Wolfram Eberhard: Geschichte Chinas, Stuttgart, 1971, s.62, 92

[7] W. Eberhard: Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar, T.T.K. Belleten sa. 41 (1947), s.21 vd.

[8] Ömer Lutfi Barkan: Osmanlı İ. da Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları C.I. Kanunlar, İstanbul, 1943.
Ahmet Akgündüz: Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlileri C. I, II İstanbul, 1990
Turgut Akpınar: Osmanlı Kanunnameleri ve Modern Hukuk (1984 Türkoloji Kongr. Tebliği)
Turgut Akpınar: Fatihin Teşkilat Kanunnamesinin Mevsukiyetinden Şüpheler ve Bunlar Üzerinde Bazı Düşünceler (5. Milletlerarası Türko. Kong. Tebliğleri C. III İst. 1986.

[9] Alfred von Kremer: Fuad Köprülünün Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri (bk.dipn. 1) den naklen, s.17-18.

[10] Sabri Şakir Ansay: Hukuk Bilimine Başlangıç/Ank. 2. B. 1947, s.33 3. Basım 1949, s.37-38, 7.B. 1958, s.50-51
Sabri Şakir Ansay: Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, Ankara, 1954, s.5

[11] Aleksandr A. Trakanov: Sürgünler Diyarı Sibirya, İstanbul, 1950, s.44-46

[12] Zeki Velidi Togan: Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1946, s.106-109, 271 vd, 375 vd.

[13] Abdülkadir İnan: Yasa, Töre-Türe ve Şeriat, Türk Kültürü Araşt. Yıl 1 sa.1 Ank. 1964, 108 vd.

[14] Halil İnalcık: Osmanlı Hukukuna Giriş Ank. S.B. Fak. Derg. C. XIII, No 2 (1958), 103, 107

[15] Coşkun Üçok: Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler (Ank. Huk. Fak. Mecm. CIII, sa.1: (1946), sa. 2-3-4 C.IV. sa. 1-4.
Ömer Lütfi Barkan: İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmp. da Aldığı Şekiller, İst.Huk.F. Mec C. IV, sa.1 (1940) vd.
Halil İnalcık: Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu T.T.K. Belleten, sa. 92, Ankara, 1959 içinde

[16] Bahriye Üçok: islamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler, Ank. İlahiyat Fak. Yy. Ankara, 1967)
(Geçenlerde bir suikasta kurban giden B. Üçok bu eserini islam Tarihinde İlk Sahte Peygamberler" başlığı ile daha evvel de yayınlamıştı. Bugün bu tip kitaplar yayınlamak kahramanlık haline gelmiştir.)

Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı*

NERMİN MENEMENCİOĞLU-STREATER

Bakû sokakları, orta çağlardan beri kılık kıyafetleri değişmemiş insanlarla doluydu -herbiri kendi ulusal giysisini sırtına geçirmiş, hepsi de sanki Kurultay'ın tartışma konusu olan kurtuluş uğrunda hemen savaşacakmış gibi, tabancalar, kamalar, hançerler ve kılıçlar kuşanmıştı.

İki bine yakın delege vardı tam sayıyı vermek gerekirse, 37 milliyetten 1891 kişi.[1] Türkler 235 kişiyle en kalabalık grubu oluşturmaktaydı. Sonra 192 kişilik İranlı ve Farslar geliyordu; bunların bir bölümü, hiç kuşkusuz, İran'ın Azeri illerinden Şiilerdi. 14 Hintli, 8 Çinli, 8 Kürt, 3 Koreli ve 3 Arap vardı. Ruslar 104 kişi yazılmıştı, ama Rusya'nın geçmiş ve gelecekteki egemenlik alanları olan Kafkaslar'dan ve Orta Asya'dan Türkmenler (35), Tacikler (61), Özbekler (15), Gürcüler (100) ve Ermeniler (157) vb. de vardı.[2]

Türkler için verilen 235 sayısının altbölünmesi, Tutanaklarda gösterilmemiştir. Bir yorumcuya göre,[3] bu rakam "hem Suphi'nin Bakû teşkilâtı temsilcilerini, hem de İstanbul ve Anadolu'dan gelenleri (hatta Azerileri, Türkistanlıları vb.'da) kapsıyor olmak gerekir." Sıralanan 37 milliyet arasında Azeriler ve (Türkmenlerle Özbeklerin dışında kalan) Türkistanlılar yoktur. Türklerden Presidyum'da üye olan üçünün adı bellidir: Mustafa Suphi (Türkiye), Tahsin Bahri ve Hafız Mehmet (partisiz, Anadolu). Üç Türk de, Kurultay'ın sonunda kurulan M.L. Pavloviç (Weltman) başkanlığındaki "Propaganda ve Eylem Konseyi"ne üye seçilmişlerdir: Süleyman Nuri ve İsmail Hakkı (Komünist), Bahaettin Şakir (partisiz).

Ankara'daki TBMM, Moskova'ya gönderilen Özel Delegasyon'dan Dr. İbrahim Tâli'yi (Öngören) Kurultay'a "gözlemci" olarak tayin etmişti. İstanbul'dan gelen delegeler, aralarında (Arap, Hilmioğlu) İsmail Hakkı ve Ethem Nejat'ın da bulunduğu Komünistlerdi. Trabzon meb'usu Hafız Mehmed'in başkanlığındaki bir Anadolu delegeleri grubunda, Erzurum'dan Cevat (Dursunoğlu) ve Süleyman Necati (Albayrak) de vardı. Nihayet, Karabekir Paşa maiyetinden iki subayı (Albay Arif ile Teğmen Asım'ı), bu Trabzon ve Erzurum grubuna sivil olarak katmıştı. Bunların görevi, "gözlemcilik" yapmak ve dönüşte Doğu Cephesi komutanına rapor vermekti. Kendi adamlarını atamakla yetinmeyen Karabekir, taşra delegeleriyle görüşmeler de yapmıştı: "Biz Bolşevik değildik. Fakat tazyik ve istilâ siyasetine tahammülümüz yoktu. Sonuna kadar uğraşacaktık. Bu uğraşmaların sonunda Bolşevikliğin de hesaba konulmasını düşünmeleri lâzımdı. Bundan başka, Azerbaycan'da neler oluyordu? Bakû Kongresi'nde Türk ve İslâm vesair unsurların hürriyet ve faaliyetlerine, Bolşeviklerin hallerine ve emellerine dair birçok şeyler öğrenecektik."[4]

Genç Pan-Turanist öğretmen, Şevket (Süreyya-Aydemir) Azerbaycan delegesi olmuştu. Anılarında, "İşte şimdi her şey anlaşıldı, işte benim bağlanacağım dâva!" dediğini yazmaktadır. "Hem

bu dâvanın öncüleri arasında şimdi ben de vardım. Şark milliyetinin isyan bayrağını açan şu büyük kurultayın safları arasında bulunuyordum. ...yarın silâhlarımızı alacaktık. Bu kurtuluş bayrağı altında yürüyecektik."[5]

İlk oturum, 1 Eylül saat 20.40'ta başladı ve bir süre gürültü ve kargaşa, kılıç şakırtıları, bu gibi toplantılarda gerekli disipline alışmamış insanların yaygaraları arasında devam etti. Kurultay Başkanı Zinovyev, delegeleri Komintern adına selâmladı. Ateşli bir açış konuşmasıyla, onları dünya devrimi adına kendi dinlerine hizmet etmeye çağırdı. Söylevini şöyle bitirdi:

"Yoldaşlar! Kardeşler! Sizi ezen haydut ve saldırganlara karşı gerçek bir halkın kutsal savaşı örgütlemeye başlamanızın zamanı geldi. Komünist Enternasyonal bugün Doğu halklarına diyor ki: Kardeşler, sizi bir kutsal savaşa çağırıyoruz, öncelikle İngiliz emperyalizmine karşı bir kutsal savaşa!"[6]

Tepki, çok coşkulu oldu. Herkes ayağa fırlamış, kollarını sallayarak, sınır tanımayan bir şevkle Cihat! Cihat! Kutsal Savaş! diye bağırıyordu; toplantı dakikalarca kesintiye uğradı. Özlemleri Komünistçe olmaktan çok, milliyetçi nitelik taşıyanlar için Kutsal Savaş çağrısı, karşı konulamayacak kadar güçlüydü. Kurultay'ın ilk oturumunda, Komünist üyeler henüz görüşmelere egemen olmamışlardı. Bu belki de, özgürlük bayrağının dalgalandığı ve uluslararası toplantının kendisini tek bir amaçta birleşmiş hissettiği yegâne andı.

Enver Paşa'nın varlığı, birtakım delege grupları arasında hayli heyecan uyandırmıştı. Bunlardan bir Türk gözlemci, başlarında kocaman papaklar bulunan 30-40 kişilik bir kafilenin, âniden onun salonun sağ alt yanındaki bir locada oturduğunu farkettiklerini anımsıyor. Onlar sahneye fırlayıp locaya giden koridora dalarlarken haykırışlar olmuş; sonra, saygı makamında Enver Paşa'nın elini öperlerken locada görünmüşler.[7]

2 Eylül tarihli bir Türk raporu, "Bugün Ali Bey'i muhtelif milletlerin delegeleri ziyaret etmiştir" demekte ve "sokaklarda halk Ali Bey'i çok alkışlamıştır" diye devam etmektedir.[8]

3 Eylül Cuma günü, Kurultay dinî tatil nedeniyle toplanmamıştır. Onun yerine, asker ve işçilerin bir resmi geçidi yapılmış, her bölüğün başındaki kızıl bayrakların gerisinde, Enver Paşa da at üstünde yürüyüşe katılmıştır.[9] Türk raporuna göre, techizat çok fena olup, en muntazam grup Rus bahriyelileridir.[10]

Enver Paşa'nın belli birtakım gruplarca alkışlanmasına ve onlarda hayranlık uyandırmasına karşılık, oradaki varlığı, Komünist örgütlerine bağlı Kurultay üyelerinin çoğunluğunu huzursuz etmişti. Türkiye'nin Dünya Harbine ve Kafkaslar'a girmesinden sorumlu olan ve ellerini halkın kanıyla bulaştırmış bulunan bu Jön Türk lideri onların arasında ne arıyordu? Bu tavır, Kurultay'ı yöneten Komintern temsilcilerini etkilemekten geri kalmadı; Enver'in bir itiraz fırtınasına yol açmadan söylev veremeyeceğini apaçık anladılar.

2 Eylül oturumunda, konuşmacılar Enver'e karşıtlıklarını dile getirdiler. Özellikle, adı tutanaklara Bünyat Zade diye geçen, bir başka kaynakta ise[11] Bünyat Dadaşof olarak anılan bir Azerî komünisti, 1917 ve 1918'de Türklerin Kafkaslar'daki rolünün eleştirel bir değerlendirmesini yaptı. Onun konuşmasının bazı bölümleri, ilkin çeviride atlandı ve tamamlanması için bağrışmalar oldu. Sık sık Kurultay üyeleri, konuşmaların çeviride özetlenmesinin, bazı bilgilerin kendilerinden saklandığı anlamına geldiği duygusuna kapılıyor ve kendi dillerine de çeviri yapılmasını istiyorlardı.

Örgütleyiciler, bu sorunu çözmek için Dördüncü Oturumun başında resmi çevirileri üç dille sınırladılar: Rusça, Azeri Türkçesi ve Farsça.

Kurultay'da söylenen bu söz tutanaklara geçmemiştir. Örgütleyiciler, bazı konuşmaları özetlerken, Kurultayın amaçlarını gözönünde tutarak onları yumuşatmışlardı.

Çeşitli dillere çevirme sorunu da belâ olmuş ve bu işe ayrılabileceğinden çok daha fazla zaman almıştır.

4 Eylül'de Kurultay iki kere toplanmış: her ikisinde de Zinovyev'in başkanlık ettiği Üçüncü Oturum 12.15'te, Dördüncü Oturum 20.00'de başlamıştır.

Enver Paşa öğleden sonraki (3.) Oturuma katılmadı. Bu durum, Presidyum'daki Dağıstan temsilcisi yoldaş Korkmazov'un dikkatinden kaçmamıştır. Korkmazov konuşmasında, (İngilizler gibi) "Türk emperyalistleri"nin de ülkesindeki "entrika"larına çattı. 1918'de Bakû'nun Türkler tarafından zabtedilmesinden sonra, Nuri Paşa Derbent ve Mahaçkale'yi ele geçirmek için "hâkim sınıflar"la güç birliği yapmıştı. Sözlerine devamla, "Dağlarda karşıdevrimi örgütlemede çok etkin davranan bir lideri -Enver Paşa'yı- burada görememekten üzgünüz" dedi. Şiddetli alkışlar üzerine konuşmasını bir süre kesti, sonra da "bir başka karşıdevrimcinin, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın[12] açtığı iç cephe hakkında da bir cümle ekledi.

Enver Paşa, kendisiyle aynı locada oturan İbrahim Tâli ile birlikte, Dördüncü Oturuma katıldı. Aşağıda salonun ön sıralarında, Azerbaycan'ı temsil edenlerden, genç öğretmen Aydemir oturuyor ve görüşmelerin bütün ayrıntılarını heyecandan nefesi kesilmiş olarak izliyordu. Oturumun başlarında, Enver Paşa'nın kalabalık Presidyum'un yerleştiği sahneye çıktığını ve Zinovyev'e doğru yürüdüğünü gördü. Onunla arasında kısa bir konuşma oldu, bun-

dan sonra arkasından bir tomar kâğıt bırakarak çekildi.

Bu, Komüntern'in (o yılın Temmuz'unda Moskova'da toplanan) İkinci Kongresi üyelerinin ve diğer misafirlerin bildiriler verecekleri oturumdu. Fakat Presidyum vakit kazanmak için, bildirilerin çoğunun okunmayıp yalnızca başında çıkmasını ve son rapora katılmasını kararlaştırdı.

Zinovyev'in Moskova'dan kendisiyle birlikte trene binip gelmesi için ikna ettiği John Reed, yine de bildirisi Kongre'de okunmayıp daha sonra yayınlanan konuklardan biriydi.

Türklerin bildirileri ise atlanmamıştır. Balkan Komünistleri adına okunan kısa bir bildiriden sonra, Zinovyev şöyle dedi: "Yoldaşlar, şu anda Bakü'da bulunan, fakat Kurultayımızda delege olmayan, tanınmış iki Türk siyaset adamı yazılı bildirilerini Presidyum'a ulaştırmışlardır. Bu bildiriler çok önemli olduğundan, Presidyum burada okunmalarına ve basına iletilmelerine karar vermiştir."[13]

Bunlar, Enver Paşa ile "Anadolu'daki Türk halk hükümetinin temsilcisi" İbrahim Tâli'nin bildirileriydi. "Kurultay delegesi olmayan" ve sanki tesadüfen Bakü'da bulunan bu iki zat, gerçekten Zinovyev'in özel treniyle gelmişlerdi.

Sakıngan bir biçimde ilân edilmesine karşın, Enver Paşa'nın adı geçince bir gürültü koptu, özellikle Türk Komünistleri "Kurultay'a değil, Halk Mahkemesi'ne!" diye bağrıştılar.[14] Bu nedenle, Zinovyev, "Yoldaşlar, lütfen tam sessizlik olsun" dedi.

Enver Paşa'nın bildirisini önce Rusça olarak, Kurultay sekreterlerinden yoldaş Ostrovski okudu.

İçine bol bol "yoldaşlar" hitabı serpiştirilmiş olan bildiri, "Dünya emperyalizmine ve kapitalizmine karşı savaşan bizlerin bugün Bakü'da toplanmamızı sağlayan" Üçüncü Enternasyonal'e ve onun Presidyumu'na teşekkür etmekle başlıyordu.[15]

Enver Paşa, savaşın başında Çarlık Rusyası'nın İngiltere'nin yanında yer aldığını, Türkiye'ninse Almanya'dan yana olmaya adeta zorlandığını, Almanya'nın da eşit ölçüde emperyalist olmakla birlikte, "en azından bizi yaşatmaya söz verdiğini" anlattı. Türkiye'nin kendi payına, emperyalist dürtülerle savaşmadığını, daha ziyade Trablus'u Trabluslular için ve Azerbaycan'ı Azeriler için kurtarmaya çalıştığını söyledi. Kendisi, İngiliz emperyalizmden nefret ettiği kadar Alman emperyalizminden de nefret ediyor ve bütün emperyalistleri lânetliyordu. O günün Rusyası bugünkü Rusya olsaydı, şu anda olduğu gibi, o zaman da onun yanında savaşırdı. Karadeniz'in fırtınası gemisinin direğini kırmamış, Kovno ve Reval hapishaneleri onu engellememiş, bindiği uçaklar düşmemiş olsaydı, Rusya ile güçbirliği yapmakta bu kadar gecikmeyecekti.

Evet, Türkiye savaşta yenilmişti. Fakat Boğazların kapatılması, "gözü doymaz Çarlık Rusyası'nın çökmesi"ne ve yerine, ezilenlerin müttefiki Sovyet Rusya'nın ortaya çıkmasına yol açmıştı. Onun için, "Ezilen halklar açısından ben bunu bir zafer olarak görüyorum" dedi.

Enver Paşa, şimdi de "Emperyalizme karşı kahramanca bir savaş sürdüren" Anadolu'daki ordudan, kendisi onu temsil ediyormuşcasına söz etti ve bu orduyu, Üçüncü Enternasyonal tarafından birleştirilmekte olan Doğu dünyasıyla bağladı. Konuşmasını, "beni buraya temsilci olarak gönderen Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Arabistan ve Hindistan İhtilâl Teşkilâtları Birliği"nin Kurultay'la tam bir dayanışma içinde olduğunu söyleyerek tamamladı.

Daha sonra, bildirinin Türkçesini, Aydemir'e göre Enver Paşa'nın en şiddetli muhalifi olan Türkistan temsilcisi Komünist Mehmet Emin okudu.

Enver Paşa'nın ve İbrahim Tâli'nin bildirilerinin okunmasından sonra, Bela Kun Kurultay adına bir karar tasarısı önerdi. Bunda şöyle deniyordu: "Enver Paşa'nın Türk millî hareketi hakkındaki sözlerini dinleyen" Kurultay, "dünya emperyalizmine karşı koyan bütün Türk savaşçılarına sevgilerini ifade etmiş," fakat bu mücadelenin sadece yabancılara karşı olduğunu, halkı sömüren Türklere yönelmediğini de belirtmiştir. Bu nedenle, Kurultay savaşçıların "emekçi halka hizmet etmeye hazır olduklarını eylemle" kanıtlamalarını istiyordu. Bu karar tasarısı açıklanınca, bir başka gürültü koptu ve delegeler taslak hakkında konuşmak için söz istediler. Zinovyev buna meydan vermeden, tasarıyı hızla oya koydu ve kabul edildiğini bildirdi.

Ankara'nın Sovyet Rusya'ya gönderdiği ilk büyükelçi, General Ali Fuat Cebesoy Bakû Kurultayı'nda yoktu. Bu göreve iki ay sonra, Kasım'da atanmış ve 1921 Şubat'ında Moskova'ya varmıştı. Harbiye'de Enver'den iki yıl sonra, Mustafa Kemal ve Halil Kut'la aynı sınıftaydı; Enver Paşa Harbiye Nâzırı iken, onun maiyetinde çalışmıştı. *Moskova Hatıraları*'nda, Enver Paşa'nın bildirisini yorumlarken şöyle bir soru sormaktadır:

"Acaba bu nutuk, Enver Paşa'nın halis niyet ve düşüncelerinin tam bir aksi [yansıması] midir? Yoksa bir maceranın sellerine kendisini kaptıran insanın söylemeye mecbur olduğu şeyler midir?"[16]

Enver Paşa'nın olağanüstü bildirisinin okunmasında hazır bulunan Aydemir, bu konuda düşündüklerini daha kuvvetli olarak ortaya koyuyor:

Onun gözünde, "Enver Paşa'nın tebliği... yersiz, lüzumsuz bir şeydi. Yıkılmış, kararsız bir adamın kendisine o kadar yabancı bir yerde, hazin ve acınacak bir ifadesiydi. Bu okunan şeyleri, hiç şüphesiz kendisi yazmamıştı. Onu ya-

Enver Paşa Bakû'da. Sağında Polis Müdürü Azmi Bey, solunda ise Ankara Murahhası İbrahim Tali Bey

zanlar ve eline tutuşturanlar da, ya bütün olan bitenlere karşı anlayışsız yahut da basit, âvare insanlardı."[17]

Enver Paşa Türkiye'nin Dünya Savaşı içindeki tutumu hakkında yapılan suçlamaları umursamamış olamaz; bununla birlikte, ya Kurultay'daki şiddetli tepkileri anladığı ya da kendi işleriyle uğraştığı için, Kurultay'ın geri kalan oturumlarına katılmadı.

5 Eylül'deki beşinci oturumda, tanınmış Rus Doğubilimcisi M.L. Pavloviç (Veltman), tartışmaların temelini oluşturan ulusal ve sömürge sorunları üstüne raportörlük yaptı. Uzun bildirisinin ana savı, "Sovyet Rusya'ya karşı savaş"ın "Doğu'ya karşı bir savaş" olduğuydu.[18] Ermenilere yapılan kıyımları mahkûm etti; Rusya'da Yahudi kırımları için kullanılan "pogrom" sözünü kullanıyordu. "Enver'in Türkiyesi'nin savaş yanlısı siyaseti"ne sertçe karşı çıktı: "Enver Paşa Türkiyesi'nin, bütün Batı halklarının Doğu'ya karşı birleşmesi gerektiğini savunan II. Wilhelm Almanyası'yla bağlaştığı"nı söyledi. Ayrıca Brest Litovsk konferansı "canavarlığı"nda, Enver'in içinde Savaş Bakanı olduğu bir hükümet tarafından tayin edilen Türk temsilcilerinin tutumu "utanılası" nitelikteydi.

Aynı oturumda komünist fraksiyon adına konuşan yoldaş Mutuşev, Enver Paşa Türkiyesi hakkında eşit sertlikte bir dil kullanıyordu: "Birliksizlik ve Gerileme Partisi'nin Türkiye'deki oniki yıllık kesintisiz egemenliği..."[19]

Kongre sürerken, Enver Paşa ve arkadaşları, İttihat ve Terakki için önerilen, "Mesâi" adını verdikleri bir siyasal program taslağıyla uğraşmış olabilirler. Bu programın ne zaman hazırlandığı ve Enver'in bundan ne ölçüde sorumlu olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak onun, kongre ve tüzüklerden, kural ve yönergelerden hoşlandığı ve genellikle, onları biçimsel tanımlara sokarak eylemlerini yasallaştırmaya eğilimli olduğu bilinmektedir.

Her halükârda, "Mesâi" Berlin'deki Talât Paşa'nın çevresinde toplanan İttihatçılarla Sovyet Rusya'da Enver Paşa'yı çevreleyen grup arasında yavaş yavaş çıkan görüş farklarına işaret eder. Enver'in grubu Türkiye için eyleme geçmek vaktinin geldiğini düşünürken, Talât'ın grubu daha ileri bir tarihte eyleme başvurmak için zaten başlamış olan bağımsızlık mücadelesine hiç karışmamak arasında mütereddidi.

Bu aşamada, Türkiye'de kalan İttihatçılar da kendi etkinliklerini yeniden düzenlemeyi ve değişen koşullara göre uyarlanan yeni programlar yapmayı tasarlıyorlardı.

(1926'da İzmir suikast girişimi nedeniyle İstiklâl Mahkemesi'nce astırılan) Hafız Mehmet Bey Kurultay'dan sonra Trabzon'a dönünce, yerel *İstikbal* gazetesine verdiği bir mülâkatta, yeni programların gerekliliğini vurgulamış; Sovyet Rusya ile dostça ilişkiler sürdürmenin zorunlu olduğunu, ama bunun Türkiye için kabul edilebilir olmayan Bolşevizmin benimsenmesine yol açmaması gerektiğini söylemiştir.

Enver grubunun temsilcisi Küçük Talât (Muşkara) ve Nail Beyler de, Kurultay'dan sonra Bakû'dan ayrılmış ve Doğu Cephesi karargâhına gelmişlerdir. Burada, Kâzım Karabekir'e Enver Paşa'dan (Kurultay'ın son oturumundan önceki gün olan) 7 Eylül, Halil Paşa'dan da 17 Eylül tarihli tavsive mektupları sunmuşlardır.

Enver Paşa mektubunda, Kongreden "pek memnun" olduğunu, Kurultay"ın "âtide pek iyi neticeler verece"ğini yazmıştı. Talât Bey, Enver'in geleceğe ilişkin "düşünceleri hakkında malûmat" verecekti. Bunlar şimdilik "Mesâi"de toplanmışlardı, ama son biçimlerini almış olmaktan uzaktılar.

Aynı zamanda, Kurultay hakkında BMM'ne ve Mustafa Kemal'e yazdıkları raporun bir kopyasını Karabekir'e verdiler.[22]

Rapor, İttihat ve Terakki'nin Kurultay hakkındaki görüşünü belirtmekteydi. Bu toplantı, hiç kuşkusuz, Komintern'in etki ve denetimi altında yapılmıştı ve Komintern, Bakû'da Mustafa Suphi tarafından kurulan Türkiye (İştirakiyun) Komünist Fırkası'nın Türkiye'de yönetimi eline almasını umuyor olamazdı. Komünizm Türkiye için uygun değildi, ama içeride bu fikri temsil edecek bir sol parti kurulmalıydı. Halkın karar-verme sürecine daha geniş ölçüde katılması ve ülke çapında kurumların yeniden örgütlenmesi sağlanmalıydı.

Küçük Talât ve Nail Beyler, bun-

dan sonra Trabzon'a gidip, dağıtmak üzere "Mesâi"yi bastırdılar. Bir kopya da, Berlin'deki Talât Paşa'ya gönderildi; birkaç gün sonra, Kör Ali İhsan Bey'in hazırladığı program taslağı da Paşa'nın eline geçti. Eski Sadrazam, bir yeniden örgütlemenin zorunlu olduğunu kabul ediyordu; fakat kendisine sunulan projeler konusunda sakıngan davranıyor, herhangi bir karar verilmeden önce bunların iyice düşünülmesi gerektiğini söylüyordu.

Bakû'da, Doğu Halkları Kurultayı'nın sona ermesinden iki gün sonra, 10 Eylül'de 15 teşkilâtı temsil eden 74 Türk Komünisti, Kızıl Ordu Klübü'nde "Birinci Umumî Kongre"leri için toplandılar.[23] Delegelerin sadece 32'sinin kat'i oy hakkı vardı, 42'siyse ancak istişarî olarak oy verebileceklerdi. Bunların Türkiye'nin bütün vilâyetlerini temsil ettiklerinin söylenmesine karşın, üyelerin çoğu bir an önce vatanlarına dönmek isteyen savaş esirleriydi; aralarında birkaç tane de, ya savaş sırasında Almanya'da ya da Bolşevik devriminde Rusya'da bulunmuş solcu vardı.

Aydemir, bu Kongreye de katılmıştır. Şöyle yazıyor: "...Salondaki kalabalığa... ve herbiri Türkiye'nin bir vilâyeti adına konuşan delegelere ve söylenen nutuklara bakılırsa, Türkiye'ye artık komünist bir memleket demek yerinde olurdu. Fakat dikkat edilirse görülüyordu ki, bu kalabalığa katılan insanlar[ın]... aralarında müşterek bir bağ yoktu. Herbirinin Komünistliği anlayışı da başka başkaydı. ...Aksaçlı bir Rus kadını (Bayan Stasova) taraf[lar]ı beyhude yere birleştirmeğe çalışıyordu."[24]

Aydemir, bundan önce, Kurultay'ın bittiği gün, Küçük Talât'ın evinde Enver Paşa ile karşılaşmasını anlatmaktadır. "Oda çıplak denecek kadar boştu" diye yazar. Bir eski savaş esiri, tahta bir masanın başına oturmuş, pirinç ayıklamaktadır. Enver Paşa girer, Aydemir ona tanıtılır ve konuklar tahta masanın öbür ucuna ilişirler.[25]

Enver Paşa o sıra kırk yaşlarındadır. Aydemir, onu koyu renkli sivil bir elbise giymiş, belinde kemer ve ayaklarında çizme ile hatırlar. Biraz ihmal edilmiş olmakla birlikte, kısa bıyıklarının uçları, yine Kayzer modasına uygun biçimde yukarıya doğru kıvrıktır. Yorgun ve düşünceli görünür.

O akşam Zinovyev'in treni Moskova'ya dönecek, Kurultay'da kendilerinden beklenen rolleri oynamış olan Komintern ileri gelenlerini geri götürecekti. Enver, Moskova'da iken önemli bir konuk muamelesi görmüş, Bakû'ya Zinovyev'le birlikte gelmişti; oysa şimdi hareket saati yaklaştığı halde, Moskova'ya dönmesiyle ilgili hiçbir haber alamıyordu.

Bu, Rus umursamazlığının mı bir örneğiydi, son anda alınmış bir kararın mı sonucuydu, yoksa kendisinden bekleneni pek iyi yapamadığı için Enver'in bir kenara itildiği anlamına mı geliyordu? Belki de zamanın karışıklığı düşünülecek olursa, sadece, Zinovyev'in kendisi de trenle yolculuğun akıl kârı olup olmadığını, hazırlıkların tamamlanıp tamamlanmadığını bilmiyordu.

Her ne hal ise, Enver Paşa o gece bir eve daha uğrayıp Şalva Eliava ile görüşmüştür. [Bir ara Türkiye'ye büyükelçi gönderileceği söylenen bu zat, Karakol Cemiyeti üyeleriyle temas etmiş ve o örgüt adına Baha Sait'in imzaladığı, hiçbir zaman yürürlüğe girmeyen ikili antlaşmayı yapmıştır.] Ondan sonra, Enver Paşa ve "misyonu" istasyona gitmişlerdir.

Türk raporu, 10 Eylül'de trenin Noraskaya istasyonunda yirmidört saat yolun temizlenmesini beklediğini yazıyor. Ondan önceki tren, iki yüz kadar Beyaz süvari tarafından tamamıyla tahrip edilmişti.

Tren ayın 11'inde yoluna devam etti, 12'sinde Rostov'a vardı. Fakat 15'i sabahı şafakla Moskova'ya erişmesine değin bitmek tükenmek bilmez üç gün daha geçti. Moskova'da da inmeden önce iki saat beklendi. Enver bu süre boyunca çeşitli insanların sakin sakin resmini yapıyordu.[26]

* Bu yazı, Enver Paşa hakkında büyük bir kitap hazırlamakta olan Bayan Nermin Menemencioğlu-Streater'in son T.Tarih Kongresi'ne sunduğu İngilizce tebliğin Mete Tunçay tarafından yapılmış tercümesidir.

[1] Rusça stenografik tutanaklar, ilk kez Komünist Enternasyonal tarafından 1920'de Petrograd'da yayımlanmıştır. Fransızca çevirisi de, ertesi yıl, aynı yerde yine Komintern'ce bastırılmıştır. (Tıpkı basım: Maspero, 1971.) *Le Premier Congrès de Peuples de l'Orient*, Bakû 1920. rusça orijinalden yapılan İngilizce çeviri: *Congres of the Peoples of the East*, Bakû September 1920, stenographic report translated and annotated by Brian Pearce (New Park Publ., 1977). Üye sayısı istatistikleri, s.187. [Fransızca'dan Ali Alev'in çevirdiği Türkçe metin: *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû 1920 (Koral Yay., 1975) "Milliyetlere göre Kurultay'ın Birleşimi": s.9. Bu kitabın sonuna, Mete Tunçay tarafından belgesel nitelikli on tane yazı eklenmiştir.]

[2] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-25* (Ankara, 1978), s.210/dn. 196.

[3] *İbid.*, s.211

[4] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, (İstanbul, 1960), s.846. 2.bas. (1969), s.793.

[5] Ş.S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, (Ankara, 1959), s.204. (1967 bas., s.199.)

[6] Brian Pearce, *Stenographic Report*, s.36-37.

[7] Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, (İstanbul, 1965), s.249-50.

[8] Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve Ittihat Terakki Erkânı*, (İstanbul, 1967), s.310.

[9] B.Pearce, *op.cit.*, s.195, n.57.

[10] Karabekir, *İst. Harb. Enver Pş.*, op.cit.

[11] Vâlâ Nureddin, *op.cit.*, s.250.

[12] B.Pearce, *op.cit.*, s.65-66.

[13] *İbid.*, s.75-76. [Karş. Türkçe çeviride s.119.]

[14] Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya-Enver Paşa*, cilt III (İstanbul, 1972), s.574.

[15] Tam metin, Pearce'in İngilizce çevirisinde, s.76-79 [Türkçe'de s.119-24].

[16] A.Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları* (İstanbul, 1955), s.28.

[17] Aydemir, *Suyu Arayan Adam*,. s.209, (1967 bas., s.204).

[18] Pearce, *op.cit.*, s.95.

[19] *İbid.*, s.103.

[20] Tunçay, *op.cit.*, s.113/dn. 44.

[21] Mektupların metni, *İbid.*, s.40-41'dedir.

[22] Raporun metni, Karabekir, *İstiklâl Harbimiz'de Enver Paşa...*, s.41-47'dedir.

[23] Tunçay, *op.cit.*, s.217 vd. [O yıl Bakû'da basılan tutanağın tamamının çevrimyazısı için bknz. M.Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, (İstanbul, 1982), s.55-141.]

[24] Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s.215 (1967 bas., s.204).

[25] *İbid.*, s.210 vd.

[26] Karabekir, *Enver Paşa...*, s.311.

Sadi Irmak'ın "Hümanist"liği Üzerine

LEVENT BOYACIOĞLU

Tarih ve Toplum'un 84. ve 86. sayılarında Sadi Irmak'la ilgili iki yazı yayımlandı. 84. sayıdaki, sayın Bedi Yazıcı'nın Çalışma Bakanlığı'nın kuruluşuna ilişkin anekdotları hem sürükleyici hem de bilgilendiriciydi. 86. sayıda yer alan sayın Arslan Terzioğlu'nun, "Sadi Irmak ve Hümanizm" başlıklı yazısı ise Irmak'ın politik-bilimsel yanlarını tanıtmayı amaçlayan bir nekroloji yazısı özelliğini taşıyordu. Bu yazı, Irmak'ın entellektüel açılımının boyutlarını göstermesi bakımından derli toplu olmasına karşın, bazı hususlarda sayın Terzioğlu'na katılmadığımızı da belirtelim.

İlk elde, yaygınlıkla savunulduğu üzere ve sayın Terzioğlu'nun kabul ettiğini sandığımız biçimiyle, Yunus Emre ve Mevlâna'yı Batı hümanizmasının kavramsal çerçevesi ile değerlendirmek pek doğru değil; zira hümanizma olgusu Batı'nın özgül tarihsel koşulları içinde ortaya çıkar ve her ne kadar dinle uzlaşıyor gibi görünse de esas olarak *seküler* bir harekettir. Oysa, sınırlarını ne denli zorlamış olursa olurlarsa olsunlar, Yunus ve Mevlâna "din"in içinden konuşan mistiklerdir. Dolayısıyla Anadolu heterodoksisinin Batı hümanizması ile benzer, ama kesinlikle özdeş olmadığını kabul etmek gerekir. Ancak, benzerlik insana verilen önemin merkezîliği ile sınırlıdır. Heterodoksi ve hümanizma tarihsel ve kültürel açıdan bağlam-bağımlı'dır. Eğer aranırsa, Papua Yeni Gine'den Eskimolara, Hindistan'dan Kenya'ya kadar birçok insan topluluğu ve coğrafî bölgede, insana merkezi yer veren düşüncelere ve kutlu kişilere tesadüf etmek mümkündür. Elbette insan sevgisi evrenseldir. Ama hümanizma, belirli bir coğrafî bölgede, belirli bir zaman diliminde ortaya çıkan bir dizi oluşumun ayrılmaz parçasıdır ve tarihsel-kültürel açıdan özgüldür. Birbirinden farklı zaman ve yerde ortaya çıkan olguları biricik (*unique*) bir olgunun bağlamında değerlendirmek, tarihsel bir yöntem hatasıdır. Nitekim, Rönesans, Reformasyon ve hümanizma olguları içiçe olmuştur. Oysa, Anadolu heterodoksisi ne bir İslâm reformasyonu yaratmış, ne de bir Doğu Rönesansının oluşumunu etkilemiştir. Çünkü, bir İslâmi Reformasyon ve Doğu Rönesansı hiç olmamıştır, dahası böyle Batı merkezli kavramlaştırmalar da yapılamaz. Dolayısıyla, sayın Terzioğlu'nun sözünü ettiği "Atatürk Rönesansı" diye birşeyden söz edilemez. Cumhuriyet Türkiye'sinde yapılanlar, toplumsal iç dinamiklerle oluşan sivil hareketler değil, devletin yaptırım gücüyle kotarılan modernist reformlardır.

Sadi Irmak'ın hümanistliği ise bizce çok şaibelidir. Gerçi, Irma'kın Tanrı anlayışı ve entellektüel etkinlikleri Batı hümanistleri ile benzeşmektedir; ama, bunların arasında olmazsa olmaz tamımlayıcısı insana karşı yaklaşım ve insan türüne duyulan sevgi bakımından değil bir benzerlik, tam birtezat vardır. Öte taraftan, Irmak'ın programlı olarak yapıp ettikleriyle, "gecikmiş" bir "Doğu Rönesansı"nın önderi olmak istediğini de çıkarsayabiliriz. Sayın Terzioğlu, Irmak'ın hümanistliğini Doğu ve Batı kültürlerine verdiği önem ve bu doğrultuda yaptığı çevirilerle temellendiriyor, neden Nietzsche'den çeviri yapma gereği duyduğunu da Irmak'ın kaleminden aktarıyor:

Çünkü Nietzsche'nin anlaşılmasına şimdi her vakıttan ziyade ihtiyaç vardır. Birçok münevverlerimizde koyu bir maddeperestlik hüküm sürmektedir. Hayatı: bir menfaat şansı telâkki eden ve yegâne endişe olarak menfaatlerin adilane taksimini gözeten bir kütlenin karşısına çıkarılabilecek ideal adamlarının birisi Nietzsche'dir.

Kuşkusuz, Sadi Irmak'ın Nietzsche'den çeviri yapması Türkiye kültür yaşamına bir katkıdır. Zira önemli bir filozoftur Nietzsche. Nedir, yukarıda da kuvvetle üzerinde durduğumuz tarih yöntemine ilişkin bir husus var: zaman ve mekân... Bu noktadan yaklaşmak, olay/olguların sürekli değişim içerisindeki durumlarını görebilmemizi sağlıyor. Yazılı olanlar, metinler aynı kalıyor ama toplumlar, insanlar ve onların anlama/anlamlandırma olanakları, biçimleri sürekli değişiyor. Hattâ bir metnin ele alınması, yorumlanması kişiden kişiye önemli farklılıklar gösterebiliyor. Bu, Nietzsche'nin çeşitli dönemlerde öne çıkartılmasının farklı toplumsal, iktisadî, siyasal, ideolojik bağlamlarla, referans noktaları ile anlaşılabileceğini ortaya koyuyor. Dolayısıyla, günümüz Türkiye aydını-

nın Nietzsche'ye yaklaşımı ile 1930-40'ların Sadi Irmak'ının Nietzsche'ye yaklaşımı birbirine hiç mi hiç benzemiyor. Örnekse, 12 Eylül darbesinin örgütlü insan davranışını büyük bir suç olarak gösteren söylemi, küçük burjuva aydınlarının bireysel dünyalarını zenginleştirmiş, bir içe kapanma dönemi başlatmıştır. Bu ortamda Nietzsche'nin *übermench* kavramı da bireyliğin geliştirilmesi, insanın entellektüel etkinliklerini artırarak kendini gerçekleştirmesi, kemale ermesi biçiminde anlaşılmıştır. Elbette, Nietzsche'nin seçkinci, eşitsizlikçi ve kadını aşağılayan düşünceleri bu sol-aydın-demokrat kesimce ya farklı yorumlanmış ya da ihmal edilmiştir.

Gelelim Sadi Irmak'ın Nietzsche ile olan ilişkisine... 1930-40'lı yıllarda Nietzsche Hitler rejiminin resmî filozofu ilân edilmiş ve Nietzsche'nin *übermench-sürü* ikilemi Nazi ideolojisinin meşrulaştırılması için kullanılmıştır. Irmak'ın o dönemde Nietzsche'ye dikkat çekmesi bile, bu filozofu Nazi yorumu içinde değerlendirdiğini göstermeye yeterlidir düşüncesindeyiz. Ancak, bununla yetinmeyecek ve bu düşüncemizi ilerleyen satırlarda somut verilerle kanıtlamaya çalışacağız. Şunu da belirtmekte yarar var: Nietzsche 19. yüzyıl Alman burjuvazisinin herşeyi madde ile ölçen bencil, paragöz değerlerini aristokrat değerleri ve doğu maneviyatçılığı karışımı bir perspektiften acımasızca eleştirir. Ne var ki, sınaî kapitalizmin en saldırgan görünümü olan faşizme âlet edileceğini elbette bilemezdi.

Irmak'ın devletle ve resmî ideoloji ile olan bağının ve toplumsal konumunun yaşamı bir çıkar çatışması ve sınıf savaşımı biçiminde değerlendirmesini engellediği ortadadır. Dolayısıyla, toplumsal konumlar, ile değil ama ahlâki (etik) tercihleri ile ezilen ve sömürülenlerden yana tavır alan ve mücadeleli, zor ama onurlu bir yaşamı seçerek, gelir dağılımının adilane paylaşılmasını savunan toplumcu aydınların da eşitlikçi bir toplum "ideal"ine sahip olmalarını Irmak tabiî ki göremezdi. Irmak'ın "ideal"i anladığımız kadarıyla seçkinci ve eşitsizlikçi bir özel sahiptir. Öteyandan bu ideal, Cumhuriyet seçkinlerinin faşizmden de esinlenen solidarist-korporatist ideolojisi ile bir uyum içindedir. Dönemin tarihine göz atıldığında, Irmak ve benzeri devlet seçkinlerini demokrasi, eşitlik, adalet gibi ilkeler cihetinden eleştiren aydınların ne denli büyük bir kıyıma uğradıkları görülebilir.

Kısacası, sayın Arslan Terzioğlu'nun yöntemine katılmadığımızı, toplumsal olay ve olguların tarihsel-kültürel açıdan bağlam-bağımlı oldukları gerçeğinden hareketle söylüyoruz. Bundan ötürü, "Atatürk Rönesansı" ve "hümanist Sadi Irmak" nitelemelerinin kavram düzeyinde geçerli olmadığını, tarihsel olguların biricikliğinden çıkarak öne sürüyoruz. Bunlara karşın, sayın Terzioğlu'nun "Rönesans" kavramıyla bir teşbih yapmak istediğini sandığımızdan dolayı, bu nitelemeye Cumhuriyet döneminde girişilen kültürel etkinlikleri göz önünde bulundurarak ve kavramsal yetersizlikler yazarı çaresiz bıraktığından tümüne karşı çıkmıyoruz. Yalnız, kavram seçiminde daha ihtiyatlı olması gerektiğini anımsatmak istiyoruz. Asıl hiç kabul edemediğimiz, Sadi Irmak'ın "hümanist"liği. Biz, Irmak'ın tarihsel olarak hümanist olamayacağını üstelik, bu koşul aşılsa bile, insana olan yaklaşımı itibarıyla bunun mümkün olamayacağını savunuyoruz. Tabiî bu söylediklerimiz, Irmak'ın Türkiye kültür yaşamına yaptığı katkıları küçültmek anlamına gelmiyor; zira, biz de Nietzsche ve Boccacio'yu Sadi Irmak'ın güzel Türkçesinden okuduk...

Bu yazıda, bir kaç yıl önce aramızdan ayrılan Muzaffer Şerif (Başoğlu Sherif)[1] Hocanın bazı yorumlarına Sadi Irmak'ın "unutulmuş" bir yazısında savunduğu düşünceler[2] bağlamında değinecek, ama esas olarak Sadi Irmak'ın dünya görüşünü ortaya koymağa çabalayacağız. Önceden belirtmekte yarar var; devletin *persona non grata* ilân ettiği Muzaffer Şerif, 1935 yılından itibaren yaptığı çalışmalarla sosyal psikoloji disiplinin kurucusu olacak, ancak yurdundan uzakta; ABD'nde "menfa" da yaşamak zorunda kalacaktır.[3]

Devletin *persona grata*'sı Irmak'a gelince... Yaşları otuz civarında olanlar O'nu üniversite profesörü ve 1982 anayasasını hazırlayan Danışma Meclisi'nin başkanı olarak, bir iki kuşak öncekiler de bunlara ek olarak, Cumhuriyet'in ilk Çalışma Bakanı diye tanırlar. Burada 1943-50 yılları arasında CHP'den milletvekilliği yaptığını anımsamak gerekiyor.

Cumhuriyet döneminin toplumsal tarihi bakımından Irmak'ın ayrıcalıklı bir konumu var. Onun için bu devlet ve bilim adamımızın etraflıca anlaşılmasının sosyal bilimle uğraşanlar için önem taşıdığı kanısındayız. Bilindiği üzere Irmak, "devletin koruyucusu" sıfatını taşımayı hak edenlerin önde gelenlerindendir; demokratik süreçlerin "tıkandığı" ara dönemlerde "politika üstü politikacı" tanısı ile Cumhuriyet'in "Altın Çağı"na[4] dönüş "misyon"unun kilit mevkilerinde Irmak Hoca boy göstermiştir. Yani, devletten ayrı düşünülmeyecek bir "mitos" kişiliktir, Irmak... Ne var ki, bilim adamı Irmak'ın politikacı Irmak denli tanındığı söylenemez. Cumhuriyet'in ve oluşturucu seçkin kadrosunun tüm yönleri ile gözden geçirildiği, bu yakın geçmişi değerlendirme döneminde, Sadi Irmak'ı dünya görüşünün ana çizgileriyle tezahür ettiği bir yazısı ile anmak, yakın geçmişimizi anlama çabalarına da küçük bir katkı olacaktır kanısındayız. Böylelikle Irmak'ın da bilim adamı ve politikacı yönlerinin bütünleşeceğini umuyoruz. Ancak, bu yazıda ele aldığımız düşüncelerinden sonra, sayın Terzioğlu'ndan alıntıladığımız şu sözleri merhum Irmak'ın nasıl olup da sarfettiğini anlamak güç:

1840'ta Hegel'in talebelerinden Ruge'nin etkisiyle doğan bu yeni

yorum hümanizmayı bir özgürlük özlemi ve bilinci olarak kabul eder. Nihayet 1843'te Karl Marx hümanizmayı komünizmin son ideali olarak ilân eder. 1933'ten itibaren hümanizma kültür politikası sloganı haline gelir. Bu yeni yoruma göre, hümanizma faşizmin ve Hitlerizmin zıddı olarak kabul edilir.

Öncelikle, Irmak'ın ele alacağımız yazısında kullandığı kavram ve kuramlarla ideolojik yönsemesine nasıl yaklaştığımızı ortaya koymak gerekiyor. 17. - 19. yüzyıllar arasında tüm dünyaya yayılan sömürgecilik, çeşitli ideolojik çabalarla desteklenir. Avrupalı olmayan insan topluluklarının ve bu insanların yaşam alanlarının acımasızca sömürülmesini meşrulaştırmak için "bilimsel" kılıflar da aranacaktır; antropoloji ve/veya etnoloji bu arayışın ürünü olan disiplinlerdir. "Batılı"/"Batılı olmayan" yahut "gelişmiş"/"geri kalmış" karşıtlıkları, anılan bilimlerin sözde bulguları ve tarih felsefesinin desteği ile dünya üzerindeki Batı hegemonyasının meşru dayanakları olarak sunulurlar. Dünya kamuoyunda sömürgeciliğe ilişkin izafet çerçevelerini tersine çevirmeyi amaçlayan "bilim" destekli ideoloji, bu modern barbarlığı "medeniyet götürme" biçiminde aklîleştirmeye çalışır. Bu argümantasyonun ard-alanında "kültürel gerilik"in "ırksal ilkellik"e dayandığı düşüncesi yer almaktadır... 20. yüzyılın başlarında, İngiliz Antropoloji Cemiyeti Başkanı Mc Gee, "ileri kültür" yaratma özelliğinin Anglo-Sakson kanına özgü bir haslet olduğunu ileri sürerken, sömürgeciliğe açıktan destek vermekteydi.[5] 1930'lara gelindiğinde, ırkçılık düşüncesi Hitler faşizmi ile dünyayı karanlığa ve acılara boğacaktır. Irkçı politikaların en uç ve zalim örnekleri bu dönem Almanya'sında görülür.

Yapılan çok yönlü bilimsel çalışmalarla, insan ırkları arasında bilişsel; dolayısıyla, kültür yatarabilme özellikleri bakımından hiçbir anlamlı fark bulunmadığının anlaşılmasına karşın, temelinde iktisadî faktörler yatan ırkçılık düşüncesi, çeşitli kılıflara sokularak bugün de yaşatılmaktadır.[6] Üçüncü Dünya'nın "gelişme yolunda"ki toplumlarına olmazsa olmaz bir reçete şeklinde dayatılan "modernleşme", sömürgeciliğin restore edilmiş biçimidir ve "ileri ırk, ileri kültürün önkoşuludur" önyargısını örtülü olarak muhafaza etmektedir. Öte yandan, artık, dünya yüzüne yayılmış farklı kültürler olduğu ve bunların "gelişme" bakımından karşılaştırılamayacağı eleştirel bilim çevrelerinde genel kabul görmüş durumdadır.[7] Modernleşme kuramları bir yana dursun, çağdaş sosyal bilimin katettiği bunca yola karşın, hâlâ Nazizm'den esinlenen toplum kuramları öne sürülmektedir. Edward O. Wilson'un *Sociobiology: The New Synthesis* (1975) adlı kitabında savunduğu düşünceler ırkçı "bilim"e verilebilecek son örneklerdendir.[8] Wilson, kültürel değişmenin itici gücü olarak ırk faktörünü göstermekte ve yeni bir senteze ulaştığını öne sürmektedir. Ne var ki, sosyobiyoloji yahut "içtimaî bioloji" kavramı yeni değildir. Bildiğimiz kadarıyla bu adlandırmayı Türkiye'de ilk kez yapan ve biyoloji'nin "bulguları"ndan yola çıkarak kültürel değişmeyi açıklamaya çalışan kişi Sadi Irmak'tır!.. Kitabında Irmak Hoca'nın adını hiç anmayan Wilson, umarız bu yazıyı görür de, 1940'ta "İçtimaî bioloji" çalışmaları yapan Sadi Irmak'a hakkını teslim eder...

Cumhuriyet ve Irk

Batı'ya rağmen Batı'ya yönelen Türkiye Cumhuriyeti, modernist bir ideoloji ile desteklenir. Diğer taraftan Cumhuriyet'i kuran seçkinlerin kafasında, Batı'nın "kültürel gelişmişliği"nin ırksal temelleri olduğu yolunda katı bir inanç vardır. Modern bir ülke ve toplum kurmanın ırksal emelleri olduğu varsayımı, Türk Tarih Tezi'ndeki ırk ögesi ile somutlaşır.[9] Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yıllarda azim ve sebatla sürdürülen arkeoloji, antropoloji ve tarih çalışmaları, Türk'ün Avrupalı ile "Orta-Asyalı" kökenden geldiğini kanıtlamaya yöneliktir: böylelikle, Türk'e "ileri" bir uygarlık kurabilme yeteneğinin kazandırılacağı düşünülmüştür. Avrupa'da faşist/ırkçı rejimlerin yükselişiyle birlikte, Türkiye'de de ırkçılık fikri daha geniş platformlarda savunulmaya ve taraf toplamaya başlayacaktır.[10] Bu durum devlet partisi CHP ve resmi yayınlara da yansır. İşte bu ortamda, İstanbul Tıp Fakültesi Fizyoloji Doçenti Sadi Irmak'ın, "Milletlerin 'Tereddi' ve 'Istıfa'sı" başlıklı makalesi, *CHP Konferanslar Serisi*'nin 12. Kitap'ında yayımlanır. Bu unutulmuş makalenin gözden geçirilmesi ile birlikte belki de, Türk insanının zihninde ilk çalışma bakanı, ara-çözüm başbakan adayı, 1982'nin Danışma Meclisi Başkanı olarak yer etmiş Irmak Hoca, "içtimaî bioloji"ye dikkat çeken ilk Türk vasfı ile daha etraflı değerlendirilebilecektir.

"Mes'ele"nin İki Boyutu "Aşağı Irk" ve "Alt Tabaka"

Irmak'ın çözüm yolu aradığı "mes'ele", "aşağı ırk"ların dünyaya, "alt tabaka"nın "millet"lere egemen olmaya başlamasıdır. Nasıl olacak da, "Garbî ve Şimalî Avrupalı kültür milletleri" ırk safiyetini koruyacak; "kültür yaratan" seçkinlerin, "hırsız", "canî", "fahişe" çıkartan "alt tabaka"ya göre "velûd" olması sağlanacaktır. Görülebileceği gibi, ilk sınıflama ikinciyi belirlemektedir; "kültür milletleri", "Garbî ve Şimalî Avrupalı"larla sınırlıdır. Dolayısıyla, "ıstıfa"nın sağlanması, bu yöre için gereklidir. Öteki "milletler" ilk değerlendirmede "klasman dışı" kaldıkları için, ikinci değerlendirmede ele alınmamaktadırlar. Ki bu, bir Anadolu Türk'ü olan Irmak'ın temel çelişkilerindendir.

Tarihsel, kültürel, iktisadî ve sınıfsal faktörleri bir yana bırakıp, "mes'ele"sini kuran ve kurduğu "mes'ele"ye "soysuz" ve "temiz"

TABLO 1

Avrupa'nın muhtelif milletleri arasında aşağı yukarı aynı nisbeti gösteren şu vasatî istatistiğe bakınız:

Irgat ve uşakların vasatî çocuk miktarı	5.2
Fabrika amelesinin vasatî çocuk miktarı	4.1
Kalfaların vasatî çocuk miktarı	2.9
Memurların vasatî çocuk miktarı	2.5
Büyük memurlar vasatî çocuk miktarı	2
Serbest meslek erbabından	1.9
Üniversite müderrisleri, büyük sanatkârlar	1.5
En yüksek kabiliyette insanlar	0.5 (s.19)

Bu istatistikin çizdiği tablo Irmak'ı fazlasıyla tedirgin etmekte, karamsarlığa sevketmektedir. Seçkinlerin durumunun vehameti, milletlerin geleceğini tehdit eder mahiyettedir(!)

Son asır zarfında yukarı sınıfta velûdiyetin nasıl azaldığını gösteren şu istatistiğe de bir göz atalım:

Hemen her batında büyük teknik keşifleri veren Siemens ailesinde vasatî çocuk miktarı şimdiki batında	2.8
Bir batın evvel	3.7
İki batın evvel	4.8
Üç batın evvel	5.9
Dört batın evvel	5.1
Beş batın evvel	5.8 (s.19)

TABLO 2

kan açısından yaklaşan Ordinaryüs'ümüz -o dönemde doçent-, söze şöyle başlar:

Yazara göre, "ne yazık ki", "en yüksek kabiliyette insanlar" çıkartan Siemens gibi "temiz kanlı" ailelerin "velûdiyet"i düşme eğilimindedir. Üstelik, "alt tabaka" erken evlendiği için daha çok çocuk yapma imkânına sahiptir ve "Bir milleti teşkil eden muhtelif insan tiplerinden hangisi velûdiyet zaferini kazanırsa milletin orta tipi o gruba doğru yönelir" (s.21). Irmak, o dönemdeki vaziyeti de şöyle yorumlayacaktır: "Zamanımızda bu hakimiyeti kazanan sınıf irsen kültür yaratma kabiliyetinden mahrum olan sınıftır" (s.21). Yazar, görüşünün doğruluğunu kanıtlamak için bir dizi örnek verir:

1810 senesinde doğan ayyaş bir Prusyalı kadının zürriyetinden gelen 834 fertten 181'i fahişe, 142'si dilenci, 76'sı canî, 7'si katil, 40'ı da darülaceze sekenesi idi.

1720 Newyork'ta doğan hasta bir kadının altı batın takip edilen zürriyetinden gelen kadınların yarısından fazlası fahişe, erkeklerin 130'u ağır (!) canî, 60'ı hırsız, 7'si katil ve ancak 20'si bir işle meşguldurlar. Yalnız bu ailenin takibat ve hapishane masrafı Amerikalılara bir buçuk milyon dolara mal olmuştur (s.22)

Amerikan "devleti"nin durumuna çok üzüldüğünü açıkça belli eden Sadi Irmak, dayanamaz ve yazının sonuna sakladığı sözleri arada da sarfeder:

Bu gayri içtimai unsurların tenasülü tenbih haline terkedilirse millet ve devlet için en büyük belediye olabilir. Amerika ve Avrupa'da son zamanlarda bu unsur[!]ların çoğalmasına mani olmak için tedbirler alınmaktadır. Bu tedbirleri başka bir bahiste mütalâa edeceğiz (s.22).

"Milletlerde tereddi"nin "en mühim âmili" olarak "menfi ıstıfa"yı böyle anlatan yazar, "tereddinin diğer âmilleri"ni ele alır:

...Akraba izdivacı meselesi:

Bu nokta etrafında pek çok münakaşalar olmuştur. Bazıları akraba izdivacını tereddinin en mühim âmili olarak gösterirler ve Yahudileri[!] misal olarak verirler, bazıları da onu tamamen mahzursuz telâkkî eder.

Evvelâ şu vak'aları tesbit edelim. Akraba izdivacı bütün kültür milletlerinde [demek kültürü olmayan milletler de var!] mevcut bir müessesedir. Hattâ yüksek fikir aristokrasisi sınıfile bedenen mütekâmil köylü sınıfında en fazladır. Buna rağmen ne zekânın ne de bedenî vasıfların tereddisine sebep olmuştur. Bil'akis bağçıvanların yaptığı sun'î tesalüp tecrübeleri mükemmel vasıfları haiz fertler arasında bir akraba tenasülüdür. Sonra, haralarda yetiştirilen mükemmel tipte atların ecdadı tetkik edilirse bu ecdat arasında bir çok akraba tenasülüne rast gelinir.

Bu misallerde akraba izdivacının mahzurlu bir tarafını görmiyoruz. Hatta onu ıstıfanın mühim bir şartı olarak buluyoruz (s.24)

Irmak'ın savunduğu bu görüşlerin, "Hitler Almanya'sında fiiliyata geçirildiği görülmektedir. Adolf Hitler, kurdurduğu "insan haraları"nda "üstün insan"ı ve Alman kanının "ıstıfa"sını amaçlamış, ancak sakatlar ve zihinsel özürlüler de ortaya çıkmıştır. Böylesi "arızî" vak'alar, 'tereddi"ye uğramış "alt tabaka" mensubu sakat ve özürlüler gibi "itlâf" edilecektir. Bu gibi, toplumun yardımına muhtaç insanların kısırlaştırılması da Hitler rejiminin vak'a-i adiyye'sindendir.

Irkların birbirine karışması, yani melezleşme olgusu da Irmak'ın zihnini meşgul eder. Yazarımıza göre, Kuzey Amerika'daki melezlik fena değildir gerçi, ama Orta ve Güney Amerika'daki melezlik hiç de "iyi" sonuçlar vermemiştir!... Ne yazık ki, Irmak, "iyi"'yi nasıl ölçtüğünü belitmemektedirler. Melezleşmenin "menfi" neticelerini şöyle serdeder:

İstatistikler gösteriyor ki canî ve fahişeler arasında ihtilâtî tenasül mahsulleri ekseriyettedir (s.26).

İmdi, bir ara değerlendirme yaparak, Irmak'ın "milletlerin te-

reddi"si üzerine açıkladığı görüşleri toparlamak ve bazı karşılaştırmalarla açmak yerinde olacaktır.

Önce, yukarıda değindiğimiz, "milletleri" yahut insanları hangi ölçütlerle değerlendirdiği noktasını biraz daha genişletelim. Hatırlayacağımız gibi, Irmak'a göre milletler "kültür yapıcı" ve "kültür yapma kabiliyeti olmayan" diye ikiye ayrılıyor. Peki bu "kültür yapıcı milletler" hangileri? Bu sorunun yanıtı aynı zamanda "öteki" kategoriyi de içinde barındıran şu paragrafta veriliyor:

Şimal ırkile [yani "kültür yapıcı" Cermen/Alman ırkı!] en fazla karışan [ve bu katkı ile "kültür yapıcı" özellikleri artan!] garbî Avrupa kültür unsurları menfi bir istifa ile eksildikçe bunların yerine daha velûd olan Lehler, Macarlar, Ruslar, Çekler, Yahudiler kaim olmaktadır. Bir asırdan beri devam eden bu akın bu milletleri iyice birbirine karıştırmıştır. Bundan da ırkî bir takım mes'eleler doğuyor (s.23)

Hoca'nın "ırkî mes'ele" olarak kavramlaştırdığı olgunun, "kültür yapıcı" Batı Avrupa/Cermen kanının Doğulu etnik topluluklarla karışarak "soysuzlaşması" olduğunu anlıyoruz. İyi hoş da, "Arî" ırkın "mes'ele"leri Sadi Irmak'ı; bir Anadolu insanını, kısacası bir "Doğulu"yu neden bu denli meşgul ediyor? diyebiliriz. Bu soruyu biraz sonra yanıtlamak üzere, Hoca'nın ikinci ayrımına bakalım. Bu ayrım bir alt-sınıflama niteliğinde; sınıfsal ayrım! Şöyle ki, Hoca'ya göre nasıl "milletler" "kültür yapıcı" ve "kültür yapamayan" diye ikiye ayrılıyorsa; bir "millet" de kendi içinde "kültür yapma" özelliği açısından kabaca ikiye ayrılıyor: "katil, canî fahişeler" çıkartan "alt tabaka" ile "yüksek kültür yaratan üst tabaka"!.. Bu düşüncenin tümüyle aynı biçimde Nazi ideologu Rosenberg tarafından savunulduğunu biliyoruz.[11] Şimdi gelelim yukarıdaki soruya... Almanlar'a "ıstıfa" talkınları veren Irmak, kendisini etnik açıdan nasıl tanımlıyor? İşte bunun karşılığı biraz bulanık. Ama, 1924 yılında öğrenim için Almanya'ya, Berlin'e gittiğini öğreniyoruz.[12] Öğrenimi bitip ülkeye döndükten sonra, 1950'de CHP listesinden seçilemeyince Münich Üniversitesi'ne, "yuva"sına döndüğünü de, hatta daha sonra yurda avdetinde Ankara'da Berlin Otel'inde kaldığını da tarihler kaydediyor...[13] Bilinmez ki... Belki de Hoca, öğrenimi sırasında, kendi "yüksek kabiliyetini" aslen Cermen olmak şartıyla açıklamayı öğrenmiş, böylece etnik çelişkilerini kökten izale etmiştir...

Daha sonra "tereddi" bağlamında "medeniyet" ve "çalışma" konularına ilişkin özlü fikirler öne süren Irmak, şöyle bir sonuca varır:

Demek ki medeniyet iki tarafı kesen bir kılıçtır. Haddi zatında bir tereddi vasıtası olmakla beraber tereddiden kurtuluş yollarını gösteren yine odur [Spengler! Kulakların çınlasın!] (s.30)

"Istıfa" Nasıl Gerçekleşebilir?

Tereddi'nin "milletlerin" geleceğini tehdit ettiği o dönemde "ıstıfa" nasıl sağlanacaktır peki? Bu soruyu da "bilimsel" bir tasnife istinaden hemence cevaplar, müstakbel Danışma Meclisi Başkanı:

Bioloji bakımından bir milletin ıstıfa vaziyeti üzerinde üç şekilde tesir yapmak mümkündür:
1- Parakinetik, 2- İdiyokinetik, 3- Selektif usul. Parakinez demek... terbiye ve intibak tesirile yaratılan vasıflar demektir. Her şeyden evvel bu gibi vasıfların evlâda intikal edemiyeceğini bilmek gerekir (s.30).

Böylelikle kültürün bir öğrenme süreciyle aktarıldığını, yani irsî olmadığını söylemektedir yazar. Ne var ki, bir noktayı gözden uzak tutmamak gerekecektir:

Terbiye hem fikri ve hem bedenî ferdin irsî kabiliyet ve imkânları nisbetinde müteessir edebilir (s.31)

Bundan ötürü, insanın "kültür yapıcı" bir alt-yapıya kavuşturulması gerekecektir. Zira:

Medeni terbiye bugün her müterakki millete büyük ve milli bir spor programı çerçevesinde yapılmaktadır (s.31).

Değil mi ki, eski Yunan/Roma örneğinde kurulan "Hitler Gençliği"sporla "kültür yapıcı" vasıflara sahip kılınmaktadır! Bunun için spor:

Fert için değil millet için, rekor için değil ahenk içindir... İşte bu çerçeveler içinde takip edilecek büyük ve milli bir spor programı parakinetik ıstıfanın en mühim rüknüdür. (s.31).

"İdiyokinetik tesirler" in ancak bilim ve teknolojinin daha da gelişmesi ile yapılabileceğini belirten Irmak, "Röntgen ve Radyum şuaları"nın kromozomlara tatbik edileceği günlerin gelmesini beklemeği önerir ve:

Onun için şimdilik şuaların bir ıstıfa vasıtası olarak kullanılması imkânından mahrumuz (s.32) der.

Irmak'a göre esas "çözüm" "seleksiyon"la kabildir. Aşağıdaki satırlar da "Von" Irmak'tan:

İrsi olan yüksek zekâyı taşıyanlar her yerde azalmakta orta ve aşağı zekâ tabakası çoğalmaktadır. Bu hal eski kültür milletlerini mahvetmeye müncer olduğu gibi Avrupa kültürünü de tehlikeye maruz bırakmaktadır (s.33).

Yazara kalırsa, "Avrupa kültür milletlerinin "tereddi"den kurtulabilmesi için iki yol vardır:

a- Pasif seleksiyon, kabiliyetsizlerin irsî fuhuş ve cinayete mütemayil Asosiyal fertlerin çoğalmasına mani olmak.

b- Aktif seleksiyon, cemiyet için kıymetli irs hamulesini taşıyanların çoğalmasına muhtelif vasıtalarla yardım etmek.[14]

a- Passif seleksiyon.

Bütün Avrupa'da psikopat, ayyaş, canî, sar'alı, sağır ve dilsizlerden mürekkep 10 milyon ve yalnız Almanya'da bir milyonluk bir kütle vardır. Her yerde yapılan istatistikler isbat ediyor ki bu tipler vasatînın üstünde zürriyet yapmaktadır... Hakikaten medenî bir devletin bu gibi hale tahammül etmesi şayanı hayrettir (s.33)

Irmak, bu kadarla da kalmaz, "alt tabaka"ya ilişkin "Avrupa Milletleri"ne ayrıntılı öneriler su-

nar:

1- Bu gibilerin izdivaçlarına müsaade etmemek.

Nazariyet itibarile müsait neticeler vermesi lâzım gelen bu usulün tatbikatındaki müşkilât pek büyüktür. Çünkü izdivaca müsaade vermemek bu gibileri zürriyetten mahrum etmeye kâfi değildir. Çünkü cemiyet içinde gayri meşru tenassül imkânları daima mevcuttur. (...)

2- Asosiyal unsurların bir müessesede toplanması

Cemiyet içinde bazı fertlerin bu suretle hürriyetlerini tehdit hukuk nazariyatınca belki doğru olmayan bir şeydir. Fakat cemiyetin büyük menfaatları bunu icabettirirse tatbikından çekinmemek lâzım gelir.

Asosiyal unsurların bütün hayatları müddetince bir müessesede kalmaları ve orada yine cemiyet için kendilerine uygun işlerle meşgul olmaları hem cemiyetin menfaatine, hem de insani düşüncelere uygun [!] radikal bir çaredir. Ancak bu usulün icabettirdiği masrafları bir kerre düşünmek gerekir...

3- Bu zaruretler karşısında pasif ıstıfa için üçüncü bir çare bulunmuştur. O da asosiyal unsurları mecburî bir akimleştirme ameliyatına tabi tutmaktır (s.34).

Son olarak, hukukî mevzuat değişikliği ile "alt tabaka"nın çok çocuk yapmasının bir başka yoldan engellenmesi ile birlikte "milletlerin ıstıfa"sının gerçekleşebileceğini savunan Irmak, sözlerini şöyle bitirir:

Bizce en mühim nokta veraset ve İçtimaî bioloji [yani nam-ı diğer Sosyobiyoloji]nin milletlerin tereddi ve ıstıfasına dair bulduğu hakikatlerin münevver kütle arasında yayılmasıdır. Yapılan bu bilgiler herkesi ["alt tabaka"yı da mı?] bu büyük millî mes'eleler etrafında düşünmeğe sevkedecektir. Zürriyet meydana getirmenin menfi tesirlerile karşılaşan münevver kütle bu mâlumat karşısında millî kültürü ve varlığı muhafaza için en şerefli vazife olarak yüksek irsî hamuleli bir zürriyet meydana getirmeği kabul edeceklerdir. Biz en büyük terakkiyi bu kanaatin hususunde görürüz. (s.35)

Elbette o dönemde Irmak Hoca'nın görüşlerini paylaşanlar da vardı. Irmak'ın makalesinin yayımlandığı "resmî" kitabın içindeki tüm yazılar aynı kalemden çıkmışcasına ortak bir ideolojik perspektifi yansıtmaktadır.[15] Irmak'ın yazısı münferit bir ideolojik sapmayı değil, tam tersine resmî ideolojinin o yıllardaki biçimini, etkilendiği ideolojileri göstermektedir. Sonuçta, o dönemde devlet seçkinlerinin Alman faşizminin çekim alanına girdiği rahatlıkla söylenebilir. Dahası, yerli kültürde köklü bir geçmişi olan mistik dayanaklı devlet otoritesi/şef motifinin Alman faşizminin söylemi ile eklemlendiğini öne sürmek abartma olmayacaktır.

Ne var ki, 1940'larda Türkiye'deki entellektüel faaliyetleri faşist/ırkçı ideolojinin etkisi altındaki "devlet seçkinleri"nin yapıp ettikleri ile sınırlı görmek, o dönemin "devlet dışı" aydınlarına haksızlık etmek olacaktır. Muzaffer Şerif, 1943 yılında yayımlanan *Irk Psikolojisi* adlı yapıtında,[16] Irmak'ın yaptığı türden "bilimsel" faaliyetleri inceleme nesnesi olarak seçmiş ve ırkçılığın iktisadi, toplumsal ve tarihsel bir değerlendirmesini yapmıştır. Irkçılığın yaslandığı temel argümanları tümüyle çürüten Şerif, o dönemde Türkiye'deki ırkçı faaliyetlerin toplumu tehdit ettiğini de şu sözlerle dile getiriyordu:

Memleketimizde son senelerde mahreci şüpheli bir ihracat matahının bulunmaz bir Hint kumaşı gibi, memleketimizin fikir ve kıymet âlemine sürülmesi yolunda gösterilen gayretkeşlikler beni bu küçük kitabı yazmağa sevketti. Mahreci şüpheli bu ihracat malı ırkçılıktır (s.5).

Ancak, Muzaffer Şerif'in günümüzde de büyük ölçüde geçerliliklerini koruyan bilimsel çalışmaları "devlet"in pek hoşuna gitmeyecek ve kendisi gibi, "devlet"in değil bilim'in doğrularını savunan Pertev Naili Boratav, Behice Boran, Niyazi Berkes gibi yurtsever, etik sahibi bilim insanları ile birlikte "komünist" olduğu gerekçesiyle üniversiteden atılacaktır. Bu vesileyle, doğruları korkusuzca savunan ve bizlere öğreten merhum Muzaffer Şerif'in anısı önünde saygı ile eğiliyoruz.

Devlet katında her dâim ikbal gören Sadi Irmak'ı 12 Eylül askeri darbesinden sonra, yeni bir anayasa hazırlaması için oluşturulan Danışma Meclisi Başkanlığı'na atayanların, Hoca'nın bu yazıda ele aldığımız makalesini değerlendirip değerlendirmediklerini elbette bilemeyiz. Ancak 1982 Anayasası'nın ne mene bir dünya görüşü ile kaleme alındığı da ortadadır.[17] Ölmek için manidar bir gün "seçen"; geçtiğimiz 10 Kasım günü ebediyete intikal eden Sadi Irmak'a rahmet diliyoruz. Allah taksiratını affetsin...

[1] Üniversitedeki görevinden uzaklaştırıldıktan sonra, çalışmalarına ABD'nde devam eden Muzaffer Şerif'in adı, dünya bilim çevrelerinde "Sherif" olarak bilinmektedir.

[2] Sadi IRMAK (1940) "Milletlerin 'Tededdi' ve 'Istıfa'sı" *CHP Konferanslar Serisi*, Kitap: 12 ss. 19-35.

[3] Muzaffer ŞERİF'in en önemli yapıtı, *The Psychology of Social Norms* (1936 New York: Harper and Brothers)'dır. Bu kitap ancak 1980'lerde Türkçeleştirilecektir.

[4] "Altın Çağ" adlandırması Murat Belge'ye ait. Bkz. Murat BELGE (1989) *Sosyalizm, Türkiye ve Gelecek*. İstanbul: Birikim Yayınları. ss. 109-126.

[5] Bozkurt GÜVENÇ (1974) *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi. ss. 83.

[6] Irkların eşitliğini çok yönlü incelemelerle ortaya koyan çalışmalar için, Bkz. J.C. LOEHLİN ve ark (1975) *Race Differences in Intelligence*. San Fransisco: W.H. Freeman and Company; Metin ÖZBEK (1979) *İnsan ve Irk*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

[7] Levent KÖKER (1984) "Yokolmanın Eşiğinde Bir Fikir: İlerleme", *Toplum ve Bilim*, 27/Güz. ss. 193-211.

[8] Edward O. Wilson (1975) *Sociobiology: The New Synthesis*. Cambridge Mass. The Belknap Press of Harvard University Press.

[9] Taner TİMUR (1984) "Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz" *Yapıt*, 5 Haziran/Temmuz.

[10] Bkz. Johannes GLASNECK (tarih yok) *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası* (çev. Arif Gelen). Ankara: Onur Yayınları.

[11] Rosenberg ve Nazi ideolojisinin ırkçı boyutunu inceleyen çalışmalar için bkz.: Lionel RICHARD (1985) *Nazizm ve Kültür* (çev. Nesrin Güner) Ankara: Kalem Yayınları.; Alaeddin ŞENEL (1984) *Irk ve Irkçılık Düşüncesi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

[12] Burhan OĞUZ (1983) *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*. İstanbul: Can Matbaası. ss. 494.

[13] OĞUZ agy. ss. 494.

[14] OĞUZ (a.g.y.), 1974 yılında Irmak'ın TBMM'nde güvenoyu alamamasını şöyle anlatıyor: "Başbakanlığını çizen bir kaç olayın en ayyuka çıkanı şu demecidir: 'erkekler çok kadınla evlenmeli' " (s.494). Değerli araştır-

Devamı 64. Sayfada

Geçiş Sürecinde Türkiye

ATİLA ERALP

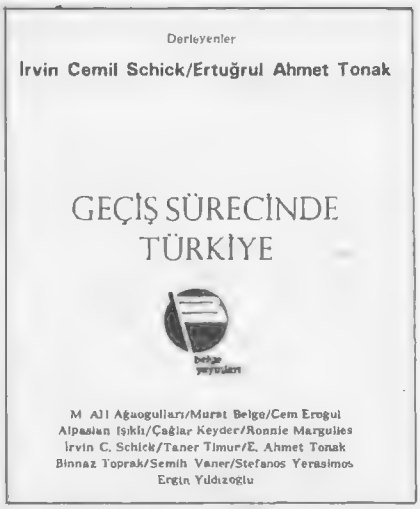

***Geçiş Sürecinde Türkiye*, derleyenler İrvin C. Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, Belge yayınları, Bilim dizisi 2, Aralık 1990, 400 sayfa. İngilizce basım: *Turkey in Transition*, Oxford üniversitesi yayınları, 1987.**

Türkiye üzerine çalışan radikal sosyal bilimciler ve tarihçiler bazı istisnalar dışında ürünlerini uzunca süre Türkiye'de verdiler; bu anlamda 'içe dönüklük' Türkiye radikal sosyal bilimcilerinin temel yönelişi oldu. Belki de bunun sonuçlarından birisi Üçüncü Dünya ülkelerine ilişkin ve evrensel boyutları olan bazı tartışmalarda (örneğin gelişmişlik/azgelişmişlik/bağımlılık, ekonomik stratejiler-siyasi rejim ilişkileri gibi) Türkiyedeki radikal sosyal bilimcilerin katkılarının hayli az olmasıdır. Diğer bir gelişme ise, yurt dışındaki Türkiye üzerine çalışmaların daha muhafazakâr yaklaşımlar tarafından şekillendirilmesidir. Muhafazakâr sosyal bilimciler ise Türkiye sorunlarına ya da modernizasyon gibi Batı'da yaygın bazı modeller çerçevesinde ya da 'resmî görüşler' çerçevesinde yaklaşmışlardır. 1980'ler bu bağlamda düşünüldüğünde bazı önemli gelişmeler olmuştur: Türkiye üzerine çalışan radikal sosyal bilimciler yurt dışında daha fazla ürün vermeye başlamışlardır. Bu çalışmaların amacı Üçüncü Dünya ülkeleri üzerine evrensel bazı tartışmalara katılmak ve karşılaştırmalı çözümlemelerde Türkiye örneğini gündeme getirmektir. Bu gayretlerin sonucunda ise muhafazakâr yaklaşımları ve tezleri sorgulayan yeni çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Schick ve Tonak'ın *Geçiş Sürecinde Türkiye* derlemesi yukarıda çizdiğim çerçevede değerlendirildiğinde son derece önemli bir projedir: hem Türkiye çalışmalarında yeni perspektifler gündeme getirmek hem de bunu kollektif olarak yapmak amaçlanmaktadır. Bu derlemenin yayımlanmasından önce tek tek bazı radikal sosyal bilimcilerin eserlerini uluslararası alana taşımalarına rağmen kollektif bir yöneliş oluşmamıştı. Schick ve Tonak daha çok Türkiye'de bilinen ve kendilerinin '1960'lar kuşağı' dediği araştırmacıların çalışmalarını biraraya getirerek Üçüncü Dünyaya ilişkin özellikle karşılaştırmalı çözümlemeler için Türkiye üzerine kapsamlı bir malzeme sunmuşlardır. Şimdi daha önce İngilizce olarak yayımlanan bu çalışmanın Türkiye'de basılması ile de tek tek bilinen çalışmaların kollektif bir projenin parçaları olarak değerlendirilmeleri mümkün olacaktır. Ayrıca yurt dışında yayımlanan eserlerin Türkiye'de basılması ile belki biraz yapay olan ancak hayli önem kazanmış yurtiçi/yurt dışı ayırımı da gitgide azalacaktır. Yurtiçi/yurtdışı ayırımı genel olarak yurt dışında yazılan yazıların belirli bir üslupta ve özellikle tasvir tarafı ağır bastığı gerekçesiyle Türkiye'de yayımlanmasının gerekli olmadığı şeklinde görüşlere yol açmaktadır. Bu pek de anlamlı olmayan tartışmanın aşılması için ise yurt dışında yayımlanan eserlerin Türkiye'de de basılmasında fayda vardır. Schick ve Tonak'ın derlemesinin bazı bölümleri Türkiyedeki tartışmalar açısından oldukça aşikâr bulunabilir. Ancak özellikle birbirinden ayrı görünen çalışmaların nasıl aralarında bazı benzerlikler olacağını göstermesi açısından böyle kapsamlı ve kollektif bir çalışmanın Türkiye'de de basılması son derece yararlı olmuştur.

Schick ve Tonak gelişme süreçlerine evrensel olduğu iddia edilen modernizasyon yaklaşımı yerine Üçüncü Dünya ülkelerinde özgül yapıların etkilediği farklı kalkınma süreçlerinin olabileceği noktasından hareket ederek Türkiye örneğine yaklaşmışlardır. Aynı zamanda Üçüncü Dünya ülkelerinin kalkınma yollarının dünya kapitalizminin gelişmesi süreçleriyle de ilintili olduğunu vurgulamışlardır. Uluslararası dinamiklere önem veren Türkiye çalışmalarında bazen uluslararası faktörler 'yapısal' özellik kazanırken, içsel faktörler 'konjonktür' üzerine bilgi verme işlevini görmektedir. Bu derlemede özellikle Çağlar Keyder'in katkılarında ve İrvin C. Schick ile E. Ahmet Tonak'ın uluslararası sistemle Türkiyenin ticaret, yardım ve borç ilişkilerini inceleyen makalelerinde ise dünya kapitalizminin gelişme süreçlerine önem verilirken içsel dinamikler ihmal edilmemiş; bunların yapısal temelleri gözönünde bulundurulmuş, hatta iç ve dış dinamiklerin özgül özellikleri dikkatle irdelenmeye çalışılmıştır. Bu açıdan da dünya kapitalizmi gibi temel bir kavram soyut olmaktan çıkarılmış ve iç dinamiklerle ilişkili olarak sergilenmeye gidilmiştir. Böyle bir yaklaşım Üçüncü Dünyaya ilişkin karşılaştırmalı çözümlemeler için daha zengin bir malzeme sunma olanağı doğurmaktadır. Bazen Türkiye çalışmalarında belki de bazı uluslararası tartışmalara katılabilmek için dış dinamikler fazla abartılmakta ve çok çabuk genellemelere gidilebilmektedir. Oysa anlamlı karşılaştırmalar yapabilmek ve genellemelere varabilmek için içsel yapılar üzerine somut, özgül ve zengin bilgilere ihtiyaç vardır. Ortaya çıkmaktadır ki 'karşılaştırmalı ekonomi politik' içsel dinamikler uluslararası süreçler arasında anlamlı ilişkiler kuran çalışmalarla zenginleşebilecektir; *Geçiş Sürecinde Türkiye*'de bu noktaya hassas davranılmıştır.

Geçiş Sürecinde Türkiye'de ele alınan önemli sorunlardan birisi Türkiye'nin gelişme sürecinde 'değişimin' nasıl anlaşılacağıdır. Bu çalışmada 'değişim' sorunsalı ön planda yer alırken, Türkiye tarihinin süreklilikleri gözardı edilmemiştir. Örneğin Türkiye tarihinde kalkınma stratejilerinin oluşmasında devlet müdahaleciliğinin sürekliliği olduğu ancak bunun değişik dönemlerde farklı biçimler aldığı ortaya konulmuştur. Böylece hem değişim vurgulanmış hem de sosyo-ekonomik yapılardaki süreklilikler de irde-

lenmeye çalışılmıştır; Schick ve Tonak'ın derlemesi bu açıdan değişim/süreklilik ilişkisine dikkat eden bir çalışmadır. Özellikle kitabın ilk bölümünde yer alan Taner Timur, Çağlar Keyder, Stefanos Yerasimos ve Cem Eroğul'un makaleleri bu çerçevede katkılar yapmaktadır. Ancak böyle bir tarihi perspektif kitabın ilk bölümüyle de sınırlı kalmamakta, birçok yazıda örneğin kitabın son bölümünde yer alan Ronnie Margulies ve Engin Yıldızoğlu'nun 'Tarımsal Değişim 1923-70' ile Alpaslan Işıklı'nın 'Ücretli Emek ve Sendikalaşma' makalelerinde de belgirgin bir şekilde görülmektedir. Ayrıca bu kitapta geçiş dönemi oldukça uzun bir süreçte, Osmanlı İmparatorluğunun mirasından bugüne, incelenmektedir; böylece değişim kısa ve dar bir dönemleme yerine uzun bir tarihi sürece yayılmıştır. Bu geçiş dönemi ise kapitalizme geçiş süreci/kapitalizmin inşası şeklinde nitelendirilmiştir. Ancak, kitabın önsözünde belirtilen bu temel kavram oldukça belirsiz kalmaktadır; oysa başlangıçta bu kavramın ayrıntılı açıklaması yararlı olabilirdi.

Osmanlıdan bugüne perspektifi ile Türkiyenin gelişme sürecine yaklaşılınca çalışma oldukça kapsamlı olmuştur ve tarihi süreçlerin ortaya konulması birçok makalenin önemli kısmını oluşturmaktadır. Ancak böyle bir perspektif bazı dönemlerin ve bazı konuların gözardı edilmesine yol açmıştır. Bu çalışma yurt dışında 1937 yılında yayımlanmasına rağmen Türkiye tarihinde son derece önemli bir dönem olan 1980'ler yeterince irdelenmemiş, kapitalizmin inşası açısından 1980'lerin ne gibi yeni dönüşümler getirdiği ortaya konulamamıştır. Ayrıca bu dönemin yeterince incelenmemesi bu dönemde etkin olan kadın hareketleri, etnik oluşumlar gibi konuların böylesine kapsamlı bir çalışma dışında bırakılmasına neden olmuştur. Ancak şunu da belirtmekte yarar görüyorum: böylesine kollektif çalışmalar uzun süreler aldıklarından ne yazık ki basıldıkları anda eskime tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadırlar. Dahası birçok derlemeye göre Schick ve Tonak'ın çalışması ekonomi dışı faktör ve süreçlere oldukça yer vermiş ve ekonomik faktörleri siyasi dinamiklerle ilintili olarak irdelemiştir. Bu açıdan kitabın ikinci bölümü son derece yararlıdır: bu bölümde Murat Belge'nin 'Sol', Mehmet Ali Ağaoğulları'nın 'Aşırı Milliyetçi Sağ', Binnaz Toprak'ın 'Dinci Sağ', ve Semih Vaner'in 'Ordu' üzerine makaleleri bulunmaktadır. Bu katkılarda hem Türkiyedeki siyasi güçler yelpazesinin oldukça ayrıntılı derlemesini, hem de muhafazakâr yaklaşımların 'resmî' görüşlerinin ötesine geçen bir zenginlik bulmaktayız.

Son olarak Schick ve Tonak'ın bu kapsamlı derlemesinin gelişmesi sürecinin incelenmesinde dikkatleri gelişme stratejileri ve politikalarından tarihi ve sosyal süreçlere ve toplumsal-siyasi mücadelelere çekmek açısından son derece yararlı olduğunu söyleyebilirim. Türkiye'de 1980'lerde gelişme üzerine olan tartışmalarda ve teorik çalışmalarda odak noktası yaygın bir şekilde ithal ikamecilik/ihracata dönük strateji bağlamında şekillenmiştir. Belki böyle bir yöneliş Türkiye'de uzun süre liberalizm-devletçilik ekseni etrafında yürüyen tartışmalar ve çalışmalara yeni bir boyut katmakta ve bazı uluslararası tartışmalarla -özellikle Latin Amerika bağlantılı- ilinti kurulması açısından yararlı olmuştur. Ancak, 1980'lerde ekonomik politikalar analizlerin odak noktasını oluştururken sınıf-devlet ilişkilerinin tarihi gibi sosyal dinamiklerin incelenmesinin gözardı edilmesi tehlikesi ortaya çıkmıştır. Schick ve Tonak'ın derlemesinin gelişme sürecinin incelenmesinde tarihsel ve sosyo-ekonomik dinamikleri tekrar ön plana çıkarması bu açıdan son derece önemlidir ve gelişme stratejilerinin böyle bir perspektif içinde değerlendirilmesi daha yararlı olacaktır.

"Spassibo"

"Şükran"

BEHZAT ÜSDİKEN

Rus ihtilâlinden sonra, 1920-1923 yılları arasında, ülkelerini terk eden, Ruslardan büyük bir bölümü İstanbul'a sığınmıştır. Değişik dönemlerde, yüzden fazla gemiyle, İstanbul'a gelen (200.000 kadar) Rus göçmeni İstanbul'daki tüm yerli ve yabancı kurumlardan büyük boyutlarda yardım görerek, çoğunluğu Dünya'daki diğer ülkelere dağılmış ve beşbin kadarı da, kesin olarak İstanbul'da kalmıştı.

Ruslar gördükleri yardımlara karşılık, *Şükran*'larını sunmak ve *Veda* etmek amacıyla *Spassibo*'yu yayımladılar. Spassibo üç değişik bölümde ve üç dilde yazılmıştır; 52 sayfası Rusça, 40 sayfası Fransızca ve 60 sayfası İngilizcedir. Bölümlerdeki konular, bazıları hariç değişiktir; çoğunun kimin tarafından yazıldığı belirlenmemiştir, ancak bir yazı heyeti ve bir redaksiyon grubu vardır. Kitabın sonundaki H.T. Sandlin'in "Rus yazarları komitesi"ne, Amerika Büyükelçiliği kanalıyle gönderdiği mektubun tarihinin 4 Ekim 1923 oluşu, baskısının 1924 yılından önce olmayacağını kanıtlar. Basıldığı yer içinse, şöyle bir varsayımda bulunmakta hata olacağını sanmıyorum. Kitabın redaksiyon komitesi başkanı konumunda olan Dominique Valery Profesör, Oriental pasajdaki Fransız Kitabevinin sahibi ve İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası'nın yayımlarının yayımcısı ve redaktörüdür. Kanımca, bu kişi kitabın kesinlikle İstanbul'da basılmasını sağlamıştır.

Yazı kuruluna gelince, Mr. Boris Ratimow, Binbaşı C.W. Minty, Mr. Pierre le-Goff, Mr. Dominique Valery, Mr. A. Bournakine, Halide Edip (Adıvar) Hanım, La Baronne Knorring, Mr. J. Korvatsky, Mme. Regina, Mr. Alexis Thcebycheff, Mr. Eugene Maximoff, Mr.

V. Kriloff, Louis de Grati Bey, Gilberto Primi'den oluşmuştur.

Şükranlarını sunduklarının başında:

- Gazi Mustafa Kemal Paşa gelir, sonra sırayla:
- Halife II. Abdülmecid,
- Rus diplomatik misyon şefi, Mr. A.Neratov,
- Rus baş konsolosu Mr. N. Jakinow ve karısı,
- Göçmen komitesi başkanı Mr. S. Touholka,
- Rus başpiskoposu Anastasy,
- Rum patrikhanesi sekreteri Papayanos'la Despot Fotis,
- Rus komitesi başkanı Mr. J. Alexinsky,
- A.B.D Yüksek Komiseri Mark L. Bristol ve Mrs. Bristol,
- Bulgaristan konsolosluğundan, General Markoff,
- Fransız yüksek komiseri Mr. ve Mme. Defrance,
- Mme. Pelle,
- Japon ateşemiliteri, Binbaşı Savada,
- Bulgar Metropolidi S.E. Melety,
- Yugoslav elçiliğinden (temsilciliğinden) Mr. Schoponitch,

Mme. Greta Chainowitch ve diğerleri gelmektedir.

Rusça bölümündeki, altında imzası belirlenen ilk yazı, REGINA'nın, "Rus kadını" başlıklı yazısıdır, Mme. Regina'nın bu yazısı, Fransızca ve İngilizce bölümlerinde de yer almıştır.

Boris Ratimow'un, Rusça ve Fransızca bölümlerindeki *"Durmadan"* yazısıysa, resimlerle süslenmiştir; Rusça bölümünde, Dolmabahçe Sarayının büyük kapısıyla o dönemler Mithat Paşa stadının yerinde olan ve Rus göçmenlerinin barındıkları binayı arka planda gösteren bir Dolmabahçe Camii resmi vardır. Fransızca bölümünde, "Bir gemi" ve Rus göçmenleri Fransa'da altyazılı bir fotoğraf bulunmaktadır.

Gilberto Primi, Fransızca bölümünde iki ayrı yazı yazar:

- Rus balesi,
- İtalyan Koloni'sinin yaptıkları.

Buradaki özellikle, Vatikan temsilcisi Mgr. Dolci'nin ve İtalyan kuvvetleri kumandanı Albay Roletto'nun yardımlarını dile getirir.

Rus müziği bölümünde, özellikle, kuartet kuran Sternad kardeşlerden ve Hedroitz ile Rosoff'tan söz edilir. Yaylı sazlar kuartetine, Erica Voskoboynikova piyanoyla eşlik ediyordu, ama bu kısa sürmüştür. Butnikoff, Yunan klübünün yardımıyla, (Topçekenler sokağında) bir konservatuvar kurma çalışmalarına başlamıştı.

Sanatçılar bölümündeyse, İstanbul'a gelenleri şöyle sıralarlar: İmparatorluk Operasında Mme. Markowitch, ayrıca, Mme. Zoe Ratimow, Operet sanatçılarından Mme. Piontkovska, Mme. A. Arenskaya, Mme. Boyarska, Rus balerini Mme. Lantrewitkts, aktris J. Gorskaya, Mme. Muraviera, balerin Mme. Trappoli, ballet Zavarihin ve bale rejisörü Mr. Liubine.

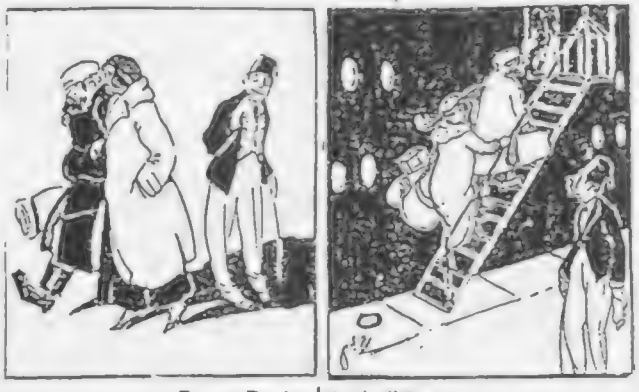

Beyaz Ruslar İstanbul'da
"1- Nasıl geldiler? 2- Nasıl gidecekler?!"

Louis de Grati "Bir Türk Diplomatının Düşünceleri"nden esinlenerek, "Tolstoy ve Rusya" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Dominique Valery "Göçmen Rusların Ekonomik Etkinlikleri"ni Fransızca bölümünde anlatmış; Fransızların yaptıkları tüm yardımları yazmak da, Alexie Tchebycheff'e kalmıştır.

Pierre Le-Goff, yazısına "Benden bir kaç satır yazı yazmamı istediler" diye başlıyor. Y.M.C.A., önce Bursa sokağı 40 numarada bir istirahat salonu açmış, bu salon sonraları, her türlü faaliyet gösteren bir klüp halini almıştır. Adı *"Mayak"* olan klüpte sürekli resim sergileri düzenleniyordu. Klüp başkanı Stanley Harrison, 1921 Ekim ayında ilk karma sergiyi açmıştır. Daha sonraları, burada İsmailovitch ve Zaretzki'nin sergileri; 18 Temmuz 1922'de Pera Palas salonlarında N. Becker'in sergisi açılmıştır.

A. Bournakin "Dünya vatandaşı" başlıklı yazısında: "Her Rus göçmeni, bir yirminci yüzyıl Robenson'u ve dünya içinde serseri Yahudi'dir" der.

Y.M.C.A.'nin yanında, Y.W.C.A. de yardımlar yapmak için sanki yarışa girmişti. Bu örgüt önce Beyoğlu Kuloğlu sokak'taki yerlerinde, yılda 26.000 kişiye yemek vermek gibi bir başarıya ulaştı, oradan sonra yerini, İstiklâl Caddesi 115 numaraya taşıdı.

İngilizlerin kurduğu komiteler ise, genellikle İngilizlerin çoğunlukta bulunduğu, Bebek ve Moda gibi yerlerde faaliyet göstermekteydi. Moda'da Withall'lar, Bebek'teyse Edwards'lar başı çekiyordu.

Baronne L. Knorring gerçekten enteresan olan *"Çırçır Vadi"*sinin *Robensonları"* için duygularını anlatarak dört genç Rus subayının kurduğu çiftlikten övgüyle söz etmektedir.

Beynelmiel Kızıl Haç Komitesi'ne Yüzbaşı Burnier başkan olduktan sonra 3000 Kazak ve 1600 üniversite ve lise öğrencisi, Çekoslovakya'ya gönderilmiştir. Amerikan Kızılhaç'ında görevli Binbaşı Davis'in (kendisi hem tanınmış bir avukat ve hem de Harvard üniversitesinde profesördü) sağladığı maddi yardımlar, olağanüstüydü.

Amerikan Kızılhaçı, Kınalıada'da 1500 Rus göçmenini ağırlamak için, evler ve köşkler kiralandı. Burgaz adasında, İtalyan kolonisi, Rus göçmenleri için, seksen sekiz tane ev-otel-villa ve oturulabilir oda buldu. Heybeliada'da Fransızlar bütün imkânlarını kullanarak, daha iyi durumda olan göçmenleri barındırmağa uğraştılar.

Musevi Yardımlaşma Komitesi, daha göçmenler gelmeğe başlamadan hazırlıklarını yapmış ve özellikle kendi dindaşlarına her türlü imkânı sağlamıştı. Burada en önemli rolü, Komite başkanı Mr. Reisner ve Hahambaşı Hayim Becerano Efendi yüklenmişti. "Or-Ahaim" hastahanesi doktorlarından Dr. Caraco, Dr. Moreino, ve Dr. Barbout olağanüstü çalışmışlardı.

Amerikan Kız ve Erkek kolejlerinde 1921 yılı içinde bünyelerine epeyce Rus öğrencisi aldılar. Örneğin Robert Kolej 61 öğrenci kabul etti, bu öğrencilerden 30'u Ortodoks Rus, 31'iyse Musevi Rustu.

Edgar B. Howard firmasının müdürü Lewis Heck makalesinde, Rus göçmenlerinin sanayi üretimindeki yararlarını kısaca anlatır.

"SPASSİBO" gerçekten ilginç bir kitaptır, belki en ilginç yanı da, kanımca hiçbir yerde rastlanamıyacak resimlerle bezenmiş bulunmasıdır. Bu almanağın gerçek yararı, İstanbul'un işgal altında bulunmasından ötürü, İstanbul'a iltica eden ve kısa olmayan bir süreç içinde, Türk toplumunu az da olsa, durmadan geçen bir rüzgârın bıraktığı kum taneleri gibi izlerle etkileyen bir olayın temel kaynağı oluşudur.

Türk Soylu Halklar ve Macar Kültürü Üzerine

CEMİL ÖZTÜRK

Pálóczi Horváth András *Besenyok, Kunok, Jászok*/Peçenekler, Kumanlar, Yaslar Budapest, Corvina. 1989. 124 s., resimli.

Macarların ünlü kralı İstván I. (977?- 1038) vasiyetinde; "Değişik iklim ve ülkelerden gelen konuk halklar yerli halkı ürkütmemeli. Bunların dilleri, alışkanlıkları, zevkleri, sanatları geldikleri yerdekini etkileyince süslenip güzelleşme, zenginleşip kalkınma gerçekleşir. Örnek çokluğu ilerlemenin itici gücüdür. Tek dilli, durgun, kapalı toplum güçsüzdür; kolayca yokolabilir" demiştir.

Belki saygın kralların öğüdünün de etkisi vardır. Macarlar kendilerini "konuksever" olarak nitelerler. Zaman zaman karşı durulamadığından, arada bir de siyasal koşulların gereği kucak açılmış konuk toplumlardan Peçenekler, Macarların yurt kurmasından biraz sonra Macaristan'a ulaştılar. Bunları Kumanlar izledi. Daha küçük bir topluluk olan Yasların adı ise XIV. yüzyıl Macar kaynaklarında geçiyor.

P.H. András, yazılı kaynaklardan ayrı olarak arkeolojik bulgular, bu ulusların aktif olduğu zamanlardan kalma bolca tasvirler yardımıyla Macaristan' a göç etmiş uluslardan Türk dilli Peçeneklerle Kumanları, bir tür Farsça konuşan tarihleri ve bulunabilen kültür anılarıyla Yasları incelemeye çalışıyor.

Peçenekler, Macaristan'a ilk olarak Tonuzaba / Domuz-baba / adlı bir yiğit yönetiminde geldiler. Dolayısıyla yurt kurmadan önce de Macarların Peçeneklerle ilişkileri vardı. Bizans imparatoru VII. Konstantin'in (912 - 959) 950 yılında hazırlattığı "İmparatorluğun Yönetimi" adlı kitabında Peçeneklerin Macarlara iki kez saldırdığı, onları Erdel'e kaçmak zorunda bıraktığı yazılıdır. Besenyö (Peçenek) ulus adı, Macarcaya Türkçeden geçmiştir. Sözlük anlamı "yırtıcı kuş" demektir. Eski biçimi becsenek "peçenek" olup Becse "Beçe"aynı zamanda kişi adıdır.

VII. yüzyılda Tibetçe yazılmış bir Uygur elçilik raporundan anlaşıldığına göre, peçenekler önce Volga'nın doğusu, Hazar ve Aral göllerinin kuzeyi arasındaki alanlarda yaşıyorlardı. Komşuları Hazarlar ve yeni Müslüman olmuş Türk boyları üzerlerine akınlarını sıklaştırınca huzursuz oldular. 894'de ise Samanoğlu, İsmail Uzlara saldırıp çok zarar verdi. Uzlar Hazarlarla anlaşıp yeniden Peçeneklerin yurduna akın ettiler. Bu saldırı Peçeneklerin batıya doğru göç etmesine yol açtı. Karpat havzasına gelen Peçenekler burada Bulgarlarla anlaşıp Macarların yurduna yürüdüler. İkiye bölünen Macarlar Erdel'e kaçtılar. Peçenekler Karpatlardan Tunaya doğru uzanan bölgede, yoğun olarak da Tisa yöresinde yerleşmişlerdi. Yüz elli yıl kadar Doğu Avrupa steplerinin hakimi oldular. Karadan ve su yollarından yapılan ticareti denetlediler.

Peçeneklerin iç dünyası, toplumsal yapısı pek az biliniyor. Bu alanda tek kaynak olan Bizans İmparatoru VII. Konstantin Peçenekleri "Yazı Kapan, Kabuksın Yula, Javdı Erdim, Kara Bay, Suru Külbey Küerçi Çur, Boru Tolmaç, Bula Çoban" adlarıyla sekiz kabile, her kabileyi de beş boy olarak gösteriyor[1]. Bunlardan üç kabile başı çekiyordu: Kabuksın Yula, Yavdı Erdim, Küerçi Çur ki, imparatora göre anlamları "yürekli, soylu, yiğit" demek olup *kangarlar* olarak da niteleniyorlardı[2]. Kangarlar ya da Kıngırlar VI. yüzyıldan başlayarak tarih sahnesinde görülüyorlar. Peçeneklerle nasıl karışıp kaynaştıklarını bilemiyoruz. VIII. yüzyılın sonuna doğru, Türk imparatorluğunun parçalanmasıyla gerçekleşen Peçenek-Kangar Kavimleri Birliği stepte bağımsız bir siyaset gütmeye başladı.

Volganın doğusundaki bu sekiz boyun beşer kolu olması ve başlarında prenslerin bulunması düzeni Doğu Avrupa'ya gelince de sürdü. Bu oluşum bir bakıma "Yurt kuran Macarlarda" da görülür. Ancak bu kabile ya da birlikler kan bağının oluşturduğu bir yapıda değil, halktan ayrı seçkinlerin yerleşim bölgelerinde aşiret aristokrasisi gereği yönettikleri birliklerdi. Egemenlik babadan oğula geçmez, liyakate göre sülale içinde amcaya, yeğene, toruna ya da en yaşlı üyeye prenslik verilebilirdi. Bu tutum bir bakıma egemenliğin sağlamlaşması ve kendine has bir tür demokrasinin yerleşmesi demekti. Evlilikler yoluyla yönetme hakkı zaman zaman başka ulustan olanların da eline geçti.

Bütün kavmin yöneticisi olan bir kişi adı kaynaklarda geçmiyor. Buna rağmen Peçenekler Avrupa'ya göç ederken başlarında ortak bir yöneticinin bulunduğunu var saymak gerek. Kabile ya da boy adlarının içerdiği sanlar, bunların başındaki kişilerin büyük hükümdar maiyetindeki derecelerini akla getiriyor. IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyılın birinci yarısında Peçenek egemenliğinin Javdi Erdim kavminin elinde bulunması olası. Bizans imparatoru VII. Konstantin sıralamada bu kavmin adını hep başta yazıyor. Sekizin arasında yalnız bu kavmin adı şan, şeref içermiyor, ana kangar (kıngır) "cesur" anlamıyla bütünleşiyor. Erdim de aynı şekilde "cesaret, erkeklik, erdem" anlamlarını içerdiğinden bir yönetici göçebe kavmi için gerçekten onur verici ad ve sandı. Dinyeper'in batısındaki korunmaya en elverişli yere bunlar yerleşmişlerdi. Yine bunların komşusu Jula kavminin adı da Macarlarda iyi bilinen gyula kabile adıyla karşılaştırılabilir.

X. yüzyılda kavimler birliğini oluşturan bağlar gevşedi. Özel otlakları, hayvan sürülerini, askerlerini tasarruflarında bulunduran kavimler olabildiğince bağımsızlığa yöneldiler. Nüfus artışı, mütecanis grupların ayrılması, özellikle de doğudan yeni kabilele-

rin gelmesi yavaş yavaş değişime neden oldu. Kaynaklar XI. yüzyılın ortasında on üç kavim anımsatıyorlar. Bu dönemde Peçenek Birliğinin yönetimi için Tirek ve Kegen arasında savaş oldu. 1048'de Belçer oğlu Kegen o güne dek adı edilmeyen "Belermanisz ve Pagumanisz" önünden Bizans'a kaçtı ve Hıristiyanlığı kabul etti. Beş takipçi Tirek de aynı sona uğradı. Üstelik Bizans'tan ağır bir yenilgi de tattı. Böylece bozulan Peçenek kabileleri arasındaki sağlam bağlar bir daha pekişmedi ve merkezi birlik yeniden kurulamadı.

Ortaçağın göçebe toplumunda, kalburüstü yönetici kesim egemenliğini Türklerden Moğollara dek oluşturdukları daimi maiyet askerleriyle sağladı. Yine bu kesim savaşta da orduya üst düzeyde komutanlar verdi. Daha önce Hazarlarda olduğu gibi, X. yüzyıldan başlayarak Bizans'ta, Rus Prensliklerinde, Lehlerde, Macarlarda kapıkulu ve yardımcı savaşçı birlikleri oluşturan yabancı kökenden askerler arasında Peçenkler de vardı. Özellikle girişken kişilikli Tolmaç kavminden yiğitlerin adlarına pek çok ülkede rast gelinmesi bunun kanıtıdır.

Yöre ülkelerine yönelik akınların en girişkenleri askerliği sürekli meslek seçmiş olanlardı ki amaç ganimetden ve satmaya elverişli köleler elde etmekten başka, sürekli vergiye bağlama, barışa zorlama, kurtulmalık ödetmeydi. Akınların çoğu önceden planlanırdı ama; kabile başkanları da siyasal durumlarına uygun olarak bir anda buna karar verebilirlerdi.

Peçenekler düşmanı çok hızlı çevirme ve kuşatmaya eğitimliydiler. Göçebe savaş biçimlerinden aldatıcı geri kaçışı, pusudan çıkıp ani saldırıyı, düşmanın üstüne düşmeyi, sonuçsuz kalacak çarpışmalarda çabuk geri çekilmeyi başarıyla uygulayan Peçenek ordusu yakın dövüşe eğer düşman hatlarını yarmak olasıysa girerdi. Ordu koşulları gereği hafif silahlıydı. Savaşçının mızrağı, oku, yayı dışında deriden zırhı vardı. Yakın dövüşte balta, gürz, eğri kılıç kullanırdı. Zamanın göçebe ordusunun ağırlığı yoktu. Surlarla korunan kentleri, kaleleri kuşatmazlardı; ama su ve gıda yollarını keserek teslime zorlarlardı.

Peçenekler ırmaklarca zengin Güney Rusya steplerinde büyük hayvan sürüleri tutmaya ve otlatmaya elverişli, üstelik tarıma da uygun koşullar buldular. IX. yüzyılda Uzlardan gelen ağır darbenin ardından hayvan varlıkları çok çabuk eski haline ulaştığı gibi, Macarlardan aldıkları ganimet sürülerle de zenginleştiler ve X. yüzyılın ortalarında Ruslar'a düzenli olarak atlar, sığırlar ve koyunlar satabildiler. Don vadisinde tarım yapan halklar Peçenek egemenliğine girdiğinden tahıl gereksinmelerini bunlardan karşıladılar. Bu arada az da olsa kendilerinden de buğday ve darı tarımına yönelenler oldu. Canlı hayvan dışında deri, kürk ve balmumu da sattıkları mallar arasındaki önemli kalemlerdi. Kışlık giysileri için kuzey komşularından kürk, Bizanstan ipek, kadife, atlas ve sırma satın alırlardı. Alış- verişte değişim ve Bizans altını geçerliydi.

Peçenekler zengindiler. Buna rağmen ölülerini ağaç tabutlarla gömerlerdi. Savaşçı ölünün yanına silahları ve atının koşum takımları, kadın ölünün yanına makası konmuş olduğundan kazılarda daha çok bunlarla karşılaşılıyor. Çok az mezardan altın gümüş kap-kacak ve süs eşyası da çıktı. Bunlara bakarak Peçeneklerde madeni eşya yapımı ileri bir düzeydeydi denilebilir.

Kitapta Macaristan'daki Peçenekler ve bunlardan kalan anılar üzerinde oldukça ayrıntı veriliyor. Yer ve eşya adları gibi.

P.H. András'ın kitabının ikinci bölümü Kumanlar ve Yaslar'a ayrılmış. "İç-Asya'dan Tuna vadisine" başlığından önce, Kül Tigin yazıtındaki şu sözlere yer veriliyor: "İleriye gün doğusuna, sağda gün ortasına, geride gün batısına, yukarda gece ortasına dek olan yerlerin tüm halkı hükmüme uyar.[3]"

Yazar, Kumanlardan söz ederken arkeolojik bulgularını değerlendirmek dışında, büyük ölçüde Rásonyi László'dan alıntı yapıyor[4]. Kumanlar, Türklerden olup Kıtay ülkesinden geldiler; çünkü Kıtay Handan korkuyorlardı. Ayrıca otlaklarının daralması da göçü gerekli kılıyordu. Dolayısıyla V-VII. yüzyıllar arasında Amur ırmağı boylarında yaşayan Kumanlar, Sarılarla (Uygur) Uzların (Oğuz); Sarılar, Türkmenlerin; Uzlar, Peçeneklerin topraklarına girdiler. Uzun süre birbirini yıpratan bu Türk halklardan üçü 1050'den önce Kuman, Sarı (Uygur), Kıpçak birliğini gerçekleştirip egemenliklerini ve etkilerini Uralların Avrupa eteklerinde dahi geçerli kıldılar. Yeni Müslüman olmuş Türk bölgelerindeki hükümdarlar tarafından Uzlar batıya gitmek zorunda bırakılınca, arkalarına yine Müslüman soydaşlarının yıprattığı Kumanlar da takıldı. Uzlar Balkan seferinde yenilip askeri güçleri kırılınca Kumanların Dinyeperi geçip Tuna Irmağına doğru uzanmalarının yolu açılmış oldu.

1090 'da Çaka Beyin Peçeneklerin yardımıyla İstanbul'u alamamasında Kumanların katkısı büyüktür. İstanbul'un Türklerce erken fethinin önlendiği bu olaya Yahya Kemal kaygıyla değinir[5]. Savaşçı Kumanların akınları Rus Prenslerini de yıldırmış, onlar da çözümü evlilik yoluyla bunların akrabası durumuna gelmekte bulmuşlardır.

Macarca "Kun" diye yazılan Kuman adı, dilcilere göre donuk sarı anlamındadır. Arap ve Fars tarihçilerinin "Kıpçak bozkırı" diye nitelendikleri Dinyeper ve Tuna ırmakları arasındaki bölgeyi Kumanlar uzun süre ellerinde tuttular. Değişik dil ve kültürlerin oldukça çabuk tasfiyesi gerekiyordu. Dolayısıyla bölgede Kıpçakların sayıca Kumanlardan üstün olmaları dillerinin Kıpçak nitelikliliğe bürünmesi sonucunu sağladı.

XII. yüzyılın birinci yarısında Doğu ve Batı Kumanları adlarıyla ikiye bölünen bu kavmi Arap coğrafyacısı İdrisî Ak ve Kara Kumanlar olarak adlandırmaktadır. Kırımdan kuzeye, Karadenizden batıya Balkanlara dek uzanan bölgelerin hâkimi olan doğudaki Kumanlar, Rus prenslerinin başarılı akınlarına karşın varlıklarını korudular. XII. yüzyılın sonuna doğru Köncek kağan yönetimindeyken epey zenginleşip geliştilerse de sosyal kurumlar oluşturup tam bir devlet haline gelmeden Moğol saldırısına uğradılar. Moğollardan kaçan bir kol 1239'da Macaristana girdi. Bunlar zamanla Hıristiyanlaşıp Macarlaşırken Altınordu Hanlığı egemenliğinde kalanlar da öteki Kıpçak Türkçesi konuşan halklarla birlikte eriyip silindiler.

Kitapta yer alan Yaslar'a Kumanların yedinci kolu deniliyor. Küçük bir topluluk olduklarından köy niteliğini aşan belli başlı bir Yerleşim yeri yoktu. Macaristan'daki varlıkları 1318'deki bir Macar kaynağına dayandırılıyor. Buna göre, köle bir Yas kızına Latince temelinde Jazonice adı verilerek belgelenmesi topluca bu ülkeye gelmelerinin kanıtı sayılıyor.

Yas (Jász) sözcüğü, M.Ö. II. yüzyılda, Siriderya ırmağının orta kesimi kıyılarında bir göçebe imparatorluğu kurmuş olan As (Aszi) kavminin adının halk ağzında değişimi olarak açıklanıyor. Bu ad Çin kaynaklarında Kankü, Farsça Avesta'da Kanka olarak geçer. Macaristanda kalan anılarından bu topluluğun Farsça konuştuğunu öğreniyoruz.

P.H. András, iki Türk boyunun geçirdiği aşamalarla ilgili pek çok konuya değiniyor. "Putatapar atılar Hıristiyan kralları için"

başlıklı bölümden siyasetin dolambaçlı yollarını kavramamış eğitimsiz insanların geleceklerinin olamayacağı sonucu çıkıyor.

Peçeneklerle Kumanların inanç dünyası, giyim kuşamları üzerinde de ayrı başlıklar altında durulmakta. Sonuç olarak yalnız bu kitabın yazarı değil, başka Macar bilginlerine göre de ülkelerine ister zorla, ister koşulların gereği kabul edilmiş olsunlar Türk soylu halklar, yaşam tarzlarıyla örf ve adetleriyle, eski puta tapıcı alışkanlıklarıyla Macar halk kültürünü zenginleştirdiler.

[1] Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása, A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. /Erguvanda doğmuş Konstantin, İmparatorluk Yönetimi/
Bu kitapta yazılı sekiz Peçenk aşireti adını Macar araştırıcıların renk adlarıyla açıklamaktaki tutumlarına şaşmamak elde değil. Örneğin "Yazı kapan" adı şu çağrışımı yapıyor: Mevsimine göre yer değiştiren aşiretten bir grup kendilerine ve sürülerine en uygun alanı ötekilerden önce tutmuştur.

[2] Bu adlarla ilgilenen Macar Türkologların değişik açıklamaları var. Bunlardan L. Rásonyi, Tuna Köprüleri adlı kitabında (Çeviren Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984) s.61. Javdi-Erdim = Parlak Erdim, Küerči- Čur= Grimavi Çur, Kabuksïn-Jula-Ağaç kabuğu renkli Gyula, Szuru-Külbej = Külrengi Külbey, Kara Bay, Boru Tolmac = Koyu gri Dilmaç, Jazi-Kapan = Bozkır renkli Kapan, Bula Coban = Alaca çoban diye algılıyor.

[3] Kakuk Zsuzsa, Örök Köbre Vésve/ Ebedi Taşa Oyma/ Európa könyvkiadó, Budapest 1985.

[4] Rásonyi László, Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunanál. Budapest 1981.

[5] Yahya Kemal Beyatlı, Aziz İstanbul, İst. Fetih Cemiyeti 1964.

Geçmişin Sesi - Sözlü Tarih

NEŞE ERDİLEK - TUNÇAY

P. Thompson, *The Voice of the Past: Oral History,* Oxford University Press, London, 1978, 257 s.

Tarihçilikte yeni bir yöntem, sözlü tarih giderek güç kazanıyor. Bu yöntem, belli bir olayı, bir zaman diliminin özelliklerini, bir oluşumu, o dönemde yaşamış kişilerin, tanıklıklarına başvurarak incelemektir. Meslekten tarihçilerin henüz fazla benimsemedikleri, bir oranda da küçümsedikleri sözlü tarihin Türkiye'de pek az uygulaması vardır. Bu nedenle, Paul Thompson'un *The Voice of the Past, Oral History* (Oxford Univ. Press, 1978) kitabını okuduğumda, konunun *Tarih ve Toplum* dergisi okurlarının ilgisini çekeceğini ve bu yöntemin özellikle Türkiye'de uygulanmasının yararlı olacağını düşündüm.

Paul Thompson, Essex Üniversitesinin Sosyal Tarih bölümünde okutman. Daha önce *The Work of William Morris* ve *The Edwardrians* adlı kitapları yayınlanan yazar, Oral History Society (Sözlü Tarih Derneği, Kuruluşu 1973) yayını *Oral History* dergisinin de editörü.

257 sayfa olan kitap, sekiz bölümden oluşuyor. İlk üç bölüm, "Tarih ve Topluluk", "Tarihçiler ve Sözlü Tarih", "Sözlü Tarihin Başarısı", yazarın konuyu derinlemesine incelediği bölümler ki, bu tanıtımda o kısma ağırlık verilmiştir. Sonraki beş bölüm, "Kanıtlar", "Projeler", "Görüşme (*İnterview*), "Toplama ve Düzenleme", "Yorumlama: Tarihin Üretilmesi", konunun tamamen yabancısı tarihçi veya amatörlere sözlü tarih yöntemini kullanmaları için gerekli tüm bilgileri vermektedir. Karşılaşacakları sorunlar, kişilere yaklaşım yöntemleri, toplanan bilgilerin sınıflandırılıp depolanmasından, projenin yürütülmesi sırasında elde edilen bilgilerle hipotezin çelişmesi durumunda olası çözümlere kadar oldukça ayrıntılı bir incelemeyi içeriyor. Eklerde ilkin, bölümlere göre bibliyografya ve notlar yer almakta. İkinci ek, oldukça ilginç: çeşitli konularda yapılacak görüşmelerde sorulabilecek sorular var. En sonda da dizin'e yer verilmiş.

Thompson kitabına, her tarihin önünde sonunda kendi sosyal amacına dayandığı cümlesi ile başlıyor. Bu amaçla, tarih önceleri sözlü gelenekle, sonra yazılı vekâyinamelerle, şimdi de üniversite ve okullarda kamu kaynakları ile beslenerek bizlere ulaşmaktadır.

Bazılarının tarihle, savaşlara, toprak taleplerine, devrim ve karşıdevrimlere gerekçe sağlıyabileceği gibi, Paul Thompson'un deyişiyle buluşlarını herhangi bir genel açıklama ile ilişkilendirmeden, araştırmalarını uzak sorunlarda gerçekleri aramaya, bilginin kendisini amaç haline getirerek, akademikliğin teknik erdemlerini vurgulayarak, sadece kendilerine ve aylıklarına karışılmaması kaygısında olan bazı akademisyenler çalışmaları ise sosyal sisteme bir katkı yaratmaz. Sözlü tarihin rolü, tarihin bu sosyal amacına yöneliktir. Sözlü tarih, tarihin amacını ve içeriğini değiştirmekte araç olabileceği gibi, meselâ gelenekleri canlandırarak son derece tutucu bir amaçla da kullanılabilir.

Bu yüzyıla kadar tarihin hedefi temelinde siyasîydi. Günümüzde

genişlese de, temeldeki siyasî ve idarî bakış yerinde durmaktadır. Çoğunlukla hâlâ halktan kişiler istatistiksel toplamlar olarak görülüyor. Tarih belgelere ve resmî kaynaklara dayandırılıyor. Sözlü tarihle, halkın yaşam deneyimlerinin hammadde olarak kullanılması tarihe yeni bir boyut getirmektedir. Gerçek, karmaşık ve çok boyutludur. Sözlü tarihin erdemi, bir çok kaynaktan daha fazla çeşitli bakış açılarını yakalayabilmesidir. Genellikle varolan kayıtlar, doğası gereği otoritenin bakışı açısını yansıtır. Buna karşılık sözlü tarih daha insaflı bir yargıyı mümkün kılar. Ayrıcalıksızların, aşağı sınıftan, yenilmişlerin de tanıklığını alabilir. Yerleşmiş, onaylanan öyküye karşın, geçmişin daha gerçekçi ve âdil bir yeniden biçimlenmesini sağlayabilir. Bunu yaparken tarihin sosyal mesajına bir bütün olarak radikal etkileri olur. Tarihteki odakları değiştirir. Eğitim tarihinde öğrencileri, askerî tarihte erleri, onların moralini değerlendirmeye katar. Siyasî tarihçiler oy verenlerin evlerine girebilirler. Yeni alanlar yaratılır. İşçi tarihçileri örgütlenmemiş çoğunluğa, erkek ve kadın işçilere ulaşırlar. Şehir tarihçisi örgütlenmemiş gecekondu alanlarına gider, komşular ve akrabalar arasındaki dayanışmayı araştırabilir. Göçmen gruplarının iç hikâyelerine erişilir. Böylece tarih yazımının kapsamı genişlemiş ve zenginleşmiştir. Aynı zamanda sosyal mesajı da değişmiştir, daha demokratlaşmıştır.

Açılan yeni alanlardan, yeni kanıtlar tarihe katılmaktadır. Önemsenmemiş büyük insan gruplarının sahneye çıkarılması ile tarihçilerin bazı kabulleri ve hükümleri sorgulanabilmektedir.

Tarih yazımının süreci de değişmiştir. Eğitim kurumları ile dış dünya arasındaki engeller yıkılmıştır. Grup çalışmalarında, projelerde, klüplerde öğrenciler ve amatörler sözlü tarih yöntemi ile tarihe katkıda bulunmaktadırlar.

Sözlü tarih, insanlara kendi sözleriyle tarihi geri vermektedir. Aslında sözlü tarih tarihin kendisi kadar eskidir, ilk tarih türüdür.

Yazı öncesi toplumlarda öğrenilen diğer hertürlü bilgi gibi tarih de sözlüydü. Resmî destan ve tarihsel öyküler, görece daha gelişkin siyasî örgütlenmelerde ortaya çıktı. Çeşitli kişiler farklı bilgileri korumakla sorumluydular. Alex Haley, eseri *Kökler*'de (1976), Gambia'da bulduğu yaşlı bir sözlü tarihçiden, büyük dedesinin 1750-60 arasındaki kaçırılma olayını ve ailesini nasıl öğrendiğini anlatır.

İliada yazılana kadar, 600 yıl kuşaktan kuşağa sözlü olarak nakledildi. İlk yazılı tarihler 3000 yıl öncesine kadar gider, bunlar da eski sözlü gelenekleri yazmışlardı. 8. yüzyılda Bede, *History of the English Church and People* kitabında sözlü kanıtları değerlendirdiğini yazmıştı.

Aydınlanma çağına gelindiğinde sözlü tarihe karşı sinikçe bir yaklaşım gelişti. Voltaire bu tür kanıtları kullanmasına rağmen güvenilir bulmuyordu. Bu tavırda, 18. yüzyılda basılı eserlerin çoğalmasının da etkisi oldu. Ama asıl önemlisi, Fransız İhtilâli'nin, manastır, şato ve benzeri yerlerdeki özel arşivleri halka açıp bir devlet arşivi oluşturulmasını sağlaması, 19. yüzyıl tarihçilerini coşku ile arşivlere yöneltmişti. İngiltere'de de, Maitland Domesday Book [1086 Arazi yazımı] üzerinde çalışmış ve arşiv çalışmasının önemini vurgulamıştı. Belge geleneği 19. yüzyılda yeni tarih mesleğinin ana disiplini olarak ortaya çıkmıştı. Akademik tarih mesleği, sistematik tarihsel metod eğitimi, 19. yüzyıl başında Almanya'da Leopold von Ranke ile tarih alanına ağırlığını koymuştur. Ranke'nin varsayımlarına dayalı bir meslekî eğitim, önce Fransa'ya (1960'larda), sonra Avrupa ve Amerika'ya yayılmıştı. Sorbonne'dan C.V. Langlois ve Charles Seigrobos 1898'de tarih çalışmaları konusundaki klasik elkitaplarına şu ödünsüz öneri ile başlıyorlardı: "Tarihçi belgelerle çalışır...belgelerin yeri hiç bir şeyle doldurulamaz: belge yoksa tarih yoktur." (s.47)

Belge metodu tarih mesleğindekilere sadece ideal bir eğitim, uzmanlaşma ortamı oluşturmakla kalmıyor, özgün belgelerden kalkarak tarihte özgün buluşlar yapılmasına olanak veriyor, tarih disiplinine 19. yüzyıl tipik profesyonellik anlayışına uygun kendine özgü, ayırdedici belirgin bir metod oluşturuyor; belge araştırması tarihçilere de kendilerini soyutlama olanağı vererek sosyal bir korunma sağlıyordu. Gerek zengin ve güçlülerden gerek de halktan koparak nesnel bir tarafsızlığa ulaştıklarını iddia ediyor ve hatta sosyal dünyadan kendilerini yalıtmanın olumlu bir meslekî erdem olduğuna inanıyorlardı.

Aydınlanma çağında başlıyan bu belgesel yaklaşıma karşı eğilimler de ortaya çıkmıştı. Aydınlanmanın evrensel akılcılığına tepki olarak doğal Romantizm akımı, tarih felsefesinde, kültür tarihinin önemini ve eski zamanları, dolayısı ile diğer toplumları anlamada farklı değerlendirmelere gerek olduğunu vurguluyordu. Alman tarih felsefecileri (Örn. Wilhelm Dilthey), tarihte kişiler ve kişilerin yaşam hikâyelerinin tarihsel değeri üzerinde duruyordu. Ardından Tarihsel roman ve Gerçekçi romanda sözlü gelenekten büyük ölçüde yararlanıldı (Sir Walter Scott, Charles Dickens, Charlotte Bronte, George Borrow, Emile Zola, Arnold Bennett, Thomas Hardy).

19. yüzyıl ortasında Jules Michelet *Histoire de la Revolution Française* (1847) adlı eserini hazırlarken, "yaşıyan dokümanlar arasındaki araştırmalarım bana istatistiklerde olmayan bir çok şey öğretti... Böylece elde ettiğim ve hiçbir kitapta bulunamayan geniş bir yeni bilgi topluluğu başka türlü toplanamazdı" (s.40) diyerek sözlü tarihin ilk öncülerinden oldu. Michelet başka birçok alanda da öncüydü. İncelediği konuya doğayı, çevreyi, yerleşimi ve folkloru katması ile İngiltere'de W.G. Hoskins'i ve Fransız ortaçağcısı Marc Bloch'u etkilemiştir.

18. yüzyıl sonlarında bağımsız sosyal tarih araştırmaları başlamıştı. 1790'larda Sir Frederick Eden'in *The State of the Poor* eserini hazırlarken ilk anket uygulaması görülür. İngiltere'de ulusal anket uygulanarak ortaya çıkan *Blue Book*'lar, birçok sosyal araştırmacının yanısıra Marx ve Engels'e de kaynak sağlamıştı. Engels *Conditions of the Working Class in England in 1844*'de *Blue Book*'lara ek olarak sözlü tanıklıklardan yararlanmıştır.

1830'larda Londra, Manchester ve diğer merkezlerde istatistik dernekleri oluşmuştu. 1840'larda Henry Mayhew, *Morning Chronicle* gazetesinde "Sefaletin ilk ampirik araştırması" kabul edilen bir soruşturma yürütmüştü. Sanayide ücret düzeyleri ile sosyal yaşam koşullarının ilişkisini incelemiş, örnekleme ve anket uygulamış, steno ile kaydetmişti. Sosyalist hareketlerin gelişmesi ile işçilerin yaşam biçimlerine ilgi arttı, hatta onlarla birlikte yaşama deneyimleri görüldü. (Bu yaklaşımın Jack London ve George Orwell'in çalışmalarında izleri vardır.)

Beatrice Webb *The Co-operative Movement in Great Britain* (1891) ve Sidney Webb ile birlikte *History of Trade Unionism* (1894) eserinin yorum bölümlerinde, yaptıkları görüşmelerden (*interview*) etkilenmişlerdi. Webb'ler İngiliz işçi tarihi okulunun kurucuları olarak metodlarını da getirdiler. Görüşme üzerine notlarını, Beatrice Webb *My Apprenticeship* (1926)'te yayınlamıştı.

Sosyal araştırmanın gelişmesi, tarihçileri birkaç örnek dışında sözlü metoddan uzaklaştırdı. 1920'lerde Kuzey Amerika'da Şehir sosyolojisi çalışmalarında (Harvey Zorbaugh, *Gold Coast and*

Slum, 1929) ve özellikle Chicago sosyologları arasında anketler, katılımcı gözlem (*participant observation*), belgeleme, haritalama ve istatistiklerin birlikte kullanımı ile yeni metodlar geliştirilmişti. W.İ. Thomas ve F. Znaniecki'nin göç çalışmalarında görüleceği gibi yaşam hikâyesi metoduna özellikle önem vermişlerdi. Antropolojide de (Malinowski) dolaylı olarak sözlü tarih kullanılıyordu.

Tarihçiler arasında belgesel metoda karşı eleştiriler kendini göstermeye başlamıştı. A.J.P. Taylor, övünülen kaynakların, zamanın zararlarından tesadüfen kurtulan ve arşivcinin göstermeye razı olduğu kolleksiyonlar olduğunu söyleyerek bütün kaynakların kuşkuya açık olduğunu; özellikle diplomasi tarihindekilerin bilime katkı amacı ile değil, bir konumu savunma gerekçesiyle üretildiğini belirtir. Devlet adamlarının anılarında ise, kendisini halkına veya gelecek kuşaklara haklı gösterme gayreti vardır, demektedir.

Özellikle I. Dünya Savaşı sonrasında açılan arşivler diplomatik belgelerin, gizli anlaşmaların ortaya çıkması ile hiçbir diplomat artık dokümanların ilerde kendisine karşı kullanılmayacağından emin değildir. Bu nedenle orjinal kayıtlar, olabildiğince tedbirli yazılmakta ve periyodik olarak ayıklanması tercih edilmektedir.

Bunlara ek olarak insanlar arasında iletişimin en önemli aracının artık belgeler olmaması, teknolojideki gelişmeler, sözlü yani telefon veya toplantıların önem kazanması da belgesel okulun önemini azaltmaktadır.

20. yüzyıl başlarında Sosyal bilimlerde ve istatistikteki gelişmeler ise, yine farklı bir eğilime güç vermişti. İstatistiksel çözümlemeye açık olmayan herhangi bir niteliksel kanıtı dışlamayı isteyen tarihçiler ilk önce ekonomi tarihi ve demografide görüldü. 1920'lerde iktisat tarihi bağımsızlığını kazanırken sosyal tarihte George Lefebvre'in "sayılabilir olmalı" sloganında somutlanan katı standartlar benimseniyordu. Bu eğilim 1960'larda bilgisayarın da devreye girmesiyle pekişmiştir. Yine de en iyi iktisat tarihçileri ve demograflar (örneğin *Annales* okulu) istatistiksel tarihin başka kanıtları değerlendirmeden geçmişi açıklayamayacağını kabul ederler.

20. yüzyılda tarihin çeşitli dallara ayrılması, yeni alanlarda veri toplama aracı olarak sözlü tarih metodunu yaygınlaştırdı. Azınlıklar tarihi, zenci tarihi, işçi tarihi, kadın tarihi, yakın siyasal tarih, yerel tarih dallarında, sözlü tarih bir gelenek oluşturmaya başladı. II. Dünya Savaşı sonrasında anti-faşist mücadele, savaş öncesi ekonomik durum ve toplumsal yapı incelemelerinin yanısıra İsrail için Yahudi toplumlarının faşizm döneminde sistematik yokedilişinin sözlü kanıtlarının toplanması, sözlü tarihin etkisini arttırdı.

Amerika'da 1948'de kurulan sözlü tarih derneğinin 1971'de üzerinde çalıştığı 230 projesi vardı. Sözlü tarih Hollanda'da 1920'den beri Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde, Hollanda radyosu ile ortak çalışma biçiminde sürdürülmektedir. İsveç'te parlamentodan maddî destek gören araştırma enstitüleri kurulmuştur. İngiltere'de Edinburgh ve Leeds Üniversitelerinde ağırlıkla dialekt (lehçe) üzerine çalışmalar yürütülmektedir. İşçi tarihinde Webb'lerden gelen gelenek sonucunda işçi tarihi araştırma derneği oluşturuldu ve yayınları *Bulletin*'de sözlü tarih malzemeleri basmaya başladılar Oxford, Ruskin College'de, işçi sınıfı, çalışma ve sosyal tarih araştırmalarında ağırlıkla sözlü malzeme kullanılmaktadır.

Kürsüleri ve bütçeleri ellerinde tutan eski nesil tarihçilerin yeni tekniklere karşı içgüdüsel endişeleri zamanla ortadan kalkacak ve sözlü tarihin olumlu sosyal ve entellektüel deneyimi anlaşılacaktır.

Tarihçilerin sözlü tarihi keşfi başlamıştır. Aslında bu, keşif değil, sözlü geleneğin araştırmada yeniden yerini almasıdır. Tarihçilerin, zanaatlarının en eski becerisini yeniden elde etmeleridir.

Baştarafı 56. Sayfada

macı/yazar Burhan Oğuz, Hoca'nın bu demecini her ne kadar "kazaklık" la açıklıyorsa da, biz bunun doğru ama eksik olduğunu söylemeden edemeyeceğiz. Hoca'nın otoriter bir dünya görüşüne sahip olduğu ve poligaminin savunucusu olduğu kuşkusuz doğrudur. Nedir, Irmak'ın poligami savunusunun temelinde yatan neden "aktif seleksiyon"dur; yani, "kıymetli irs hamulesi taşıyanların çoğalmasına muhtelif vasıtalarla yardım etmek" (Irmak, a.g.y.: 33) düşüncesi bu sözlerin sarf sebebidir. Öte yandan, Türkiye kamuoyunda "münasebetsizlik" olarak anlamlandırılan bu sözlerin hedefi, Hoca'nın da mensup olduğu "üst tabaka"dır. Ancak, halk eşitlik fikrine öylesine ısınmıştır ki, Hoca'nın bu sözleri tüm erkekler için kullandığı kanısıyla tepki göstermiştir. Oysa, Irmak'ın elinden gelse, "alt tabaka"nın tümünü ya "bir müessesede toplar" ya da "mecburi akimleştirme ameliyatına tabi" tutardı! Bu örnek az da olsa bazı atasözlerinin zaman ve mekân boyutlarından geçerliliklerini muhafaza ettiklerini gösteriyor: "Hafıza-i beşer nisyan ile malûldür"...

[15] *CHP Konferanslar Serisi*'nin 12. Kitap'ında Irmak dışında, Fahrettin Kerim Gökay, "İrade ve Sinir Sağlamlığı" ve "Irk Hıfzısıhhasında Irsiyetin Rolü ve Nesli Tereddiden Korunma Çareleri"; Mümtaz Turhan, "Beden Yapısı, Seciye ve Mizaç Arasındaki Münasebet"; Zeki Ragıp Yalım, "Frengi, Belsoğukluğu ve Alkolizmin Nesiller Üzerinde Yaptığı Tahribat" adlı yazılarıyla yer almışlardır.

[16] Muzaffer ŞERİF (1943) *Irk Psikolojisi*. İstanbul: Üniversite Kitabevi.

[17] 1982 yılında *Milliyet* gazetesinde muhabir olarak çalışıyordum. Anayasa oylamasından yaklaşık iki ay önce merhum Irmak'a "Hazırladığınız Anayasa iktidara aktif olabileceği bir meşru zemin hazırlamaktan çok otoriter bir rejime davetiye çıkarıyor" biçiminde eleştirilerle karşı karşıyasınız. Sizce bu doğru mu?" şeklinde bir soru yöneltmiştim. Bu "abes" soru üzerine, önce kaşları çatıldı, sonra yüzündeki ifade istihzaya dönüştü. Beni "vatan hıyanetine meyilli bir tip" olarak mı tanımladı? Bunu kestirmek güç... Ama bu hiç hoşuna gitmeyen soruya karşın, Bir kaç dakika sonra yüz ifadesi müşfik bir görünüm aldı ve acelesi olduğunu söyleyip, gözlerimin içine bakarak, gittikçe yükselen bir ses tonu ile: "Atatürk! Atatürk! Atatürk!" dedi. Bu "kapsamlı" yanıtı karşısında biraz şaşırmıştım doğrusu. Neden sonra, Irmak'ın uzaklaştığını farkettim. "Ne demek istediğinizi biraz açıklar mısınız?" diyecek olduğumda, çoktan gözden gitmişti bile. Daha sonraki aylar içerisinde bir kaç kez daha karşılaştık. Ama her seferinde, o gün ne demek istediğini sormayı unuttum. Maalesef, o yarı tanrı ifadesiyle sarfettiği ve "büyülü" sözlermişcesine Meclis'in duvarlarında çınlayan o üç sözcüğün Irmak'a göre neleri anlattığını öğrenmek artık kabil değil...

Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman tam egemenlik kuramadığı Yemen'in, sözde "Osmanlı tebâsı" üç insanı. Hudeydeli âlimin (din adamı) bu bembeyaz giysisi ve barok-vâri sarığı, toplumdaki ayrıcalıklı konumunu gösteriyor. Entarisi kısa, çıplak ayaklarına da mudâ'î denen sandaletler giymiş. Böylece, hem eteklerini, yerden bulaşacak mekruhattan koruyor; hem kolayca abdest alabiliyor. Sağdaki, futa kuşanmış, süslü curda giymiş bir muhafızdır. Sana'alı hanım ise, biz Türklerin, Yemen'den geldiği için "yemenî" dediğimiz başörtüsü, şalvarı, takunya benzeri tahsuma'sı, beyaz çorapları ile giyim kuşamı özensiz bir Anadolu kadınını hatırlatıyor.